मालतीमाधवम्।

प्रकरणम्।

महाकवि श्रीभवभूति प्रणीतम्।

श्रीयुक्त गङ्गाधरविद्यालङ्कार भट्टाचार्य्यात्मजेन

शब्दाचार्य्य-पुराणशास्त्रि-सांख्यरत्न-

व्याकरणतीर्थ-काव्यतीर्थ-

स्मृतितीर्थोपाधिकेन

श्रीयुक्त हरिदास सिद्धान्तवागीश-भट्टाचार्य्येण

प्रणीतया भावमनोहराख्यया

टीकया समेतम्।

नन्दीपुर हरिचरणचतुष्पाठीतः

श्रीशशिशेखर भट्टाचार्य्येण

प्रकाशितम्।

१८२६ शकाब्दे सौरकार्त्तिके मासि।

मूल्यं २।० सपादरौप्यमुद्राद्वयम्।

कलिकाताराजधान्यां ७६ नं० बलरामदे ष्ट्रीट्स्थ-

"मेट्काफ् यन्त्रे"

श्रीसुरेन्द्रनाथ चट्टोपाध्यायेन मुद्रितम्।

विज्ञापनम् ।

अधुना भगवतः परमेश्वरस्यानुग्रहेण सटीकमालतीमाधवस्य मुद्रणं परिसमाप्तम्। अत्र खलु मूले विभिन्नदेशीयं पुस्तकत्रयमवलोक्य समीचीनतया परिचीयमानः पाठः सन्निवेशितः। पाठान्तराणि पुनरधस्ताद्विन्यस्तानि। टीकायान्तु शिक्षार्थिनां सुविधाविधानाय प्रथमे विशदो ग्रन्थार्थः, पश्चात्तु क्रमेणालङ्कारदोषादयो विन्यस्ताः। तेन च बहुतरसमयक्षेपासहिष्णवो मूलार्थमात्रं जिज्ञासवो व्याख्यामात्रमवलोक्यैव निवर्त्तितुमर्हन्ति। ये तु विलम्बमप्यङ्गीकृत्य अलङ्कारदोषादीन् सर्वानेवावश्यकीयविषयानवगन्तुमिच्छन्ति; ते खलु सर्वमेव टीकांशं यथायथमवलोकेरन्। प्रतिवाक्यं प्रतिश्लोकञ्च रस गुणादिनिरूपणे ग्रन्थकलेवरस्य नितान्तवर्द्धिततया तदवलोकने सर्वेषामेव प्रवृत्तिर्निवर्त्तेत, इत्यतो सुखबन्धे साधारण्येन रस-गुणादयो निरूपिताः। समालोचना तु टीकायामेव यथास्थानं प्रतिपादिता, पृथग्भावेन पुनः साधारणकाव्यसमालोचनाऽन्ये प्रतिपादयिष्यते। इदानीं यदि शिक्षार्थिनः शिक्षयितारश्च पुस्तकमिदमुपकाराय मन्यन्ते तदाऽयं खलु मे प्राणान्तपरिश्रमः प्रचुरतरार्थव्ययश्च सफलो भविता।

अत्र तु संशोधनविषये क्रियमाणेऽपि शतशः प्रयत्ने मुद्राकरप्रमादवशात् क्वचित् क्वचित् किञ्चित् किञ्चिदशुद्धं परिलक्ष्यते; विचक्षणैः स्वतः संशोधनेनाहमनुग्रहणीय

सहोदरप्रतिमैः सुपण्डितैः श्रीयुक्त मुकुन्दलाल काव्यतीर्थैः संशोधने चिरकृतज्ञोऽहम् इति।

विनीत श्रीहरिदास देवशर्म्मणः। १८२६ शकाब्दे सौरकार्त्तिके।

नाट्योल्लिखित व्यक्तिगणः ।

पुरुषगणः ।

सूत्रधारः ... प्रस्तावसूचकः प्रधाननटः (stage manager. इति कथित) ।

नटः ... पारिपार्श्विकापरनामा गुणवान् कश्चित् ।

माधवः ... विदर्भराजमन्त्रिणो देवरातस्य पुत्रो नायकः ।

मकरन्दः ... . माधवस्य वयस्यः ।

कलहंसः ... माधवस्यानुरक्तः किङ्करः ।

अघोरघण्टः ... तन्त्रशास्त्र-भयङ्कर-क्रियानुष्ठायी कश्चिद्घोराचारी ।

पुरुषः ... मदयन्तिका भ्रातुर्नन्दनस्य कश्चिदनुचरः ।

स्त्रीगणः ।

मालती ... पद्मावती नगरीराजमन्त्रिणो भूरिवसोः कन्या नायिका ।

मदयन्तिका ... पद्मावतीराजनर्मसुहृदो नन्दनस्य भगिनी ।

कामन्दकी ... वृद्ध बौद्धपरिव्राजिका ।

सौदामिनी ... कामन्दक्याः प्रथमशिष्या, परन्तु तान्त्रिककर्मानुष्ठानलब्धमहाप्रभावा ।

कपालकुण्डला ... अघोरघण्टस्य शिष्या भावितान्त्रिकयोगसिद्धिशालिनी ।

अवलोकिता ... कामन्दक्याः शिष्या ।

बुद्धरक्षिता ... कामन्दक्याः शिष्या प्रिया सखी च ।

लवङ्गिका ... मालत्याः सखी ।

मन्दारिका ... कलहंसस्य प्रणयिनी बौद्धमठपरिचारिका ।

चेटीद्वय ... भूरिवसुगृहपरिचारिकाद्वयम् ।

प्रतीहारी ... भूरिवसोरन्तःपुर-द्वाररक्षिका ।

अथ स्वरूप-नायकनायिकादिनिरूपणम्।

मालतीमाधवं नामेदं प्रकरणम्।

उक्तं साहित्यदर्पणे—

"भवेत्प्रकरणे वृत्तं लौकिकं कविकल्पितम्।
शृङ्गारोऽङ्गी नायकस्तु विप्रोऽमात्योऽथवा वणिक्॥
सापायधर्मकामार्थपरो धीरप्रशान्तकः।"

तथा चात्र वृत्तान्तावली कविकल्पितैव, नैतिहासिकी नवा पौराणिकी।

अत्रानुकूलो धीरप्रशान्तलक्षणो ब्राह्मणकुमारो माधवो नायकः। तदुक्तं—

"सामान्यगुणैर्भूयान् द्विजादिको धीरप्रशान्तः स्यात्।"

"अनुकूल एकनिरतः।"

प्रथमाङ्के माधवं प्रति "अरे ब्राह्मणडिम्भ!।" इत्यघोरघण्टकृतसम्बोधनादस्य ब्राह्मणत्वमवगम्यते। एवं मालत्यपि ब्राह्मणकन्यैवेत्यवधेयं सति सम्भवे सजातीयपरिणयस्यौचित्यात्। मालतीमाधवजनकयो र्भूरिवसुदेवरातयो र्द्विजातीयत्वेन, प्राजापत्योत्पत्तेः "अवश्यमावाभ्या-मपत्यसम्बन्धः कर्त्तव्य" इति प्रतिज्ञोपपत्तेः। अन्यथा भूरिवसोः क्षत्रियत्वे देवरातस्य च ब्राह्मणत्वे वस्तुवैपरीत्येन भूरिवसोः पुत्रे भाविनि देवरातस्य च कन्यायां भविष्यन्त्यां प्रतिलोमविवाहनिषेधेन तयो र्विवाहासम्भवात् प्राजापत्यसम्बन्धकरणप्रतिज्ञानुपपत्तिः। एवञ्च मदयन्तिका-मकरन्द नन्दना अपि ब्राह्मणजातीया एवेति सुधीभि र्विवेचनीयम्। यत्तु दर्पणकृता "अमात्यनायकं मालतीमाधव" मित्यभिहितं तदुपदर्शिताघोरघण्टकृतसम्बोधनमनालोच्यैवेति प्रतीयते। अथवा माधवस्यामात्यपुत्रत्वादमात्यत्व मभिप्रेतम्।

वसुधाधिपतेरासीधशिखरात् दीनकुटीरपर्य्यन्तं सहृदय समुद्गीता विस्मयमादधाति स्म लोकानाम् ।

तदनन्तरं वीरधुरीणः काश्मीरेश्वरो ललितादित्यो नाम राजा यशोवर्म्मणा सह केनापि निमित्तेन महासमरे प्रवृत्तः । विजितश्च तस्मिन् यशोवर्म्मा । विजयमानश्च ललितादित्यः स्वसभायां भवभूतिः सम्प्रदानरूपेणेव पणेन सन्धिबन्धनं विधाय विरराम ; न पुनरिदानीन्तन इव कोटिशो धनराशिं क्षतिमापूरयितुमङ्गीचकार ।

हन्त भोः ! "ते हि नो दिवसा गताः" भारतवर्षस्य । यत्र खल्वीदृक् परगुणलुब्धमानसो विजेता, तादृशश्च कविकुलरत्नं युगपदेव जगदुच्चासने निवेशयामास भारतवर्षम् । इदानीन्तनो दशामनुभवन्त स्तञ्च समयं चिन्तयन्तः किं नाम स्वतो विगलन्तीमश्रुधारां संवरीतु मर्हन्ति सहृदयाः ? ।

ललितादित्यः किल ६९३ खृष्टाब्दादारभ्य ७२९ खृष्टाब्दपर्य्यन्तं काश्मीरराज्यं परिपालयामास १ । तेन सह सम्पादितसमरो यशोवर्म्मदेवोऽपि तस्मिन् समय एव कान्यकुब्जप्रदेशं शशासेति यथार्था खलु सम्भावना ; सुतरां तदीयसभासदामन्यतमो महाकवि र्भवभूतिरपि यशोवर्म्मणो राजत्वसमयात् किञ्चित् पूर्वं प्रादुर्बभूवेति समीचीनमवधारणम् ।

अतः सिद्धं खृष्टीयसप्तमशताब्दीशेषभाग एव भवभूते राविर्भाव काल इति ।

---

१ जेनारल कानिंहाम-निर्देशानुसारादयं निर्देशः । किन्तु यावदस्य सन्तोष-प्रमाणान्तरं नोपलभ्यते तावदिदमेव विश्वसनीयम् ।

स्मृति-पुराणेतिहासादिषु परं वैचक्षण्यमापन्नः 'श्रीकण्ठ' इत्युपाधिमवाप (१)।

यदा च भवभूतेरसाधारणी भक्ति-विद्या-ब्राह्मण्य-कवित्व प्रभृति सद्गुणजातजनितं यशो दिशि विदिशि च क्रमशो विस्तीर्णमासीत्, तदा नितान्तविद्योत्साही परमपरगुणग्राही कान्यकुब्जेश्वरो यशोवर्म्मदेवः स्वसभायां समादरसमानीतेन भवभूतिना सभासदः पदमलञ्चकार। *

तत्र च भवभूतेरसाधारणी परमचमत्कारिणी कवित्वशक्ति

---

(१) अत्र महावीरचरितप्रभृति ग्रन्थव्याख्याता दाक्षिणात्यो वीरराघवः, आर्य्यासप्तशती-टीकाकृदनन्तपण्डितश्च मन्यते स्म ; यत्, अस्य कवेः 'श्रीकण्ठ' इति पितृकृतं नाम। परन्तु

"साऽम्बा पुनातु भवभूतिपवित्रमूर्त्तिः ।"

"तपस्वी कां गतोऽवस्थामिति स्मेराननाविव ।
गिरिजायाः स्तनौ वन्दे भवभूतिसिताननौ ॥"

इत्थं श्लोकनिर्म्माणात् भवभूतिरिति नाम समभवदिति। अपरे तु श्रीकण्ठ इति नाम, भवभूतिरित्युपाधिरिति वदन्ति। तदुभयमप्यलीकमिव प्रतिभाति, "श्रीकण्ठ पदलाञ्छनो भवभूति र्नाम" इति कविना स्वयमभिहिते 'काव्यतीर्थपदलाञ्छनो रामदासो नाम' इत्यादाविव श्रीकण्ठपदस्योपाधित्वेन प्रतीतेः सार्वजनीनत्वात्।

* काश्मीरराजतरङ्गिण्यामिदमितिवृत्तं दृश्यते। तत्र वृत्तान्तान्तरमपि परिलक्ष्यते यथा वाक्पतिराजो नाम यशोवर्म्मदेवस्यापरः कश्चन सभासदासीदिति। श्रूयते च तत्; येन खल्वसौ वाक्पतिराजो यशोवर्म्मदेवस्य विक्रमातिशयं गौड़विजयञ्चोपजीव्य "गौड़वहो" नामकं प्राकृतकाव्यं विरचयामास। तत्र चात्मानं भवभूतेः शिष्यतया परिचाययन् येन प्राकृतेन भवभूतिं प्रशशंस ; तस्यायं संस्कृतानुवादः।

"भवभूति जलधि-निर्गत-काव्यामृतरसकणा इव स्फुरन्ति।
यस्य विशेषा अद्यापि विकटेषु कथानिवेशेषु ॥"

अथ भवभूतेरितिहासः।

दाक्षिणात्यदेशे पद्मपुरनगरे (१) नित्याग्निहोत्रिणः श्रौतक्रियानिरताः केचित् काश्यपगोत्राः पङ्क्तिपावना (२) ब्राह्मणा निवसन्ति स्म। तत्र महाकवि भट्टगोपालो नाम कश्चित् वाजपेययाजीन सुगृहीतनामा बभूव। तदात्मजो नीलकण्ठनामा जातूकर्णी नामधेयायां भार्य्यायां भवभूतिमुत्पादयामास (३)। स खलु भवभूति संज्ञाज्ञानिनो ज्ञाननिधिनाम्नः (४) परमहंसप्रवरस्य शिष्यत्वमधिगतो वेद-वेदान्त-दर्शन-

---

(१) श्रूयते किल, दाक्षिणात्यवुन्देलखण्डे पारासिन्धुनामधेययोर्नद्योः सङ्गमस्थाने पद्मपुर (पद्मावती) नगरमद्यापि विद्यत इति।

(२) "अग्र्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च।
श्रोत्रियान्वयजाश्चैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः।" मनुः।

(३) "अस्ति दक्षिणापथे पद्मपुरं नाम नगरम्। तत्र केचित् तैत्तिरीयिणः पङ्क्तिपावनाः पञ्चाग्नयो धृतव्रताः सोमपीथिनो ब्रह्मवादिनः प्रतिवसन्ति। तदामुष्यायणस्य तत्रभवतो वाजपेययाजिनो महाकवेः पञ्चमः सुगृहीतनाम्नो भट्टगोपालस्य पौत्रः पवित्रकीर्त्तेर्नीलकण्ठस्यात्मसम्भवः श्रीकण्ठपदलाञ्छनो भवभूतिर्नाम जातुकर्णीपुत्रः।"

महावीर चरितम्।

(४) "श्रेष्ठः परमहंसानां महर्षीणामिवाङ्गिराः।
यथार्थनामा भगवान् यस्य ज्ञाननिधि र्गुरुः।"

इति महावीरचरित प्रस्तावनाश्लोकदर्शनात् ज्ञाननिधिनामैव भवभूतेर्गुरुरिति मन्तव्यम्। केचित् तु प्रसिद्धवार्त्तिककर्तुर्भट्टकुमारिलस्य शिष्यो भवभूतिरिति वदन्ति। यदि तु तत्र प्रमाणमुपलभ्यते तदा 'ज्ञाननिधि'रिति भट्टकुमारिलस्यैव उपाधिरिति मन्तव्यम्। गुरुद्वयं वा।

तदयं संग्रहश्लोकः।

विप्रो धीरप्रशान्तो गुणभृदनुगुणो माधवो नायकोऽस्मिन्
कन्याऽसावन्यदीया परमगुणवती मालती नायिका च।
वैदर्भी नाम रीति विविधरसयुतः पूर्वरागो रसोऽङ्गी
माधुर्याख्यो गुणो वा कविकुलतिलकख्यातप्रकाश्यं किलेदम्।
॥

मालती तु ब्राह्मणजातीया परकीया कन्यारूपा नायिका ।

तथा च

"परकीया द्विधा प्रोक्ता परोढ़ा कन्यका तथा ।"

"कन्यात्वजातोपयमा सलज्जा नवयौवना ।"

पूर्वरागरूपो विप्रलम्भशृङ्गारः प्रधानरसः । अन्ये त्वङ्गभूता हास्यव्यतिरिक्ता वीरादयः सर्वं एव रसाः सन्तीति यथास्थानमनुसन्धेयम् ।

"श्रवणाद्दर्शनाद्वापि मिथः संरूढ़रागयोः ।
दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते ।"

अत्र तु मदनोद्याने साक्षादेव परस्परदर्शनम् ।

प्राधान्येन माधुर्य्यगुणः । ओजःप्रसादावप्यल्पाधिकभावेन परिलक्ष्येते ।

"चित्तद्रवीभावमयो ह्लादो माधुर्य्यमुच्यते ।"

बाहुल्येन वैदर्भी रीतिः ।

यथा दर्पणे—

"माधुर्य्यव्यञ्जकैर्वर्णैः रचना ललितात्मिका ।
अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥"

किन्तु श्लोकविस्तरतः सर्वा एव रीतयो लभ्यन्ते ।

मालतीमाधवम्

प्रकरणम् ।

प्रथमोऽङ्कः ।

—:*:—

सानन्दं नन्दिहस्ताहतमुरजरवाहूतकौमारबर्हि-
त्रासान्नासाग्ररन्ध्रं विशति फणिपतौ भोगसङ्कोचभाजि ।

नमो गणेशाय ।

यस्मिंसावुदयास्तवानपि विधुर्भाले सदा भासते
वेगात् पर्व्वतभेदिनी सुरधुनी बभ्राम यन्मूर्द्धनि ।
बिभ्राण: कुसुमोपमं त्रिभुवनं यस्याप्यनन्तस्तनी
विश्वेशं तमचिन्त्यवैभवगुणं शश्वन्नमामीश्वरम् ॥ १ ॥

सुगभीरभावमधुरा मनोहरा
रसनात् सकृच्चिररसस्मृतिप्रदा ।
भवभूतिभाषितसुधा बुधा: ! सदा
प्रकृतिप्रिया प्रियतमेव सेव्यताम् ॥ २ ॥

विकृता मम टीकया भवेद् यदि सा, नास्मि ततो निवृत्तिमान् ।
नलिनं मलिनं भवेदतो मधुप: किं न पतेत्तदङ्कके ? ॥ ३ ॥

अथ तत्र भवान् महाकविर्भवभूतिर्मालतीमाधवं नाम प्रकरणं विधित्सन् विधित्सिताविघ्नपरिसमाप्तिकामो विघ्नराजादिसहिताभीष्टदेवतास्मरणपूर्व्विकां रङ्गविघ्नविनाशाय सूत्रधारादिपठनीयां नान्दीमुपनिबध्नाति—

सानन्दमिति । शूलपाणेर्महादेवस्य ताण्डवे अकाण्डनृत्ये नन्दिन: प्रमथप्रधानस्य हस्तेन पाणिना आहतो नृत्योपयोगिवाद्यनिष्पादनार्थं ताड़ितो यो मुरजो मृदङ्ग: तस्य

गण्डोड्डीनालिमालामुखरितककुभस्ताण्डवे शूलपाणे-
र्वैनायक्यश्चिरं वो वदनविधुतयः पान्तु चीत्कारवत्यः ॥ १ ॥

रवेण मेघगर्ज्जनसदृशशब्देन आहृत आकृष्टो यः कौमारवर्ही कार्त्तिकेयमयूरः तस्मात् यस्त्रासो भक्षणभयं तस्माद्धेतोः, भोगसङ्कोचभाजि नासाविवरप्रवेशाय स्वकीयस्थूलदेहस्य आपेक्षिकसूक्ष्मताकारिणि फणिपतौ महादेवस्यैव गलदेशस्थिते सर्पराजे नासागरन्ध्रं महादेवस्यैव नासिकाविवराग्रभागं सानन्दं सहर्षं विशति प्रविशति सति। गण्डाभ्यां तदङ्गनस्थस्य गजाननस्य कपोलद्वयात् उड्डीनाभिः निरतिशयमुखकम्पनात् तत्र स्थातुमशक्ततया, आकाशमुत्पतिताभिः अलिमालाभिः भ्रमरावलीभिः मुखरिताः शब्दयुक्ताः कृताः ककुभो दिशो याभिस्ताः। तथा चीत्कारवत्यः विकटशब्दशालिन्यः वैनायक्यः गजाननसम्बन्धिन्यः वदनविधुतयः नृत्यवाद्ययोस्ताले ताले मुखकम्पनानि वो युष्मान् सामाजिकान् चिरं पान्तु रक्षन्तु।

यदा बालवदनासक्तस्वभावो योगीश्वरो भगवान् भूतनाथः स्वकीयपरिजनवर्गमध्ये अकाण्डताण्डवमभिनयति, तदा तदनुचरनायको नन्दी मृदङ्गं वादयति, मयूरजातेर्मेघगर्ज्जितानन्दिततया कार्त्तिकेयमयूरो मृदङ्गशब्दे मेघगर्जितभ्रमेण तत्रागच्छति। अथ महादेवगलदेशस्थः सर्पराजः सर्पभोजिनं तं मयूरमागतमवलोक्य भयेन स्वकीयपीवरशरीरं श्वासनिःसारणात् शिवनासाविवरप्रवेशोपयोगि सूक्ष्मं विधाय सहर्षं सन्निहितं शिवनासाविवरं प्रविशति। इतश्च गणेशो विकटशब्दं कुर्व्वन् स्वकीयगजाननं नृत्यवाद्ययोस्ताले ताले कम्पयति, तदा च गजाननगण्डस्थमदजलसौरभेण तत्रोपविष्टा भ्रमरपङ्क्तयो भृशस्वाश्रयकम्पनात् स्थातुमशक्ततया आकाशे समुड्डीय गुञ्जन्ति। तानि च विघ्नराजमुखकम्पनानि विपद्भ्यो युष्मान् रक्षन्तु इति सरलार्थः—।

प्राणनाशाशङ्कायां तत्क्षणात् तद्रक्षणोपायलाभे प्राणिनामानन्दः स्वाभाविक एवेति मयूरतः प्राणनाशाशङ्कायां सत्यामेव सहसा तद्रक्षणोपायभूतशिवनासाविवरलाभात् फणिपतेरानन्द इति भावः। नासाविवरस्य सान्निध्यसूचनाय अग्रपदमुपात्तम्।

अत्र फणिपतेर्नासाविवरप्रवेशासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिरलङ्कारः।

अपि च। *। (क)

चूड़ापीड़कपालसङ्कुलगलन्मन्दाकिनीवारयो-
विद्युत्प्रायललाटलोचनशिखिज्वाला † विमिश्रत्विषः।

तथा 'नन्द' नन्दी'ति व्यञ्जनानामनेकधा सकृत् साम्यात् छेकानुप्रासः, प्रथमे पादे ड़काराणामसकृत्, द्वितीयतृतीययोः सकारलकारयोः सकृत्, चतुर्थे च वकाराणामसकृत् साम्यमिति वृत्त्यनुप्रासश्चेति संसृष्टिः। मृदङ्गशब्दे मयूरस्य मेघगर्जितभ्रमात् भ्रान्तिमानलङ्कारो व्यज्यते।

"भोगः सुखे स्त्र्यादिभृता वहेश्च फणकाययोः" इत्यमरः।

रन्ध्रं स्यायमिति अग्ररन्ध्र' राजदन्तादित्वात् रन्ध्रपदस्य परनिपातः। मुखराः कृता इति मुखरिताः, करोत्यर्थे नन्तात् मुखरशब्दात् कर्म्मणि क्तः। वदनविधृतीनामचेतनत्वेन कर्त्तृत्वासम्भवेऽपि देवसम्बन्धितया देववत्प्रभाववत्त्वाङ्गीकारात् रक्षणकर्त्तृत्वम्।

स्रग्धरा वृत्तम् "म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्त्तितेयम्" इति लक्षणात्॥ १

(क) विघ्नप्राचुर्य्यमाशङ्कमानस्तन्नाशोपायभूतेष्टदेवतास्मरणप्राचुर्य्यप्रतिपादनायाह अपि चेति। अपि च अन्यच्च आशीर्व्वादात्मकं वाक्यमित्यर्थः।

किं तद्वाक्यमित्याह चूड़ेति। चूड़ायां शिरोमध्यबद्धजुटिकायां य आपीड़ः समन्तावेष्टनमाला तज्जुटिकावेष्टनकारिणी सूत्रग्रथितनरशिरोऽस्थिमालेत्यर्थः। तस्य कपालेषु शुष्कनरशिरोऽस्थिषु सङ्कुलम् आकीर्णं परिपूर्णं सत् गलत् निपतत् मन्दाकिनीवारि गङ्गाजलं यासु ताः। विद्युत्प्रायाः तड़ित्तुल्यपिङ्गलवर्णा या ललाटलोचनशिखिज्वाला भालदेशस्थनयनाग्निशिखाः, ताभिर्विमिश्रा मिलिताः त्विषो दीप्तयो यासां ताः। अकठोरा कोमला या केतकशिखा केतकीकुसुमाग्रभागः तया सन्दिग्धः 'किमियं केतकीकुसुमशिखा उत शशिरेखा' इत्य' केतकीकुसुमशिखात्वेन संशयविषय

*। एतच्चेति पाठान्तरम्। † लोचनपुटज्योतिरिति पाठभेदः।

पान्तु त्वामकठोरकेतकशिखासन्दिग्धमुग्धेन्दवो
भूतेशस्य भुजङ्गवल्लिवलयस्रङ्नद्धजूटा जटाः ॥ २ ॥ *

इत्यर्थः, मुग्धो मनोहर इन्दुश्चन्द्रो यासु ताः। तथा भुजङ्गः सर्प एव वल्लिः लता सैव वलयस्रक् मण्डलाकारेण स्थिता माला तया नद्धो बद्धो जूटः समूहो यासां ता स्तथोक्ताः। भूतेशस्य शिवस्य जटाः त्वां सानुचरं सभानायकं पान्तु रक्षन्तु।

शिवस्य शिरोमध्यभागे कुसुमसदृशप्रचुरदेहचिह्नशालिना अतएव पुष्पमालासदृशेन

* कस्मिंश्चित् पुस्तके, प्रथमं 'चूडापीड'त्यादिश्लोकः, परञ्च 'सानन्द'मित्यादि श्लोक इति विन्यासवैषम्यं दृश्यते। पुस्तकान्तरे तु—

'अपि च। पक्ष्मालीपिङ्गलिम्नः कण इव तड़ितां यस्य कृत्स्नः समूहो
यस्मिन् ब्रह्माण्डमीषद्विघटितमुकुले कालयज्वा जुहाव।
अर्चिर्निष्टप्तचूडाशशिगलितसुधासारभङ्कारिकोणं
तार्त्तीयीकं पुरारेस्तदवतु मदनप्लोषणं लोचनं वः॥

इति श्लोकान्तरमपि लिखितं दृश्यते। तत्तु न समीचीनं, येन हि तथात्वे नान्द्या यावान् विस्तरः सम्भवति तावत एव कृतत्वात् "अलमतिविस्तरेण" इत्युक्तेरनुपपत्तिः।

अपरपुस्तके तु—प्रथमं 'चूडापीड'त्यादिः, ततः 'सानन्द'मित्यादिः, ततः 'अपि च
दन्तश्रेणिषु संगलत्कलकलव्यावर्त्तनव्याकुला
नासालोचनकर्णकुञ्जकुहरेषूद्गद्गदध्वानिनः।
गण्डग्रन्थ्यभिघातशीर्णकणिकाश्चूडास्रवन्तूर्मयः
शम्भोर्ब्रह्मकपालकन्दरपरिस्पन्दोल्बणाः पान्तु वः॥

इति श्लोकः, ततश्च 'पक्ष्माली'त्यादि श्लोको लिखितः। तदपि न समीचीनं—तथा च द्वादशश्लोकचतुष्टयात्मकनान्द्यां "नान्दीं पदैर्द्वादशभिरष्टाभिर्वाप्यलङ्कृताम्" इति नान्दीलक्षणायोगादव्याप्तिदोषः। अन्यतमटीकाकारस्त्रिपुरारिरपि 'दन्तश्रेणि'ष्वित्यादि श्लोकं 'पक्ष्माली'त्यादिश्लोकञ्च प्रक्षिप्तं मन्यते स्म। अत एव टीकाकारविशेषजगद्धर-विन्यासानुसारिणी उक्तरूपा श्लोकद्वयात्मिका नान्द्येव मौलिकीति सुधीभिर्विभावनीयम्।

नान्द्यन्ते सूत्रधारः। (ख) अलमतिविस्तरेण (ग) पुरतोऽवलोक्य।

लतावत् कोमलेन केनचित् सर्पेण जटानां जूटिका बद्धा, सा च सूत्रग्रथितनरशिरोऽस्थि-मालयापि वेष्टिता। तदुपरिवर्त्तिन्या गङ्गाया जलेन तानि शिरोऽस्थीनि परिपूर्य्य प्लाविताः, अग्निमयललाटलोचनप्रभया भृशपिङ्गलीकृताः, तथा ललाटलोचनतेजसा ईषत्पिङ्गलीकृतया अतएव कोमलकेतकीकुसुमशिखावत्प्रतीयमानया शशिरेखया च संयुक्ता सा जटाः सभापतिं रक्षन्त्विति सरलार्थः।

अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः। तथा विद्युत्प्रायेति आर्थी समासगतोपमा, तृतीय-पादे शुद्धसन्देहः, चतुर्थे साधकबाधकप्रमाणाभावादुपमारूपकयोः सन्देहसङ्करः, इत्यर्थालङ्काराणां परस्पराङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः। तथा सन्दिग्धमुग्धेति जूटाजटा इति छेकानुप्रासः, अन्यत्र तु वृत्त्यनुप्रास इति समुदाये संसृष्टिः। आपीडशब्देनैव शिरःस्रगुक्तावपि चूडाशब्दस्तदारूढत्वप्रतीत्यर्थः कर्णकुण्डलादिवत्, अतएव न पुनरुक्तता दोषः। यथा साहित्यदर्पणः—

"धनुर्ज्यादिषु शब्देषु शब्दास्तु धनुरादयः।
आरूढत्वादिबोधाय न दोषः पुनरुक्तता॥"
"शिखा चूडा केशपाशी जूटिका जुटिकेत्यपि।
शिरोमध्यबद्धचूडे भवेदेतत्तु पञ्चकम्॥" इति शब्दरत्नावली।
"आपीडशेखरोत्तंसाऽवतंसाः शिरसि स्रजः।" इति हलायुधः।

"कपालः (पुंक्ली) शिरोऽस्थि। माथार खुलि इति भाषेति" शब्दकल्पद्रुमः।

अत्रापि देवतासम्बन्धितया तत्तत्प्रभावत्त्वाङ्गीकारात् जटानां रक्षाकर्त्तृत्वम् बोध्यम्। स्रग्धरा वृत्तम्॥ २

(ख) नान्द्यन्त इति। स्तुत्याशीरन्यतरपरा वाक् नान्दी। तथा च नन्दयति आनन्दयति स्तवेन देवादीन् आशिषा वा सभ्यानिति इन्नन्तनन्दधातोः पचादित्वादचि नन्दा इति रूपं, ततः प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अणि कृते स्त्रियामीप्रत्यय इति नान्दी। नान्दी-लक्षणमाह भरतः—

अये ! उदितभूयिष्ठ एव (१) भगवानशेषभुवनद्वीपदीपकस्तपनः । तमुपतिष्ठे (घ) । (२) प्रणम्य ।

"देवद्विजनृपादीनामाशीर्व्वादपरायणा ।
नान्दी कार्य्या बुधैर्यत्नान्नमस्कारेण संयुता ॥
गङ्गा नागपतिः सोमः स्वधानन्दो जयाश्रिषः ।
एभिर्नामपदैः कार्य्या नान्दी कविभिरङ्किता ॥
काचिद्द्वादशपदा नान्दी काचिदष्टपदा स्मृता ।
सूत्रभारः पठेदेनां मध्यमं स्वरमाश्रितः ॥"

अत्र तु गङ्गादीनामुल्लेखः स्फुट एव । पदञ्चात्र विविधं श्लोकपादरूपं, सुप्तिङन्तरूपं, श्लोकान्तर्गतवाक्यरूपञ्च । यथोक्तं नाट्यप्रदीपे—

"श्लोकपादः पदं केचित् सुप्तिङन्तमथापरे ।
परेऽवान्तरवाक्यैकस्वरूपं पदमूचिरे ॥"

तथाचेयं श्लोकद्वयात्मकत्वात् पादरूपाष्टपदा नान्दी । एतादृश्या नान्द्या अन्ते पाठावसाने, सूत्रं अभिनेयसूचनं धारयतीति सूत्रधारः प्रधाननटः । वदतीत्यध्याहर्त्तव्यया क्रियया अस्यान्वयः । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् । सूत्रधारलक्षणं यथा सङ्गीतसर्व्वस्वे —

"वर्णनीयतया सूत्रं प्रथमं येन सूच्यते ।
रङ्गभूमिं समाक्रम्य सूत्रधारः स उच्यते ॥"

(ग) अलमित्यादि । अतिविस्तरेण अतिबहुलेन नान्दीप्रयोगेण अलम् । सुप्तिङन्तरूपाष्टपदनान्दीप्रयोगेणैव कर्त्तव्यमङ्गलाचरणनिर्व्वाहे सत्यपि ईदृशश्लोकपादरूपाष्टपदनान्दीप्रयोगादेव किञ्चिद्विस्तरो जातः, पुनरितोऽधिकद्वादशपदनान्दीप्रयोगो निष्प्रयोजन एवेति भावः ।

(घ) पुरत इत्यादि । पुरतः अग्रतः प्राचीमित्यर्थः । अग्रे इति प्रणामार्थ-

---

(१) एष इति पाठभेदः । (२) अलमलम् । उदितभूयिष्ठ एव भगवानशेषभुवनद्वीपदीपः । तदुपतिष्ठे । इति पाठान्तरम् ।

कल्याणानां त्वमसि महसां भाजनं विश्वमूर्त्ते !
धुर्य्यां लक्ष्मीमिह (१) मयि भृशं धेहि (२) देव ! प्रसीद।

सम्भ्रमे। उदितो भूयिष्ठः बहुलांशो यस्य सः, प्रायेणोदितमण्डल इत्यर्थः।—इदानीमपि सम्पूर्णोदयाभावात् सूर्य्यमण्डलस्य कियानंशो न दृष्टिगोचर इति भावः। भगवान् माहात्म्यशाली। अशेषाणि समस्तानि भुवनानि भूर्भुवःप्रभृतीनि द्वीपानि च जम्बु-शाल्मलीप्रभृतीनि दीपयति प्रकाशयति यः स तथोक्तः। तपनः सूर्य्यः। तं तपनम् उपतिष्ठे स्तवेनाराधयामि। "पथ्याराधनयोश्च" इत्यात्मनेपदम्। इदमपि सूर्य्याराधनं सम्भाव्यमानविघ्नविशेषविनाशायेति बोध्यम्। एतेन तदानीं दिवसेऽप्यभिनयरीतिरासीदिति प्रतीयते।

"भये क्रोधे विषादे च सम्भ्रमे त्वरणेऽपि च" इति विश्वः।

ननु "नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन।
नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम्॥"

इति मनुना उद्यदादित्यदर्शनं निषिद्धं, दर्शनाभावे च कथं उदितभूयिष्ठ इति निश्चय इति चेन्न उक्तवचनस्य स्नातकव्रतिविषयत्वेनान्येषां दर्शननिषेधाभावात् तदुपक्रम एव चाप्योक्तत्वात्। तथा च मनुः—

"अतोऽन्यतमया वृत्त्या जीवंश्च स्नातको द्विजः।
स्वर्ग्यायुष्ययशस्यानि व्रतानीमानि धारयेत्॥"

"ततः श्लोकं पठेदेकं गम्भीरस्वरसंयुतम्।
देवस्तोत्रं पुरस्कृत्य यस्य पूजा प्रवर्त्तते॥"

इति भरतमतमनुसृत्याभिप्रेतं स्तवमाह। कल्याणानामिति। हे विश्वमूर्त्ते! सर्व्वात्मन्! त्वं कल्याणानां मङ्गलकराणां महसां तेजसां भाजनम् आश्रयोऽसि। अतो लोकानामभिप्रेतसिद्धिरूपमङ्गलदाने त्वं सर्व्वथैव समर्थ इति भावः। अतएव इह मयि धुर्य्यां साङ्गाभिनयसम्पादनभारवहनयोग्यां

(१) लक्ष्मीमथेति पाठान्तरम्। (२) देहीति पाठभेदः।

यद्यत् पापं प्रतिजहि जगन्नाथ! नम्रस्य तन्मे
भद्रं भद्रं वितर भगवन्! भूयसे मङ्गलाय ॥ २

लक्ष्मीं शक्तिसम्पत्तिं भृशं सातिशयं यथा तथा धेहि सम्पादय, हे देव! प्रसीद प्रार्थितप्रदानेन मां प्रति प्रसन्नो भव। हे जगन्नाथ! भुवनपते! यत् यत् मङ्गलप्रतिबन्धकीभूतं पापमस्ति नम्रस्य त्वां प्रति भक्त्या अवनतस्य मे मम तत् सर्व्वं पापं प्रतिजहि नाशय। तथा हे भगवन्! महामाहात्म्यशालिन्! भूयसे मङ्गलाय प्रचुरतरशुभलाभाय भद्रं भद्रं सातिशयशुभं वितर, परमापूर्व्वाय कलिकापूर्व्ववत् विशालैक-मङ्गलाय तत् प्रयोजकीभूतं सर्व्वविषयकं चद्रं चद्रं मङ्गलं वितर। अथवा मङ्गलानु-बन्धीनि मङ्गलानि प्रयच्छेत्यर्थः।

"हरिहरादीनपास्य भानोरुपस्थानेन प्रकरणनायकस्य ब्राह्मण्यं सूचितम्। अत एव देहीति ब्राह्मणोचिता प्रार्थने"ति जगद्धरः। अत्र यद्यत् पापं प्रतिजहीत्यनेन शार्दूलाघोरघण्टविध्वंसः सूचितः। पापध्वंसात् परश्च भद्रं भद्र मित्यनेन माधवस्य मालतीलाभः मकरन्दस्य च मदयन्तिकालाभः, तथा भूयसे मङ्गलायेत्यनेन च कपाल-कुण्डलाक्रान्तमालतीप्राप्तिश्च सूच्यते।

अत्र द्वितीयचरणगत-प्रथमवाक्यार्थं प्रति प्रथमचरणगतवाक्यार्थस्य हेतुत्वात् वाक्यार्थ-हेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः।

"लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः।
हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः॥"

इति शुद्धितत्त्वधृतस्मृत्या आदित्यस्य मङ्गलत्ववचनात् तत्तेजसामपि मङ्गलत्वम्। विश्वं दृश्यमानं जगत् मूर्त्तिर्यस्येति व्युत्पत्त्या आदित्यस्य सर्व्वात्मत्वं सूचितम्। तथा च श्रुतिः "सूर्य्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च।" एकेनैव तच्छब्देन यद्यदिति-वीप्सितस्य सर्व्वस्वरूपेण परामर्शान्न तच्छब्दस्यापि द्विर्वचनापेक्षा।

मन्दाक्रान्ता वृत्तम्। "मन्दाक्रान्ताऽम्बुधिरसनगैर्मोभनौ गौ ययुग्मम्" इति लक्ष-णात् ॥ २ ॥

नेपथ्याभिमुखमवलोक्य। मारिष! सुविहितानि रङ्गमङ्गलानि, सन्निपतितश्च भगवतः कालप्रियनाथस्य यात्राप्रसङ्गेन नानादिगन्तवास्तव्यो महाजनसमाजः। आदिष्टश्चास्मि विद्वज्जनपरिषदा, यथा, केनचिदपूर्व्वप्रकरणेन वयं विनोदयितव्या इति। तत् किमित्युदासते भरताः (१)। (ङ)

(ङ) नेपथ्येति। नेपथ्यं वेशरचनास्थानम। अथवा "नेपथ्यो नाम रङ्गस्थलस्य पश्चाद्यवनिकान्तरितो *वर्णग्रहणादियोग्यकुशीलवकुटुम्बावस्थानदेशः। कुशीलवकुटुम्बस्य स्थली नेपथ्य इष्यते इति वचना"दिति त्रिपुरारिः। नेपथ्याभिमुखावलोकनं तत्रस्थमारिषसम्बोधनार्थम्। सम्बोधनीयाश्रयाभिमुख एव सम्बोधयतीति लोकव्यवहारः। मा रेषति न हिनस्ति दुष्टाभिनयादिना सभ्यानां शान्तिमिति मारिषः पारिपार्श्विकः। माशब्दोपपदात् रिषधातोर्नाम्युपधत्वात् कः। रजत्यस्मिन्निति रङ्गः अभिनयगृहं तत्र कर्त्तव्यानि मङ्गलानि ईश्वरादिस्मरणसूर्य्यनमस्काररूपाणि; सुविहितानि सम्यग्भावेन सम्पादितानि। अतो नास्ति तदर्थापेक्षेति भावः। इतश्चेति चार्थः। भगवतः अणिमाद्यैश्वर्य्यशालिनः कालप्रियनाथस्य उज्जयिनीनगरस्थितस्य महाकालमूर्त्तेः शिवस्य यात्राप्रसङ्गेन तत्पूजाकालीनमहोत्सवव्यापारेण नानादिगन्तवास्तव्यः अनेकदिग्देशवासी महाजनसमाजः विविधविद्याविशारदलोकसमूहः सन्निपतितः समागतः। न केवलं सन्निपतितः अपि तु विद्वज्जनानां परिषदा सभया समूहेनेति तात्पर्य्यं अस्मि अहम् आदिष्टश्च आज्ञप्तश्च। किमादिष्ट इत्याह यथेति। अपूर्व्वेण नूतनेन अत्याश्चर्य्येणेति च ध्वन्यते, प्रकरणेन वक्ष्यमाणलक्षणेन रूपकविशेषेण अत्याश्चर्य्यप्रकरणविशेषाभि-

---

(१)...वास्तव्यो जनः। तत् किमित्युदासते भरताः। आदिष्टोऽस्मि विद्वत्परिषदा, यथा—अद्य त्वयापूर्व्ववस्तुप्रयोगेण वयं विनोदयितव्या इति। तत्परिषदं निर्दिष्टगुणप्रबन्धेनोपतिष्ठावः। इति पाठान्तरम्।

प्रविश्य पारिपार्श्विकः। भाव! परिषन्निर्दिष्टगुणं प्रबन्धं नाधिगच्छामः (१)। (च)

नयेनेत्यर्थः वयमुपस्थिताः सभ्याः विनोदयितव्याः। इति-शब्दस्यादिष्टोऽस्मीत्यन्वयः। तत् तस्मात् विद्वज्जनादेशस्यानतिक्रमणीयत्वेन अपूर्व्वप्रकरणविशेषाभिनयस्यावश्यकर्त्तव्यत्वादित्यर्थः। किं कथम्। नाट्यशास्त्रप्रणेतुर्भरतमुनेर्मतानुयायित्वात् भरता नटाः। उदासते तदर्थमुद्यममपास्य उदासीनवत् तिष्ठन्ति। नैतदुचितं किन्त्वभिनयार्थमुद्योगः क्रियतामिति भावः।

"सूत्रधारं वदेद्भाव इति वै पारिपार्श्विकः। सूत्रधारो मारिषेति" साहित्यदर्पणात् मारिष इति पारिपार्श्विकसम्बोधनम्।

उज्जयिनीस्थितस्य शिवस्य कालप्रियनाथ इति नाम, मूर्त्तिस्तु महाकालरूपा। तथा च कथासरित्सागरे—

"यस्यां वसति विश्वेशो महाकालवपुः स्वयम्।
शिथिलीकृतकैलासनिवासव्यसनो हरः॥"

"यात्रोत्सवे गती वृत्तौ" इति हेमः। "भरता इत्यपि नटा" इत्यमरः।

(च) प्रविश्येति। परि समन्तात् सूत्रधारस्य पार्श्वे चरतीति पारिपार्श्विकः गुणवान् कश्चिन्नटः। तथा च भरतः—

"सूत्रधारस्य पार्श्वे यः प्रचरन् कुरुतेऽर्थनाम्।
काव्यार्थसूचनालापं स भवेत् पारिपार्श्विकः॥"

भावयति विद्यानैपुण्यात् सुष्ठु भावेन प्रतिपादयति अभिनयमिति भावो विद्वान् "भावो विद्वानथावुक' इत्यमरः।' परिषदा समया निर्द्दिष्टा. गुणा यत्र तं, प्रबन्धं

(१) नटः (प्रविश्य) भाव! कतमे ते गुणाः, यानुदाहरन्त्यार्य्यमिश्रा भगवन्तो भूमिदेवाः। इति पाठः क्वचित्। आर्य्या विदग्धा मिश्रा भगवन्तो भूमिदेवाश्चेति पाठभेदः।

सूत्र। मारिष! कतमे ते गुणास्तत्र, यानुदाहरन्त्यार्य्य-विदग्धमिश्रा भगवन्तो भूमिदेवाश्च (१)। (छ)

नटः (२) भूम्ना रसानां गहना प्रयोगाः
सौहार्द्दहृद्यानि विचेष्टितानि।

प्रकरणात्मकं रूपकं "प्रबन्धो रूपकं वस्तु निबन्धस्याभिधातयम्" इति कुमारगिरिराजीयम्। परिषदा यादृशगुणोपेतं प्रकरणमभिनेतुमादिश्यते तादृशं प्रकरणमेव न विद्म इत्यर्थः। एतेन पारिपार्श्विकः परिषदो मतमवगत्यागत्य एतद्वदतीति बोध्यम्।

(छ) सूत्रेति। तत्र अभिनेयप्रकरणे। आराद्याताः असभ्यतादुराचारादिदोषेभ्यो दूरं गताः, अथवा शिक्षासभ्यताविद्यादिभिर्देवतास्पदसमीपं गता इत्यार्य्याः पृषोदरादित्वात् साधुत्वम्। ते च वेदान्तर्गतविधिनिषेधाधीनाचारवन्तः। तथा च—

"कर्त्तव्यमाचरन् काममकर्त्तव्यमनाचरन्।
तिष्ठति प्रकृताचारे स वा आर्य्य इति स्मृतः॥"

तेष्वार्य्येषु विदग्धाः कलाविद्यादिनिपुणाः तेषां मिश्राः श्रेष्ठाः, तथा भगवन्तः— तपस्तेजसा माहात्म्यवन्तः भूमिदेवा ब्राह्मणाश्च। आर्य्यविदग्धमिश्रा इत्यनेनैवोपपत्तौ पुनर्भूमिदेवानामुपादानं गोवृषन्यायादार्य्येषु तेषां प्राधान्यसूचनार्थम्।

भूम्नेति। रसानां शृङ्गारादीनां भूम्ना बाहुल्येन प्रयोगा अभिनयाः, गहनाः स्थूलबुद्धीनां दुर्व्वोधाः, अपि तु किञ्चिच्चिन्तया सूक्ष्मदर्शिसहृदयमात्रवेद्याः। ईषदायासेनैवानुभवनीयं वस्तु सहृदयानां चमत्कारविशेषमावहति सूक्ष्मचेलाञ्चलकामिनीकुचकुम्भवत् चर्व्वितेक्षुरसवच्च; मूढानान्तु परप्रत्ययनेयबुद्धित्वेन सहृदयानां प्रीतिदर्शनादेव अभिनयदर्शनफलनिष्पत्तिर्भविष्यतीति भावः। विचेष्टितानि नायकनायिकातन्मित्रादीनां चरित्राणि सौहार्द्देन परस्परप्रणयेन हृद्यानि प्रीतिकराणि। आयोजितं

---

(१) क्वचिदेष पाठो नास्ति।

(२) सूत्रधार इति पाठः पुस्तकान्तरे।

औद्धत्यमायोजितकामसूत्रं
चित्रा (१) कथा वाचि विदग्धता च ॥ ४ ॥

सूत्र। स्मृतं तर्हि (२)। (ज)

नटः। भाव ! किमिव (३)। (झ)

सूत्र। अस्ति दक्षिणापथे विदर्भेषु पद्मपुरं नाम नगरम्। तत्र केचित्तैत्तिरीयिणः काश्यपाश्चरणगुरवः पङ्क्तिपावनाः

उपस्थापितं कामस्य मनोभवस्य सूत्रं सूचनं यस्मिन् तादृशं औद्धत्यं नायकस्य वीर-रौद्ररसालम्बनत्वम्। तच्च पूर्णभावेनैव पञ्चमाङ्के माधवस्य अघोरघण्टेन सह संघर्षे व्यक्तीभविष्यति। कथा उपाख्यानभागः चित्रा आश्चर्या, वाचि वाक्ये विदग्धता माधुर्यश्लेषादिविन्यासनैपुण्यञ्च वर्त्तन्त इति शेषः। एभिर्गुणैरन्वितं प्रकरणमभिनेतु-मादिशन्ति सभ्या इति भावः।

अत्र प्रबन्धोत्कर्षप्रतिपादनकार्य्यस्य प्रचुररसगहनप्रयोगत्वरूपे एकस्मिन् कारणे सत्यपि सौहार्द्दमनोहरत्वादीनां कारणान्तराणामुपन्यासात् समुच्चयोऽलङ्कारः।

इन्द्रवज्रा वृत्तं "स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः" इति लक्षणात् ॥ ४ ॥

(ज) सूत्रेति। तर्हि ईदृशगुणोपेतप्रकरणाभिनयस्याभिमतत्वे सति स्मृतं तादृशप्रकरणमित्यर्थः।

(झ) नट इति। किमिवेत्येकमेवाव्ययं प्रश्ने। 'कि रकम' इति वङ्गभाषा।

(ञ) सूत्रेति। दक्षिणस्यां दिशि पन्था यस्य स दक्षिणापथो दाक्षिणात्यदेशः तस्मिन्। "पद्मपुरं पद्मावती" इति जगद्धरः। तित्तिरिप्रोक्ताः शाखा इति तैत्तिरीयाः तदध्यायिनः यजुर्वेदशाखाविशेषविद इत्यर्थः। काश्यपाः काश्यपगोत्राः। चरणेषु

---

(१) 'चित्राः' इति बहुवचनान्तं पाठान्तरम्।

(२) कस्मिंश्चित् पुस्तके अयं पाठो नास्ति।

(३) भाव! कस्मिन् प्रकरणे। इति पाठान्तरम्।

पञ्चाग्नयो धृतव्रताः सोमपीथिनो ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः प्रतिवसन्ति स्म (१)। (ञ)

ते श्रोत्रिया स्तत्त्वविनिश्चयाय
भूरि श्रुतं शाश्वतमाद्रियन्ते।

बह्वृचादिवेदशाखासु गुरवः अध्यापकाः। पङ्क्तिं सदाचारतपस्यादिना स्वस्पर्शं पावयन्तीति पङ्क्तिपावनाः मन्वादिपरिभाषितगुणोपेताः। पञ्च दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीय-सभ्यावसथ्यलक्षणाः पञ्चसंख्यका अग्नयो येषां ते, उक्तपञ्चविधाग्निषु नित्यहोतारः। धृतव्रताः सततचान्द्रायणाद्यन्यतमनियमवन्तः। पानं पीतं, सोमस्य सोमरसस्य पीतमेषामस्तीति सोमपीथिनः नित्ययागानुष्ठायितया नित्यसोमरसपायिनः। ब्रह्मवादिनः वेदवक्तारः।

पुरा किल देवरातपुत्रो यजूंषि समुद्गीर्णवान्, ततः केचिन्मुनयस्तित्तिरपक्षिणो भूत्वा तानि गृहीतवन्त इति यजुर्वेदशाखाविशेषाणां तैत्तिरीयेति नाम जातम्। तथा च श्रीमद्भागवतम्—

"देवरातसुतः सोऽपि छर्दित्वा यजुषां गणम्।
ततो गतोऽथ मुनयो ददृशुस्तान् यजुर्गणान्॥
यजूंषि तित्तिरा भूत्वा तल्लोलुपतया ददुः।
तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन् सुपेशलाः॥"

पङ्क्तिपावनमाह मनुः—

"अग्र्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च।
श्रोत्रियान्वयजाश्चैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः॥"

"चरणोऽस्त्री बह्वृचादौ मूले गोत्रे पदेऽपि च।" इत्यादि मेदिनी।

---

(१) सूत्रधारः। (विचिन्त्य) अॄतम्। अस्ति दक्षिणापथे पद्मपुरं नाम नगरम्। तत्र ब्राह्मणाः केचित्तैत्तिरीयाः पङ्क्तिपावनाः काश्यपाः पञ्चाग्नयः सोमपीथिनो धृतव्रता उदुम्बरनामानो ब्रह्मवादिनः प्रतिवसन्ति। इति पाठभेदः।

इष्टाय पूर्त्ताय च कर्म्मणेऽर्थान्
दारानपत्याय, तपोऽर्थमायुः ॥ ५ ॥

तदामुष्यायणस्य तत्रभवतः सुगृहीतनाम्नो (१) भट्टगोपालस्य

विदर्भेष्विति "बहुलमदस्यादेरेकाधिकरणस्य प्रायेणे"ति बहुवचनम्। सोमपीथिन इति पृषोदरादित्वात् तकारस्य थकारः। नित्यमात्मनां तैत्तिरीयाख्यशाखाध्ययनं, अध्यापना तु बह्वृचादीनामपीति तैत्तिरीयिणः चरणगुरव इत्यनयोरुपपत्तिः।

त इति। ते श्रोत्रिया ब्राह्मणाः तत्त्वविनिश्चयाय ब्रह्मज्ञानलाभाय भूरि प्रचुरं श्रुतं शास्त्रज्ञानं शाश्वतं नित्यम् आद्रियन्ते श्रद्दधति। न तु जीविकानिर्वाहार्थमिति भावः। इष्टाय कर्म्मणे अग्निहोत्रातिथिसत्कारादिकर्म्मसम्पादनार्थं पूर्त्ताय कर्म्मणे च कूपादिकार्य्यानुष्ठानार्थञ्च अर्थान् धनानि आद्रियन्ते न तु भोगविलासार्थमिति भावः। अपत्याय सन्तानाय दारान् जाया आद्रियन्ते न तु केवलमिन्द्रियचरितार्थताविधानायेति भावः। तथा तपोऽर्थं तपस्योपार्जनार्थं आयुः दीर्घजीवनं आद्रियन्ते, न पुनः पौत्र-दौहित्रादि संसर्गजनितलौकिकसुखार्थमित्याशयः।

अत्र तात्पर्य्यतः शास्त्रज्ञानादीनां जीविकानिर्वाहार्थत्वादिनिरासादार्थी परिसंख्याऽलङ्कारः, तथा आद्रियन्ते इत्येकया क्रियया भूरिश्रुतादीनां कर्म्मतया अन्वयात् तुल्ययोगिता चेत्यनयो रेकाश्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः। तपोऽर्थमित्यत्र चतुर्थीसमानार्थकार्थशब्दप्रयोगात् न भग्नप्रक्रमतादोष इत्याहुः।

श्रोत्रियमाह देवलः "एकां शाखां सकल्पां वा षड्भिरङ्गैरधीत्य वा।
षट्कर्म्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्म्मवित्॥"

इष्टं पूर्त्तञ्चाह मलमासतत्त्वे जातूकर्णः—
"अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानाञ्चानुपालनम्।
आतिथ्यं वैश्वदेवञ्च इष्टमित्यभिधीयते॥

---

(१) क्वचिदयं पाठो नास्ति।

पौत्रः पवित्रकीर्त्तिर्नीलकण्ठस्यात्मसम्भवः (१) श्रीकण्ठपद-लाञ्छनः (२) भवभूतिनामा (३) जातूकर्णीपुत्रः (४) कवि-र्निसर्गसौहृदेन भरतेषु स्वकृतिमेवंप्रायगुणभूयसीमस्माकमर्पित-वान्। यत्र खल्वियं वाचो युक्तिः। (ट)

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां
जानन्ति ते किमपि, तान् प्रति नैष यत्नः।

वापीकूपतड़ागादिदेवतायतनानि च।
अन्नप्रदानमारामाः पूर्त्तमित्यभिधीयते॥"

इन्द्रवज्रा वृत्तम्॥ ५॥

(ट) तदेति। अमुष्य कुले जात इत्यामुष्यायणस्तस्य, तत्रभवतः पूज्यस्य, सुगृहीतं प्रभाते जनैः सम्यगुच्चारितं नाम यस्य तस्य सुगृहीतनाम्नः धार्म्मिकत्वेन प्रातःस्मरणीयस्य। भट्टो वैदिकचतुःशाखाभिज्ञो यो गोपालस्तस्य। आत्मसम्भवः पुत्रः। श्रीः सरस्वती कण्ठे यस्य स श्रीकण्ठः, श्रीकण्ठपदं श्रीकण्ठेत्यानुपूर्वीकः शब्दः लाञ्छनं चिह्नं उपाधिर्यस्य स तथोक्तः। भवभूतिरिति प्रकृतं नाम। अत्र विशेषोऽस्माक-मुत्तररामचरितटीकायां द्रष्टव्यः। जातूकर्णीति मातुर्नाम। भरतेषु नटेषु निसर्गसौहृदेन स्वाभाविकप्रणयेन, एवंप्राया ईदृशाः बहुलरसगहनप्रयोगत्वादिरूपा गुणा भूयांसो बहुला यस्यां तां स्वकृतिम् आत्मरचितं प्रकरणम् अस्माकं समीपे अर्पितवान् अभिनेतुमिति शेषः। इति स्मृतमिति भावः। यत्र प्रकरणे। वाचो युक्तिर्वचोभङ्गिः।

---

(१) पुत्र इति पाठभेदः।

(२) भट्टश्रीकण्ठपदलाञ्छन इति, तथा अतःपरं 'पदवाक्यप्रमाणज्ञ' इति च पाठान्तरम्।

(३) भवभूतिर्नाम इति क्वचित् पाठः।

(४) एष पाठोऽपि क्वचिन्नास्ति।

उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्म्मा (१)
कालोह्ययं निरवधि र्विपुला च पृथ्वी ॥ ६ ॥

* अपि च। †

यद्वेदाध्ययनं तथोपनिषदां सांख्यस्य योगस्य च
ज्ञानं तत् कथनेन किं नहि ततः कश्चिद्गुणो नाटके।

"श्रीर्लक्ष्मीवेशसम्पत्सु भारतीशोभयोरपि" इति त्रिकाण्डशेषः।

काऽसौ वाचोयुक्तिरित्याह ये इति। ये केचित् जना नोऽस्माकं इह काव्ये अस्म-न्निर्म्मितकाव्य इत्यर्थः अवज्ञां दुष्टतया अवहेलां प्रथयन्ति प्रकटयन्ति, ते किं जानन्ति अपि तु किमपि नेत्यर्थः। अपिशब्दः सम्भावनायाम्। इत्यहं सम्भावयामीति तात्पर्य्यम्। आत्मनामिवाज्ञत्वेन अतीवोत्कृष्टतया परमादरणीयस्यैवावज्ञानादिति भावः। अतएव तान् अज्ञान् अस्मद्विद्वेषिणो जनान् प्रति एष यत्नो न अयं मम काव्यनिर्म्माणोद्यमो न। ननु तर्हि कस्य निमित्तं तवैष यत्न इत्याह। कोऽपि भविष्यत्त्वेन अज्ञातनामलक्षणः, मम समानधर्म्मा मत्सदृशकवित्वादिगुणवान् जन उत्पत्स्यते भविष्यति, अथवा अस्ति इदानीमेव विद्यते। अथ कथमियं सम्भावनेत्याह, हि यस्मात् कालो निरवधि-रसीमः पृथ्वी पृथिवी च विपुला अतीवविशालायतना। तथाच "गुणी गुणं वेत्ति

---

(१) उत्पत्स्यते मम तु कोऽपि, समानधर्म्मा इति पाठान्तरम्।

* तदुच्चमर्थां तत्प्रख्यापनाय सर्वे कुशीलवाः, यथा स्वसङ्गीतकप्रयोगे वर्णिकापरिग्रहे च स्वर्थतामिति। कविवर्णनां प्रति नैनिवमुक्तम्।

गुणैः सतां न मम को गुणः प्रख्यापितो भवेत्।
यथार्थनामा भगवान् यस्य ज्ञाननिधिर्गुरुः॥

अपि चेत्यतः पूर्वमयं पाठः कुत्रचिद्दृश्यते।

यत् प्रौढ़त्वमुदारता च वचसां यच्चार्थतो गौरवं
तच्चेदस्ति ततस्तदेव गमकं पाण्डित्यवैदग्ध्ययोः ॥७॥

न त्वस्ति निर्गुण" इति न्यायेन मदीयकाव्यगुणो मत्समानकविनैव ज्ञातुं शक्यः, किन्त्विदानीं तादृशो जनः प्रत्यक्षागोचरतया दर्शयितुं न शक्यते, कदाचिज्जायेत इति सम्भावनात्वस्त्येव कालस्यासीमत्वात् कालभेदेऽपि सुसदृशजनद्वयोत्पत्तिदर्शनाच्च ; अथवा इदानीमेव कुत्रचिदस्ति, किन्तु सुविशालायतनाया धरण्या तत्प्रदेशो निर्देष्टुमशक्यः।

यो जायेत यो वा निभृतदेशे वर्त्तते, ईश्वरेच्छया तस्य चेत् लोचनगोचरीभवेत् तदा स मम काव्यगुणं ज्ञास्यतीति तदर्थमेव ममायं यत्न इति सरलार्थो भावार्थश्च ।

अत्र उत्पत्स्यते यतः कालो निरवधिः, अस्ति वा यतो विपुला च पृथ्वीति यथासंख्यं-नान्वयात् यथासंख्यमलङ्कारः, वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्चेत्युभयोर्निरपेक्षस्थितेः संसृष्टिः। तथा उत्पत्स्यते अस्तीत्यत्र विकल्पार्थको वाशब्दोऽथवाशब्दो वा वक्तव्यः, किन्तु नोक्त इति वाच्यानभिधानतादोषः, स च 'जायेत वाऽस्ति मम कोऽपि समान-धर्मे'ति पाठेन समाधेयः ।

वसन्ततिलका वृत्तं "उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौगः" इति लक्षणात् ॥ ६ ॥

† अपि च अन्या च वाचोयुक्तिरित्यर्थः ।

यद्वेदेति । मम यत् वेदाध्ययनं, उपनिषदां ब्रह्मप्रतिपादकानां वेदान्तापरपर्य्यायाणां वेदभागानां, सांख्यस्य कपिलप्रणीतदर्शनस्य च यत् ज्ञानं अववोधः, तयोः कथनेन प्रकटनेन किं फलं अपि तु किमपि नेत्यर्थः। कथमित्याह हि यस्मात् ततः स्वकीय-नानाशास्त्रज्ञानकथनात् नाटकं प्रकरणं इति तात्पर्य्यं कश्चिद्गुणः कोऽप्युत्कर्षो न स्यात् । कवेः शास्त्रज्ञानं काव्यस्योत्कर्षं प्रति न कारणमन्वयव्यतिरेकव्यभिचारात् किन्तु रसाद्युत्कर्ष एव काव्यस्योत्कर्षकारणमिति भावः। वचसां काव्यगतवाक्यानां यत् प्रौढ़त्वं वाक्यार्थे पदं पदार्थे च वाक्यं तद्योजना। यथा 'अयमतीवनयनप्रीति-कर' इति वाक्यार्थे 'अत्रिचनकौतिपदं, चन्द्र इति पदार्थे च 'अत्रिनयनसमुत्थं ज्योति'-रिति वाक्यम्। उदारता अलङ्कारादिजनितमहत्त्वं, यच्च अर्थतः अभिधेयविषये

ततो यदस्माकमर्पितं प्रियसुहृदाऽत्रभवता भवभूतिनाम्ना प्रकरणं स्वकृतं मालतीमाधवं नाम तदेव तत्रभवतः कालप्रियनाथस्य पुरतः प्रयोगेण प्रत्यार्पयितुमुद्यताः, तत्सर्व्वे कुशीलवाः सङ्गीतप्रयोगेण मत्समीहितसम्पादनाय प्रवर्त्तन्ताम् । (१) (ठ)

गौरवं प्रागल्भ्यप्रतिपादनसामर्थ्यं देशकालोचितसुन्दरार्थप्रतिपादकत्वमित्यर्थः लोके-कथ्यत इति शेषः । चेत् यदि तदस्ति नाटके इति शेषः । ततस्तदा तदेव प्रौढत्वो-दारतार्थगौरवाणामस्तित्वमेव पाण्डित्यवैदग्ध्ययोः काव्यनिर्म्माणोपयोगिपाण्डित्यनैपुण्ययोः गमकं ज्ञापकं । कविरयं नानाशास्त्राभिज्ञः, प्रकरणञ्चेदं वाक्प्रौढत्वादिगुणवत्त्वादतीवोत्कृष्टमिति भावः ।

अत्र गुणसमुच्चयोऽलङ्कारः । तथा, कविकाव्ययोः प्रशंसनेन सभ्यानामाग्रहजननात् "भूम्ना रसानाम्" इत्यादिपद्यमेतदन्तं प्ररोचना नाम भारतीवृत्तेरङ्गम् । तथा च साहित्यदर्पणे

"भारती संस्कृतप्रायो वाग्व्यापारो नराश्रयः ॥
तस्याः प्ररोचना वीथी तथा प्रहसनामुखे ।
अङ्गान्यत्रोन्मुखीकारः प्रशंसातः प्ररोचना ॥"

प्रौढत्वमुक्तं काव्यादर्शे—"पदार्थे वाक्यवचनं वाक्यार्थे च पदाभिधा ।
प्रौढिर्व्यासमासौ च साभिप्रायत्वमस्य च ॥"

"वेदान्तो नाम उपनिषत् प्रमाणं तदुपकारीणि च शारीरकसूत्रादीनी"ति वेदान्तसारः ।"

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं "सूर्य्याश्वैर्मसजास्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्" इति लक्षणात् ॥ १ ॥

(ठ) कृत इति । अत्रभवता महाकवित्वात् पूज्येन । प्रकरणं रूपकविशेषः ।

---

(१) तत इत्यादिः प्रवर्त्तन्तामित्यन्तः पाठः क्वचिन्नास्ति ।

नटः। स्मृत्वा। एवं क्रियते युष्मदादेशः, किन्तु या यस्य युज्यते भूमिका, तां खलु तथैव भावेन सर्वे वर्ग्याः पाठिताः,

---

स्वकृतं आत्मरचितं। मालती नाम भूरिवसुनाम्नो मन्त्रिणः कन्या नायिका। माधवो नाम देवरातनाम्नो मन्त्रिणः पुत्रो नायकः। तयोरिदमिति मालतीमाधवं इदमर्थे अण् सिद्धं। मालतीमाधवं नाम मालतीमाधवेति प्रसिद्धं। अत्रभवतः जगत्पूजनीयस्य। पुरतः प्रयोगेण सम्मुखेऽभिनयेन। प्रख्यापयितुं प्रकाशयितुं। अस्माकं-हस्ते भवभूतेर्मालतीमाधवार्पणप्रयोजनन्तु तदभिनय एव सुतरां तत्सम्पादनेन तं वयं सभ्यांश्च सन्तोषयाम इति भावः। कुशीलवा नटाः। मत्समीहितसम्पादनाय मदभिलषितमालतीमाधवप्रकरणाभिनयनिर्वाहाय। प्रकरणलक्षणमुक्तं साहित्यदर्पणे—

"भवेत् प्रकरणे वृत्तं लौकिकं कविकल्पितम्।
शृङ्गारोऽङ्गी नायकस्तु विप्रोऽमात्योऽथवा वणिक्॥
सापायधर्मकामार्थपरो धीरप्रशान्तकः॥"

"अमात्यनायकं मालतीमाधवं" इति तद्वृत्तिः। तत्र अमात्यपुत्रनायकत्वादेवामात्य-नायकमित्यभिप्रायः। "नायिकानायकाख्यानां संज्ञाप्रकरणादिषु" इति लक्षणात् 'मालतीमाधव' मित्येव नामेति बोध्यम्।

(ड) नट इति। स्मृत्वा उक्तप्रायगुणोपेतं मालतीमाधवं नाम किञ्चित् प्रकरणमस्तीति विभाव्य भ्रूसङ्कोचनादिना तत्स्मरणमभिनीयेत्यर्थः। एवं युष्मदादेशः ईदृशी तवाज्ञा क्रियते अनुष्ठीयते। अन्यरूपेणान्यस्य प्रवेशो भूमिका वेशान्तरपरिग्रह इति यावत्। वर्गे भवा वर्ग्या नटपक्षगताः; पाठिताः शिक्षादानेन अभ्यासिताः। सौगत-मतपरिव्राजिकाया बौद्धव्रतसन्न्यासिन्याः कामन्दक्याः कामन्दकीनाम्न्याः प्रथमभूमिकां आद्यवेशभाषादिकं भावो विद्वान् भवानेवेत्यर्थः। अधीते अभ्यस्यति। तदन्तेवासिन्याः कामन्दकीशिष्यायाः, अवलोकितायाः तदाख्यायाः कस्याश्चित् स्त्रियाः। एतेन तदानीमपि नाटकाद्यभिनये पुरुषाणां स्त्रीजातीयभूमिकापरिग्रह आसीदिति प्रतीयते।

भूमिकामाह भरतः—"अन्यरूपैर्यदन्यस्य प्रवेशः स तु भूमिका।"

सौगतजरत्परिव्राजिकायास्तु कामन्दक्याः प्रथमभूमिकां भाव एवाधीते, तदन्तेवासिन्यास्त्वहमवलोकितायाः। (१)। (ड)

सूत्र। ततः किम्। (ढ)

नटः। ततः प्रकरणनायकस्य मालतीवल्लभस्य माधवस्य वर्णिकापरिग्रहः कथम्?। (ण)

सूत्र। मकरन्दकलहंस (२)-प्रवेशावसरे तत् सुविहितम्। (त)

कामन्दकी कामन्दककृता नीतिः तां वेत्तीति कामन्दकी। एतेनास्या नीतिज्ञता सूच्यते। क्रियत इति भविष्यत्सामीप्ये वर्त्तमाना, अधीते इति तु अतीतसामीप्ये।

(ढ) सूत्रेति। ततस्तदनन्तरं किं तद्ब्रूहीति शेषः।

(ण) नट इति। वर्णिकापरिग्रहः भूमिकाग्रहणं कथं केन प्रकारेण निष्पद्येतेति शेषः। माधवभूमिका कस्य निर्दिष्टेति न जानामीति भावः।

(त) सूत्रेति। मकरन्दो नाम माधवस्य मित्रं, कलहंसो नाम माधवस्य दासः। तयोः प्रवेशावसरे रङ्गालये समुपस्थितिसमये, तत् माधवभूमिकाग्रहणं सुविहितं सम्यक् सम्पादितम्। मकरन्दकलहंसयोः प्रवेशानन्तरमेव कश्चिदुपयुक्तो नटः माधवभूमिकां परिगृह्य प्रवेक्ष्यतीति सर्व्वसादितः कर्त्तव्यं यथायथं मया सम्पादितं न किञ्चिदवशिष्यत इति भावः।

अत्र प्रस्तावनातः परं प्रथमं कामन्दक्यवलोकितयोः, ततः कलहंसमकरन्दयोः,

---

(१) नटः। तावद्भूमिकाग्रहणेव भावेन सर्वे वर्गाः पाठिताः। सौगतजरत्परिव्राजिकायाः कामन्दक्यास्तु प्रथमां भूमिकां भाव एक एवाधीते, तदन्तेवासिन्यास्त्वहमवलोकितायाः। इति पाठभेदः।

(२) कलहंसमकरन्दयोरिति पाठान्तरम्।

नटः । तर्हि तत्प्रसिद्धप्रयोगा (१) देवात्रभवतः सामाजिका-मुपास्महे । (थ)

सूत्र । वाढम् । एषोऽस्मि कामन्दकी संवृत्तः । (द)

नटः । अहमप्यवलोकिता । (ध)

इति निष्क्रान्तौ । (२)

प्रस्तावना । (न)

ततश्च माधवस्य प्रवेशसूचनार्थं नटसूत्रधारयोः "या यस्य" इत्याद्युक्तिप्रत्युक्तम् इति बोध्यं । तथा च भरतः—

"नासूचितं विशेत् पात्रं ।"

(थ) नट इति । तर्हि सर्वेषां यथायथं सम्पादितत्वे सति । तत्प्रसिद्धप्रयोगा-देव लोकप्रथिततत्प्रकरणाभिनयादेव । सामाजिकान् सभ्यान् उपास्महे सन्तोषयामः ।

(द) सूत्रेति । वाढमिति प्रतिज्ञायां कर्त्तव्यावधारणस्यैव प्रतिज्ञापदार्थत्वात् तदेव कर्म इत्यर्थः । एषोऽहं सूत्रधारः कामन्दकी संवृत्तोऽस्मि सूत्रधारवेशपरित्यागा-नन्तरकामन्दकीवेशपरिग्रहेण कामन्दकीभवामीत्यर्थः ।

"भृशप्रतिज्ञयोर्वाढम्" इत्यमरः । अस्मीति भविष्यत्सामीप्ये वर्त्तमाना । काम-न्दकीति विधेयप्राधान्यात् संवृत्त इत्यस्य स्त्रीत्वप्रसङ्गेऽपि "उद्देश्यविधेययोरुद्देश्यवचन-त्वमाख्यातस्ये"ति काशिकाप्रामाण्यात् पुंस्त्वम् । आख्यातस्य प्रधानक्रियाया इति तदर्थः ।

(ध) नट इति । अहमप्यवलोकिता संवृत्तोऽस्मीति शेषः । तद्वत् वेशपरिवर्त्तना-दिति भावः ।

(न) प्रेति । प्रस्तावयति प्रस्तुतविषयमुत्थापयति या वाक्यावली सा प्रस्तावना तथा च साहित्यदर्पणे—

(१) तत्प्रबन्धप्रयोगादिति पाठभेदः ।

(२) इति परिक्रम्य निष्क्रान्तौ । इति पाठः क्वचित् ।

ततः परिव्रज्य रक्तपटिकानेपथ्ये कामन्दक्यवलोकिते प्रविशतः (१) (प)

कामन्दकी । वत्से ! अवलोकिते ! *

अवलोकिता । आणावेदु भअवदी । (फ)

(फ) आज्ञापयतु भगवती

"नटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा ।
सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते ॥
चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्य्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः ।
आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनाऽपि सा ॥"

सा चेयं प्रयोगातिशयरूपा एष इत्युपक्षेपात् । तथाच दशरूपके—

एषोऽयमित्युपक्षेपात् सूत्रधारप्रयोगतः ।
पात्रप्रवेशो यत्रायं प्रयोगातिशयो मतः ॥"

साहित्यदर्पणमतेऽपि प्रयोगातिशय एव "या यस्य" इत्यादिप्रकृताभिनयपरिपाटीकथन-प्रयोगमतिक्रम्य "एषोऽस्मि" इत्यादिना प्रयोगेण पात्रप्रवेशस्य सूचितत्वात् । तथा च दर्पणे—

"यदि प्रयोग एकस्मिन् प्रयोगोऽन्यः प्रयुज्यते ।
तेन पात्रप्रवेशश्चेत् प्रयोगातिशयस्तदा ॥"

एतत् प्रपञ्चस्तु अस्मत्प्रणीतोत्तररामचरितटीकायां द्रष्टव्यः ।

(प) तत इति । परिव्रज्य पुनरागत्य, रक्तपटिका लोहितवस्त्रं नेपथ्यं वेशो-ययोस्ते । सूत्रधारनटयोरेव रक्तवस्त्रपरिधानात् परं कामन्दक्यवलोकितारूपेण प्रवेश इति सूचनार्थं परिव्रज्येत्युक्तम् ।

* "संस्कृतं सम्प्रयोक्तव्यं लिङ्गिनीषूत्तमासु च इति साहित्यदर्पणात् कामन्दकी संस्कृतं पठतीति बोध्यम् ।

(फ) भवेति । भगवती तपःप्रभावात् माहात्म्यवती । तथाचोक्तमभियुक्तैः—

---

(१) परिव्रज्य रक्तपटिकानेपथ्यावुभावुपविष्टौ प्रविशत इति पाठान्तरम् ।

काम। अपि नाम तयोः कल्याणिनोर्भूरिवसुदेवरातापत्ययोर्मालतीमाधवयोरभिमतः पाणिग्रहः स्यात् (१)। वामाक्षिस्पन्दनं सूचयित्वा सहर्षम्। (ब)

विज्ञापयतीव कल्याणमान्तरङ्गेन चक्षुषा।

"देवाश्च लिङ्गिनश्चैव नानाश्रुतिधराश्च ये।
भगवानिति ते वाच्याः पुरुषाः स्त्रिय एव च॥"

अत्र रक्तपटलिङ्गित्वादेव कामन्दक्यां भगवत्पदप्रयोगः। एवमन्यापि बोध्यम्। शौरसेनी प्रयोक्तव्या तादृशीनाञ्च योषिताम्।" इत्युक्तेरवलोकिता शौरसेनीं पठति।

(ब) कामेति। अपिशब्दः शङ्कायां। नामशब्दः सम्भावनायां। कल्याणिनोर्मङ्गलास्पदयोः। अभिमतः परस्पराभिप्रेतः। पाणिग्रहो विवाहः।

अत्र मालतीमाधवयोर्विवाहरूपमुख्यफलसिद्धये कामन्दक्या औत्सुक्यादारम्भो नाम अवस्था। यथा साहित्यदर्पणे—

"भवेदारम्भ औत्सुक्यं यन्मुख्यफलसिद्धये।"

तथा तयोर्विवाहहेतुभूतः परस्परानुरागो बीजं। (स चानुरागः प्रथमाङ्के माधवस्य, द्वितीयाङ्के च मालत्या व्यक्तिर्भविष्यति) तथा च तत्रैव—

"अल्पमात्रं समुद्दिष्टं बहुधा यद्विसर्पति।
फलस्य प्रथमो हेतुर्बीजं तदभिधीयते॥"

तेन चारम्भबीजवत्त्वात् इतः प्रभृति द्वितीयाङ्कसमाप्तिपर्य्यन्तो मुखसन्धिः। यथा तत्रैव—

"यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससम्भवा।
प्रारम्भेण समायुक्ता तन्मुखं परिकीर्त्तितम्॥"

अस्याङ्गानि यथास्थानं वक्ष्यन्ते।

विज्ञापयतीति। आन्तरङ्गेनेव 'मालतीमाधवयोः पाणिग्रहणं सम्पद्येत न वा' इति

---

(१) पाणिग्रहमङ्गलं स्यात्। इति पाठभेदः।

स्फुरता वामकेनापि दाक्षिण्यमवलम्ब्यते ॥ ८ ॥

अव। महन्तो क्खु भअवदीए चित्तावक्खेओ। (१) अच्चरीअं अच्चरीअं, जं दाणिं चीरचीवरपरिच्छदं पिण्डपादमेत्तपाणउत्तिं (२) वि भअवदीं ईरिसेसु आआसेसु अमच्चभूरिवसू णिओएदि। तहिं उक्खण्डिदसंसारावग्गहो तुह्मेहिं वि अप्पा णिक्खिविअदि। (भ)

(भ) महान् खल्वेष भगवत्याश्चित्तावक्षेपः। आश्चर्यमाश्चर्यम्, यदिदानीं चीरचीवरपरिच्छदां पिण्डपातमात्रप्राणवृत्तिमपि भगवतीं ईदृशेषु आयासेषु अमात्यभूरिवसुर्नियोजयति। तस्मिन्नुत्खण्डितसंसारावग्रहो युष्माभिरप्यात्मा निक्षिप्यते।

मम संशयरूपान्तःकरणवृत्तिमवगच्छतेव मता स्फुरता स्पन्दमानेन अत एव कल्याणं मालतीमाधवयोर्विवाहनिर्व्वाहरूपं भाविमङ्गलं विज्ञापयता सूचयता वामकेनापि सव्येनापि पक्षे प्रतिकूलेनापि चक्षुषा दाक्षिण्यं सत्यं तरत्वं पक्षे अवश्यम्भाविताशूचनेन उत्तम-अनुकूलत्वञ्च, अवलम्ब्यते आश्रीयते। मदीयं वामं चक्षुः "मालतीमाधवयोर्विवाहो निष्पद्येत न वा" इति संशयानाहं दुःखमनुभवामीति ज्ञात्वेव स्फुरितं सत् तस्यावश्यम्भावितां सूचयति, सुतरामाश्वस्तोऽस्मीति सरलार्थो भावार्थश्च।

अत्र श्लेषेण समाधानाद्विरोधाभासोऽलङ्कारः, भावाभिमानिनी वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा च, अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः।

स्त्रीणां वामाक्षिस्पन्दनं शुभसूचकमिति सामुद्रके द्रष्टव्यं। वामकेनेति अनुकम्पायां कः। पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ ८ ॥

(भ) अवेति। चित्तस्य अवक्षेपः आकर्षणं मालतीमाधवयोर्विवाहं प्रतीति शेषः। चीरं वृक्षत्वक् तदेव चीवरं भिक्षूचितं वस्त्रं तदेव परिच्छद आवरणं यस्यास्तां।

---

(१) चित्तविक्खेवो इति पाठभेदः।

(२) पाणवत्तीं इति क्वचित् पाठः।

काम । वत्से ! मा मैवं ब्रूहि (१) ।
यन्मां विधेयविषये स भवान् नियुङ्क्ते
स्नेहस्य तत्फलमसौ प्रणयस्य सारः ।
प्राणैस्तपोभिरथवाऽभिमतं मदीयैः
कृत्यं घटेत सुहृदो यदि तत् कृतं स्यात् ॥९॥

पिण्डस्य भिक्षालब्धान्नग्रासस्य पातमात्रेण उदरे निक्षेपमात्रेण प्राणवृत्तिर्जीवनधारणं यस्यास्तां । ईदृशेषु मालतीमाधवयोर्योजनाय नियतयातायातादिरूपेषु आयासेषु परिश्रमेषु । तस्मिन् नियोगे । उत्सृष्टेन: परित्यक्तः संसारः सांसारिककार्य्यरूपः अवग्रहः मुक्तिप्रतिबन्धको येन सः, तादृशोऽपि आत्मा निक्षिप्यते समर्प्यते । एतत् इयमेवाश्चर्य्यमिति भावः ।

"चीरम् (क्ली) वल्कल"। "चीवरं (क्ली) भिक्षावस्त्रम् ।" अवग्रहः (पुं) प्रतिबन्धकः ।" इति च शब्दकल्पद्रुमः ।

यदिति । स भवान् पूजनीयो भूरिवसुः विधेयविषये कर्त्तव्यविवाहायोजनविषये मां यत् नियुङ्क्ते व्यापारयति, तत् नियोजनं स्नेहस्य मां प्रति प्रीतेः फलं, तथा असौ नियोगः प्रणयस्य मां प्रति विश्वासस्य सारः श्रेष्ठांशः । अतीवस्निग्धविश्वासजनं विना अन्यस्य ईदृशकार्य्ये नियोगो न श्रेयस्कर इति तन्नियोगो नाश्चर्य्यजनक इति भावः । ननु तथात्वेऽपि निवृत्तिमार्गावलम्बिनी त्वमितः स्वतः कथं न निवर्त्तसे इत्याह प्राणैरिति मदीयैः प्राणैः अथवा ततोऽप्युत्कृष्टैः तपोभिः यदि सुहृदो भूरिवसोः अभिमतं अभिलषितं कृत्यं राज्ञोऽज्ञानभावेन मालतीमाधवयोर्विवाहरूपं कार्य्यं घटेत सम्पद्येत, तदा तत् सङ्घटनं कृतं स्यात् मया प्रशस्तमेकं कार्य्यं विहितं भवेत् । जीवनतपोभ्यामपि बन्धुप्रयोजनसाधनमावश्यकमिति अहमपि गाढोद्यमेन प्रवृत्तेति भावः ।

"प्रणयः प्रेम्णि विश्रम्भे याच्ञाप्रसरयोरपि" इति विश्वः ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ९ ॥

(१) ब्रूहीति पाठः क्वचिन्नास्ति ।

अयि! किं न वेत्सि, यदेकत्र (१) नो विद्यापरिग्रहाय नानादिगन्तवासिनां साहचर्य्यमासीत्, (२) तदेव चास्मत् सौदामिनीसमक्षमनयोर्भूरिवसुदेवरातयोर्वृत्तेयं प्रतिज्ञा अवश्य-मावाभ्यामपत्यसम्बन्धः कर्त्तव्य इति। तदिदानीं विदर्भराज-मन्त्रिणा सता देवरातेन माधवं पुत्रमान्वीक्षिकीश्रवणाय कुण्डिनपुरादिमां पद्मावतीं प्रहिण्वता सुविहितम्। (म)

अपत्यसम्बन्धविधिप्रतिज्ञा
प्रियस्य नीता सुहृदः स्मृतिञ्च।

(म) ननु भूरिवसोरपि माधवाय सुतामर्पयितुं कथमयं निर्व्वन्धातिशय इत्याह अयीति। अयीति सानुनयसम्बोधनं। एकत्र एकाध्यापकसमीपे नः अस्माकं विद्यापरिग्रहाय अध्ययनाय नानादिगन्तवासिनां विभिन्नदेशवासिनां साहचर्य्यं सम्मेलनं। वयस्य भक्तस्य "वास्मदय" इति बहुवचनं, सौदामिनी तदाख्या काचन सन्न्यासिनी च तयोः समक्षं प्रत्यक्षम्। वृत्ता जाता। काऽसौ प्रतिज्ञेत्याह अवश्यमिति। आवाभ्यां भूरि-वसुदेवराताभ्यां अपत्यसम्बन्धः सति सम्भवे स्वस्वकन्यापुत्रयोर्विवाहसम्बन्धः। इति प्रतिज्ञा वृत्तेत्यन्वयः। देवेन रातो देवनानुग्रहेण दत्त इति देवरातस्तेन देवरातनाम्ना महाध्यायिना। अन्वीक्षकः सूक्ष्मदर्शी गौतमस्तस्यं यमित्यान्वीक्षिकी न्यायविद्या, तस्याः श्रवणाय अध्ययनाय कुण्डिनपुरात् कुण्डिनाख्यविदर्भराजधानीतः पद्मावतीं पद्मावती-नाम्नीमिमां राजधानीं प्रहिण्वता प्रेरयता सुविहितं सुष्ठु कृतम्।

कथं सुविहितमित्याह अपत्येति। अपत्ययोः स्वस्वकन्यापुत्रयोर्यः सम्बन्धविधिः विवाहकार्य्यं तस्य प्रतिज्ञा प्रियस्य सुहृदः प्रियमित्रस्य भूरिवसोः स्मृतिं स्मरणं नीता प्रापिता च देवरातेनेति शेषः। भूरिवसोः सत्यामपि कन्यायां विवाहोपयोगिन्यां

(१) यदेवेति पाठान्तरम्।

(२) नानादिगन्तवाससाहचर्य्यमासीदिति पाठभेदः।

अलोकसामान्यगुणस्तनूजः
प्ररोचनार्थं प्रकटीकृतश्च ॥ १० ॥

अव। तदो किंत्ति मालदीं अमच्चो अप्पणा माहवस्स ण पडिवादेदि, जेण चोरिअविवाहे भअवदीं तुवरावेदि। (य)

काम। तां याचते नरपतेर्नर्म्मसुहृन्नन्दनो नृपमुखेन।

(य) ततः किमिति मालतीममात्य आत्मना माधवस्य न प्रतिपादयति, येन चौर्य्ये विवाहे भगवतीं त्वरयति।

तदपर्य्योल्लेखाभावेन तत्प्रतिज्ञाविस्मरणानुमानात् माधवप्रदर्शनद्वारा तत्प्रतिज्ञास्मरणार्थं अध्ययनस्थानान्तरमपहाय माधवोऽत्रैव देवरातेन प्रेषित इति भावः। अलोकसामान्या असाधारणा गुणा विद्यासौन्दर्य्यादयो यस्येति स तादृशः तनूजः स्वपुत्रो माधवः प्ररोचनार्थं माधवावलोकनानन्तरं कन्यायाः पतित्वेन भूरिवसोश्च जामातृत्वेन रुच्युत्पादनार्थं प्रकटीकृतः प्रकाशितश्च। माधवमवलोक्य मालत्यास्तस्मिन् पतित्वेन भूरिवसोश्च जामातृत्वेन रुचिर्भविष्यतीत्येतदपि माधवप्रेरणे देवरातस्याभिप्रायान्तरमिति भावः।

"अत्र धुनोति चासिं तनुते च कीर्त्तिम्" इत्यादिवत् क्रियासमुच्चयोऽलङ्कारः।

"कर्त्तव्यत्वप्रकारकज्ञानानुकूलव्यापारः प्रतिज्ञा" इत्यनुमितिग्रन्थे गदाधरभट्टाचार्य्याः।

उपेन्द्रवज्रा वृत्तं "उपेन्द्रवज्रा प्रथमे लघौ सा" इति लक्षणात्॥ १० ॥

(य) अवेदि। ततस्तदा तादृशप्रतिज्ञाया जातत्वे सतीत्यर्थः। अमात्यो भूरिवसुः, आत्मना स्वयं। प्रतिपादयति ददाति। चौर्य्येण गुप्तभावेनेत्यर्थः यो विवाहस्तस्मिन्। भगवतीं त्वां त्वरयति सत्वरीकरोति।

उक्तावलोकितोक्तेरुत्तरमाह तामिति। नरपतेः भूरिवसोरेवाश्रयीभूतस्य राज्ञः नर्म्मसुहृत् हासपरिहासादेः सखा विदूषक इत्यर्थः नन्दनः नन्दननामा कश्चिज्जनः नृपमुखेन तन्नरपतिद्वारा तां मालतीं याचते आत्मने अर्पयितुं प्रार्थयति भूरिवसुमिति शेषः। तस्या याच्ञायाः साक्षात्प्रतिषेधः 'नन्दनाय मालतीं न ददामि' इति वाक्येन भूरि-

तत्साक्षात्प्रतिषेधः कोपाय शिवस्त्वयमुपायः ॥११॥

अव। अच्चरीअं अच्चरीअं ण क्खु अमच्चो माहवस्स णामं वि जाणादित्ति णिरवेक्खदाए (१) लक्खीअदि। (र)

काम। वत्से! संवरणं हि तत्। (ल)

(र) आश्चर्यमाश्चर्यम्। न खल्वमात्यो माधवस्य नामापि जानातीति निरपेक्ष-तया लक्ष्यते।

वस्तोर्निषेधः कोपाय अनुरोधप्रत्याख्यानेन स्वस्यैव राज्ञः क्रोधजननाय सम्पद्यत इति शेषः। तु किन्तु अयं मया इष्टया गुप्तभावेन विवाहरूपः उपायः राजानुरोधखण्डनोपायः शिवः कल्याणप्रदः। मालतीमाधवयोरन्योन्यनिभृतानुरागजनितोऽयं विवाहो निष्पन्नः न तु ममाभिप्रायेणेति वदन् भूरिवसुर्नरपतेः क्रोधादत्याहतिं प्राप्स्यतीति भावः।

अत्र नरपतेरित्युक्त्वा पुनर्नृपेत्युक्तत्वात् पुनरुक्ततादोषः, स तु 'तस्मात्खेन' इति पाठेन समाधेयः।

आर्य्या जातिः- "यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेऽपि।

अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्य्या॥"

इति लक्षणात्॥ ११॥

(र) अवेति। अमात्यो भूरिवसुः। निरपेक्षतया पूर्व्वप्रतिज्ञाया माधवस्य च स्मरणस्याप्यभावेनेत्यर्थः।

(ल) कामेति। तत् अज्ञानं पूर्व्वप्रतिज्ञामाधवयोर्नामज्ञोऽप्यनुल्लेखनमित्यर्थः संवरणं हि प्रकृताभिप्रायगोपनमेव। अन्यथा तत्प्रतिज्ञामाधवयोरुल्लेखे राजा यदि प्रतिबध्नीयादिति भावः।

(१) निरपेक्खदा इति पाठान्तरम्।

विशेषतस्तु बालत्वात्तयोर्विवृतभावयोः ।
तेन माधवमालत्योः कार्य्यः स्वमतिनिह्नवः ॥ १२ ॥

अपि च । (ब)

अनुरागप्रवादस्तु वत्सयोः सार्व्वलौकिकः ।
श्रेयो ह्यस्माकमेवं हि प्रतार्य्यौ राजनन्दनौ (१) ॥ १३ ॥

इतोऽप्यज्ञानमभिनेतव्यमित्याह विशेषत इति । तेन भूरिवसुना, बालत्वादल्पवयस्कत्वेनापरिणतबुद्धित्वात् अमात्यवञ्चयित्तामजानानत्वादित्यर्थः विवृतः प्रकाशितः भावः परस्परानुरागो याभ्यां तयोः, तयोर्माधवमालत्योः सम्बन्धे विशेषतो बाहुल्येन स्वमतेः मालतीमाधवयोरन्योन्यानुरागो जात इत्यात्मवञ्च निह्नवो गोपनं कार्य्यः कर्त्तव्यः । अन्यथा अमात्येनावयोर्जातानुरागो ज्ञात इत्यवगत्य यदि मालतीमाधवौ लज्जावशात् भयाद्वा जातानुरागोद्यमतो विरम्य अन्यत्रानुरज्येतां तदा स्वकीयप्रतिज्ञाभङ्गप्रसङ्ग इति भावः । समासविधेरनित्यत्वात् माधवशब्दस्य पूर्व्वनिपातः ॥ १२ ॥

(ब) अपि चेति । अपि च अन्यच्च, अज्ञानाभिनये कारणान्तरञ्चास्तीत्यर्थः ।

किन्तदित्याह अनुरागेति । वत्सयो मालतीमाधवयोः अनुरागप्रवादः परस्परासक्तिवृत्तान्तः सार्व्वलौकिकः प्रायेण नगरस्थजनेषु प्रथितः । सुतरां राज्ञोऽपि कर्णगोचरीभूत इति सम्भाव्यत इति भावः । हि तस्मात् राजनन्दनौ राजा स्वकीयो नरपतिः नन्दन स्तस्य विदूषकः तौ, प्रतार्य्यौ मालतीमाधवयोर्गान्धर्व्वविवाहसम्पादनेन वञ्चनीयौ । एवं हि अनेनैव प्रकारेण अस्माकं श्रेयो मङ्गलमभिप्रेतसिद्धिर्भवेदित्यर्थः । मालतीमाधवयोरनुरागमहं जानामीति चेदमात्यः प्रकाशयेत्तदा राजा माधवाय दानाशङ्कया नन्दनाय दातुं दृढतरमनुरोधमारभेत इतरथा तु राज्ञस्तादृशानुरोधाभावात् इतोऽपि गान्धर्व्वविवाहस्य निष्पत्स्यमानत्वात् परञ्च निजाज्ञातत्वप्रकाशेन राज्ञः क्रोधपरिहारसम्भवात् अभिप्रेतसिद्धिर्भविष्यतीति भावः ।

---

(१) श्रेयोऽप्यस्माकमिति पाठान्तरम् ।

पश्य। (अ)

वहिः सर्वाकारप्रगुणरमणीयं व्यवहरन्
पराभ्यूहस्थानान्यपि लघुतराणि (१) स्थगयति।
जनं विद्वानेकः सकलमभिसन्धाय (२) कपटैः
तटस्थः स्वानर्थान् घटयति च मौनञ्च भजते ॥ १४ ॥

"अभिप्रतसिद्धिर्मङ्गलम्" इति तिथितत्त्वे स्मार्त्तः ॥ १३ ॥

(अ) पश्येति। इयमेव सङ्कट बुद्धिमतो रीतिरिति प्रतिपादयितुमाह पश्येति। कासौ रीतिरित्याह वहिरिति। एको विद्वान् श्रेष्ठो बुद्धिमान् जनः वहिः प्रकाश्यभावे सर्वाकारेण सर्वेण प्रकारेण प्रगुणेन भावप्रधानोऽयं निर्देशः सर्वेषामनुकूलभावेनेत्यर्थः रमणीयं सुन्दरं व्यवहरन् समाचरन् लघुतराण्यपि अल्पान्यपि परेषामन्येषां अभ्यूहस्थानानि वितर्कस्थलानि संशयविषयान् आत्मच्छिद्राणीति यावत् स्थगयति संवृणोति। अन्ये यथा आत्मच्छिद्राणि वेदितुं नार्हन्ति तथाचरतीति सरलार्थः। तथा कपटैः छलैः सकलं जनं अभिसन्धाय वञ्चयित्वा स्वयं तटस्थ उदासीन इव सन् स्वानर्थान् स्वकीयप्रयोजनानि घटयति साधयति च तथा मौनं तूष्णीम्भावं भजते अवलम्बते च वागाडम्बरं न करोतीत्यर्थः। महाबुद्धिमान् भूरिवसुरपीदानीमीदृगेवाचरतीति भावः।

अत्राप्रस्तुतात् जनसामान्यात् प्रस्तुतस्य विशेषस्य भूरिवसोः प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः। तटस्थ इति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा, तथा स्थगयतिप्रभृतीनामनेकक्रियाणामेककर्त्तृकारकत्वाद्दीपकञ्च इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः। लघुतराणीत्यतः पूर्वमपिशब्दस्य पाठेऽपि समभिव्याहारान्न अक्रमतादोषः। चकारद्वयं प्रत्येकप्राधान्यसूचनार्थं।

शिखरिणीवृत्तं—"रसैरुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी" इति लक्षणात् ॥१४॥

---

(१) तनुतराणीति पाठभेदः।

(२) सकलमतिसन्धायेति क्वचित् पाठः।

अव। मए वि तुह्मवअणादो तेण तेण वअणोवसासेण (१) भूरिवसुमन्दिरासस (२) राअमग्गेण माहवो सञ्चारी अदि। (ष)

काम। कथितमेव नो मालतीधात्रेय्या लवङ्गिकया। (स)

भूयोभूयः सविधनगरोरथ्यया पर्य्यटन्तं
दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवनवल्लभीतुङ्गवातायनस्था।

(ष) मयापि युष्मद्वचनात् तेन तेन वचनोपन्यासेन भूरिवसुमन्दिरासन्नराजमार्गेण माधवः सञ्चार्य्यते।

(ष)अवेति। युष्मद्वचनात् तवादेशात्। तेन तेन त्वदुपदिष्टरूपेण बहुविधेन वचनोपन्यासेन 'मनोहरोऽयं राजपथः, उभयपार्श्वे चास्य बहूनि मृष्टस्थानि सन्ति अत्र कृतपर्य्यटनेन तान्यवलोकय' एवंविधवाक्प्रकाशेन। सञ्चार्य्यते यातायातं कार्य्यते। मन्दिरासन्नेत्यनेन मालत्या दर्शनसुयोगः, राजमार्गेत्यनेन माधवस्य गमनागमने सङ्कोचाभावः, अन्येषाञ्च संशयराहित्यं व्यज्यते।

(स) कामेति। नः अस्माकं। धात्र्या उपमातुरपत्यं स्त्रीति धात्रेयी, मालत्याः धात्रेय्या धात्रीकन्यया। एतेन वयस्यत्वेन तस्याः रहस्यवेदित्वं सूच्यते। लवङ्गिकया तदाख्यया कयाचित् स्त्रिया।

किं कथितमित्याह भूय इति। यत् 'ये' इति वङ्गभाषा। भवनस्य मन्दिरस्य या वल्लभी उपरिस्थं गृहं तस्याः तुङ्गवातायनस्था उच्चगवाक्षद्वारगता मालती रतिः; नः नूतनं हरनयनाग्निना दाहानन्तरोत्पन्नं साक्षात् कामं प्रत्यक्षं कन्दर्पमिव सविध मन्दिरासन्ना या नगरीरथ्या राजधानीप्रधानमार्गः तया भूयोभूयः वारं वारं पर्य्यटन्तं यातायातं कुर्वन्तं माधवं दृष्ट्वा दृष्ट्वा गाढोत्कण्ठा माधवार्थोलीवीनुसुक्यवती सती लुलित

---

(१) उवसासेण इति पाठः क्वचित्।

(२) मन्दिरासन्नतरराअमग्गेण इति पाठभेदः।

साक्षात् कामं नवमिव रतिर्मालती माधवं यत्

गाढोत्कण्ठा ललितललितैरङ्गकै स्ताम्यतीति ॥१५॥

अव। वाढं। जदो ताए्वि उक्कण्ठाविणोदणिमित्तं माहवपड़िच्छन्दअं आलिहिदं, तं लवङ्गिआए अज्ज मन्दारिआए हत्थे णिहिदं दाव। (१) (ङ)

काम। विचिन्त्य। सुविहितं लवङ्गिकया, यतो माधवानुचर:

(ङ) वाढं। यतस्तयाऽप्युत्कण्ठाविनोदनिमित्तं माधवप्रतिच्छन्दकं आलिखितं तत् लवङ्गिकया अद्य मन्दारिकाया हस्ते निहितं तावत्।

ललितरतिशयेन ललितै: मदनान्दोलितै: अङ्गकै र्हावयवै: ताम्यति ग्लाना भवति। इति कथितमित्यन्वय:। अत एव मालती माधवानुरागिणी जातेति भाव:।

अत नवं साक्षात्काममिवेति द्व्योत्प्रेक्षाऽलङ्कार:। सविधनगरीरथ्येत्यनेनापि मालत्या दर्शनसुयोग: माधवस्य च नि:सङ्कोचेन पर्य्यटनं व्यज्यते, भवनवलभीतुङ्गवातायनस्था इत्यनेन च अन्येषां दर्शनासम्भवात् मालत्या माधवस्य पर्य्याप्तावलोकनं ध्वन्यते इति वस्तुना वस्तुध्वनि:।

"गृहान्तं वड़भी चन्द्रशाल सौधाङ्गवेश्मनि।" इति रभस:।

"प्रेङ्खोलितसरलितौ ललितान्दोलितावपि।" इति शब्दकल्पद्रुम:।

अङ्गकैरित्यनुकम्पायां कप्रत्यय:। मन्दाक्रान्ता वृत्तं ॥ १५ ॥

(ङ) अवेति। बाढं सत्यं ताम्यतीति यदुक्तं तदहमप्यनुमन्ये इत्यर्थ:। तयाऽपि मालत्याऽपि, उत्कण्ठाविनोदनिमित्तं माधवदर्शनविषयकनिजौत्सुक्यनिवृत्तये, माधवस्य प्रतिच्छन्दकं प्रतिरूपं प्रतिमूर्त्तिरिति यावत् आलिखितं चित्रितं। तत् मालतीचित्रितं माधवप्रतिच्छन्दकम्। "बाढं तिष दृढं क्लीवं अनैसत्यामथ त्रिषु" इति नानार्थरत्नमाला।

---

(१) वाढं। तदो ताए उव्वेअविणोअणं माहवपड़िच्छन्दअं अभिलिहिअ लवङ्गिआए मन्दारिआहत्थे अज्ज णिक्खित्तं दाव। इति पाठान्तरम्।

कलहंसस्तां विहारदासीं मन्दारिकां कामयते, इत्यनेन (१) तीर्थेन तत्प्रतिच्छन्दकमुपोद्घाताय (२) माधवान्तिकमुपेया-दित्यभिप्रायः। (च)

अव। अज्ज माहवोऽवि कोदूहलमुप्पादिअ मए पउत्तमअणमहूसवं मअणुज्जाणं पहादे अणुप्पेसिदो। तहिं किल मालदी गमिस्सदि, तदो अण्णोण्णदंसणं भोदुत्ति। (क)

(क) अद्य माधवोऽपि कौतूहलमुत्पाद्य मया प्रवृत्तमदनमहोत्सवं मदनोद्यानं प्रभाते अनुप्रेषितः। तस्मिन् किल मालती गमिष्यति, ततोऽन्योन्यदर्शनं भवत्विति।

(च) कामेति। माधवस्य अनुचरः सेवादासः कलहंसस्तदाख्यः कश्चिज्जनः। विहारस्य बौद्धालयस्य दासीं परिचारिकां मन्दारिकां मन्दारकुसुमसदृशलोभनीयत्वात् तदाख्यां कामयते सम्भोगाय प्रार्थयति, सुतरां तदन्तिके कलहंसस्य नित्ययातायातं सम्भाव्यत एवेति भावः। तीर्थेन उपायेन। उपोद्घाताय चिन्तितप्रकृतिसिद्धये मालतीमाधवयोरन्योन्यासक्तिवृद्धिसिद्धये इत्यर्थः। अभिप्रायः लवङ्गिकाया आशयः। तच्चित्रफलकं मन्दारिका कलहंसहस्ते दास्यति, सोऽपि च माधवहस्ते दास्यति, माधवोऽपि तत्प्राप्य मालत्याः कलाकौशलं आत्मन्यनुरागबाहुल्यञ्चावगत्य तस्यां भृशानुरक्तो भविष्यति, सुतरामस्मदभिप्रेतसिद्धिरवश्यम्भाविनीति सुविहितमेव लवङ्गिकयेति भावः।

"विहारो भ्रमणे स्कन्धे लीलायां सुगतालये" इति मेदिनी "तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रो-पायोपाध्यायमन्त्रिषु। अवतारर्षिजुष्टाम्भःस्त्रीरजःसु च विश्रुतम्"। इति विश्वः।

"चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं विदुर्बुधाः" इत्यनुमितौ जगदीशतर्कालङ्कारः।

(क) अवेति। कौतूहलं माधवस्यैव मालतीदर्शनकौतुकं। अनुप्रेषितः प्रेरयितु-मुपदिष्टः। इति अनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः।

(१) तदनेनेति पाठान्तरम्। (२) उपोद्घातेनेति पाठभेदः।

काम। साधु वत्से ! साधु, अनेन मत्प्रियाभियोगेन स्मारयसि मे पूर्वशिष्यां सौदामिनीम्। (ख)

अव। भअवदि ! सा सौदामिणी अहुणा (१) समासादिद-अच्चरीअमन्तसिद्धिप्पहावा सिरिपव्वदे कावालिअव्वदं धारेदि। (ग)

काम। कुत: पुनरियं वार्त्ता ? (घ)

अव। अत्थि एत्थ णअरे महासमाणप्पदेसे करालाा (२) चामुण्डा। (ङ)

(ग) भगवति ! सा सौदामिनी अधुना समासादिताश्चर्य्यमन्त्रसिद्धिप्रभावा श्रीपर्व्वते कापालिकव्रतं धारयति।

(ङ) अस्ति अत्र नगरे महाश्मशानप्रदेशे कराला चामुण्डा।

(ख) कामेति। मत्प्रियाभियोगेन मम सन्तोषजनकाचरणेन। सौदामिनीं विद्युद्वत् उज्ज्वलवर्णत्वात् चञ्चलत्वाद्वा सौदामिनीनाम्नीं। त्वं सर्व्वथैव सौदामिनीसदृशी चतुरा मत्प्रिया चेति भाव:।

(ग) अवेति। कापालिकव्रतं तन्त्रोपदिष्टवामाचाररूपं नियमं धारयति अवलम्बते। "कापालिक: (पुं)...वामाचारिविशेष:"। इति शब्दकल्पद्रुम:। वामाचारमाह आचारभेदतन्त्रे—

"पञ्चतत्त्वं खपुष्पञ्च पूजयेत् कुलयोषितम्।
वामाचारो भवेत्तत्र वामा भूत्वा यजेत् पराम्॥"

(घ) कामेति। कुतो जनात्? वार्त्ता प्राप्तेति शेष:।

(ङ) अवेति। कराला भयङ्करी। चामुण्डा चामुण्डाप्रतिमा। चामुण्डामूर्त्तिमाह

---

(१) सा दाणिं सौदामिणी इति पाठ: पुस्तकान्तरे।

(२) कराला णामेति पाठान्तरम्।

काम। अस्ति ; या किल विविधजीवोपहारप्रियेति साहसिकानां प्रवादः। (च)

अव। तहिं क्खु सिरिपव्वदादो आअदस्स रत्तिविहारिणो णादिदूरारसवासिणो (१) साधअस्स मुण्डधारिणो अघोरघण्टणामधेअस्स अन्तेवासिणी महाप्पहावा कवालकुण्डलाणाम अणुसन्धं आअच्छदि। तदो इअं पउत्ती। (छ)

(छ) तस्मिन् खलु श्रीपर्व्वतादागतस्य रात्रिविहारिणो नातिदूरारण्यवासिनः साधकस्य मुण्डधारिणः अघोरघण्टनामधेयस्य अन्तेवासिनी महाप्रभावा कपालकुण्डला नाम अनुसन्ध्यामागच्छति। तत इयं प्रवृत्तिः।

कालिकापुराणे—षष्टितमाध्याये—

"नीलोत्पलदलश्यामा चतुर्व्वाहुसमन्विता।
खट्वाङ्गं चन्द्रहासञ्च बिभ्रती दक्षिणे करे॥
वामे चर्म्मकपालञ्च ऊर्द्धाधोभावतः पुनः।
दधती मुण्डमालाञ्च व्याघ्रचर्म्माधराम्बरा॥
कृशाङ्गी दीर्घदंष्ट्रा च अतिदीर्घातिभीषणा।
लोलजिह्वा निम्नरक्तनयना नादभैरवा॥
कबन्धवाहनापीनविस्तारश्रवणानना।
एषा ताराह्वया देवी चामुण्डेति च कथ्यते॥

(च) कामेति। विविधजीवोपहारप्रिया नानाविधप्राणिवलिदानेन साधकान् कामदानात् प्रीतिकर्त्री। साहसं मनुष्यमारणं नरबलिरिति यावत् तेन संसृष्टा इति साहसिकास्तेषाम्। साहसमाह व्यवहारतत्त्वे नारदः—

"मनुष्यमारणं स्तेयं परदाराभिमर्षणम्।
पारुष्यमनृतञ्चैव साहसं पञ्चधा स्मृतम्॥

(छ) अवेति। रात्रिविहारिणः दिवसे ध्यानस्तिमितीभूत्वा रात्रौ पर्य्यटनकारिणः।

(१) इदो णादिदरसस्साणवासिण इति पाठभेदः।

काम। सव्वं सोदामिन्यां सम्भाव्यते। (ञ)

अव। अलं दाव एदिणा। भअवदि! एसो वि सहअरो (१) माहवस्स बालमित्तं मअरन्दो णाम णन्दणस्स बहिणीं मदअन्तिअं जइ समुव्वहदि, तं वि माहवस्स दुदीअं पिअं (२) होदि। (झ)

(झ) अलं तावदेतेन। एषोऽपि सहचरो माधवस्य बालमित्रं मकरन्दो नाम नन्दनस्य भगिनीं मदयन्तिकां यदि समुद्वहति, तदपि नाम माधवस्य द्वितीयं प्रियं भवति।

मुण्डधारिण: पानपात्ररूपनृकपालधारिण: अघोरो भैरवविशेष: तत्पूजार्थां घण्टा यस्येत्यघोरघण्टस्तन्नामकस्य। "कापालिकास्तु घण्टान्तनामान: समुदाहृता:"। इति भरतोक्तेरघोरघण्टेति नामेति बोध्यम्। अन्तेवासिनी शिष्या। कपालं शिरोऽस्थि-कुण्डलं कर्णभूषणं यस्या: सा। सन्ध्यायां सायंकाले इत्यनुसन्धा विभक्त्यर्थेऽव्ययीभाव:। तस्मिन् महाश्मशानप्रदेशे आगच्छतीत्यन्वय:। तत: कपालकुण्डलाया: सकाशात् इयं सौदामिनीसम्बन्धिनी प्रवृत्तिवार्त्ता प्राप्तेति शेष:।

(ञ) कामेति। वार्त्तामुपलभ्य अवलोकितोक्तं सौदामिन्या आश्चर्यमन्त्रसिद्धि-प्रभावादिकमङ्गीकरोति सर्व्वमिति। बाल्य एव तदुद्यमचमतादर्शनादिति भाव:।

(झ) अवेति। एतेन अनुद्दिश्यविषयालोचनेन। बालमित्रं आशैशवात् सखा। मकरन्द: पुष्परस: तद्वत् लोभनीयत्वात् मकरन्दो नाम। मदयन्तिकां रूपेण चित्तो-न्मादकरणात् मदयन्तिकानाम्नीम्। एकमात्मनो मालतीपरिणयनं द्वितीयं मकरन्दस्य मदयन्तिकापरिणयनम्।

---

(१) सोवि पासचरो इति पाठान्तरम्।

(२) पिअं किदं इति क्वचित् पाठ:।

काम। **नियुक्तैव तत्र मया प्रियसखी बुद्धरक्षिता (१)। (ञ)**

अव। **सुविहितं भअवदीए (२)। (ट)**

काम। विचिन्त्य। **तदुत्तिष्ठ, माधवप्रवृत्तिमुपलभ्य मालतीमेव पश्याव: (ठ)।** इत्युभे उत्तिष्ठत:।

काम। विचिन्त्य। **अत्युदारप्रकृति मालती, तन्निपुणं निसृष्टार्थदूतीकल्पस्तन्त्रयितव्य:। सर्वथा (ड)**

(ट) सुविहितं भगवत्या।

(ञ) कामेति। तत्र विषये मकरन्दं प्रति मदयन्तिकाया अनुरागजनकतद्गुणवर्णनादिकार्य्ये इत्यर्थ:। बुद्धेन सुगतेन रक्षितेति बुद्धरक्षिता तदाख्या काचित् स्त्री।

(ट) अवेति। भगवत्या भवत्या सुविहितं बुद्धरक्षिताया नियोगेन साधु कृतम्। तस्या अतीवनैपुण्येन मकरन्दं प्रति मदयन्तिकाया अनुरागस्यावश्यम्भावादिति भाव:।

(ठ) कामेति। विचिन्त्य तत्कालीनं कर्त्तव्यं विभाव्य।

(ड) कामेति। विचिन्त्य मालत्या विषये कर्त्तव्यं मनसा समालोच्य। अत्युदारा सुमहती गभीरा प्रकृति: स्वभावो यस्या: सा। तत् तस्मात्, निपुणं यथा स्यात्तथा। निसृष्टार्थदूत्या दूतीविशेषस्य कल्पो रीति: तन्त्रयितव्य: प्राधान्येनावलम्बनीय: मयेति शेष: गभीरस्वभावया मालत्या स्वयं स्वाभिप्रायस्याप्रकाश्यत्वेन मितार्थसन्देशहारकाख्यदूतीरीत्यवलम्बनस्य निष्फलत्वात् निसृष्टार्थाख्यदूतीरीतिरेव प्राधान्येनावलम्बनीया, सति तु सम्भवे दूत्यन्तररीतिरपीति भाव:। सर्व्वथेत्यस्य श्लोकस्थक्रियाभिरन्वय:—। दूतीभेदं तल्लक्षणञ्चाह साहित्यदर्पणे—

---

(१) मत्प्रियसखीति पाठभेद:।

(२) किदं इत्यधिक: पाठ: कुत्रचित्।

शरज्ज्योत्स्ना कान्तं कुमुदमिव तं नन्दयतु सा
सुजातं कल्याणी भवतु कृतकृत्यः स च युवा ।
[1]वरीयानन्योन्यप्रगुणगुणनिर्म्माणनिपुणो
विधातुर्व्यापारः फलतु च मनोज्ञश्च भवतु ॥(१) १६ ॥

इति निष्क्रान्ते ।

"निसृष्टार्थो मितार्थश्च तथा सन्देशहारकः ।
कार्य्यप्रेष्यस्त्रिधा दूती दूत्यश्चापि तथाविधाः ।
उभयोर्भावमुन्नीय स्वयं वदति चोत्तरम् ।
सुश्लिष्टं कुरुते कार्य्यं निसृष्टार्थस्तु स स्मृतः ॥
मितार्थभाषी कार्य्यस्य सिद्धिकारी मितार्थकः ।
यावद्भाषितसन्देशहारः सन्देशहारकः ॥

शरज्ज्योत्स्नेति । सा कल्याणी मालती शरज्ज्योत्स्ना कान्तं मनोरमं कुमुदमिव तं सुजातं सत्कुलोत्पन्नं कान्तं दयितं माधवं नन्दयतु सद्व्यवहारेण प्रीणयतु । स युवा माधवश्च कृतकृत्यो मालतीलाभात् चरितार्थो भवतु । वरीयानुत्कृष्टः, अन्योन्यप्रगुणाः नायकनायिकयोः परस्परानुकूला ये गुणाः प्रणयानुवृत्तिप्रभृतयः तेषां निर्म्माणे सृष्टौ निपुणो दक्षः विधातुर्विधेः व्यापारः योग्ययोजनक्रिया फलतु अतीवयोग्ययोरनयोर्मालती-माधवयोर्योजनात् सार्थको भवतु । तथा मनोज्ञः गुणतारतम्याभावाद्विषादाभावेन सर्व्वेषां प्रीतिप्रदो भवतु ।

अत्रोपमाऽलङ्कारः । तथा ज्योत्स्ना कुमुदं नन्दयति, सा तु नन्दयतु इति विधि-भेदात् "चिरं जीवतु ते सूनु मार्कण्डेयमुनिर्यथेति साहित्यदर्पणोदाहृतवत् भग्नप्रक्रमता-दोषः, स च 'शरज्ज्योत्स्नाभा सा कुमुदसदृशं नन्दयतु तं' इति पाठेन समाधेयः ।

शिखरिणी वृत्तम् ॥ १६ ॥

---

[1] गरीयानिति पाठान्तरम् ।

विष्कम्भकः । (ढ)

—:०:—

ततः प्रविशति गृहीतचित्रफलकोपकरणः (१) कलहंसः ।

कल । **कहिं दाणिं तुलिदमअरद्धअरूआवलेव (२) विब्भमा-**

(त) कस्मिन्निदानीं तुलितमकरध्वजरूपावलेपविभ्रमावर्जितमालतीहृदयमाहात्म्यं नाथमाधवं प्रेक्षिष्ये । परिश्रान्तोऽस्मि, यावदिहोद्याने मुहूर्त्तं विश्रम्य मकरन्दसहचरं नाथं माधवं प्रेक्षिष्ये ।

(ढ) विष्क इति । विष्कम्भाति विषयविशेषमुपक्षिपति सूचयतीति विष्कम्भकः प्रबन्धविशेषः । तथा च साहित्यदर्पणे—

"वृत्तवर्त्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।

संक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्कस्य दर्शितः ॥

तथा चात्र विद्यापरिग्रहाय कामन्दक्यादीनामेकत्रावस्थानं, भूरिवसुदेवरातयोरपत्यसम्बन्धप्रतिज्ञा, नन्दनार्थं राज्ञो मालतीयाचनं, माधवाय मालतीं दातुं भूरिवसोः कामन्दकीनियोग इत्यादीनां वृत्तकथांशानां निदर्शनम् । तथा कलहंसहस्तदत्तचित्रस्य माधवान्तिके समुपस्थितिः, मदनोद्याने मालतीमाधवयोः परस्परसाक्षात्कारः, मदयन्तिकामकरन्दयोरनुरागप्रवृत्तिरित्यादीनां वर्त्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शनञ्च बोध्यम् । स चायं कामन्दक्यवलोकिताभ्यां मध्यमनीचपात्राभ्यां सम्प्रयोजितत्वात् मिश्ररूपः । यथा दर्पणे—

"...स तु सङ्कीर्णो नीचमध्यमकल्पितः" ।

'मिश्रविष्कम्भ' इति पुस्तकान्तरे पाठोऽपि ।

साहित्यदर्पणमते तु अङ्कमुखमिदं । तल्लक्षणादिकन्तु तत्रैवानुसन्धेयम् ।

---

(१) गृहीतचित्रोपकरण इति पाठान्तरम् ।

(२) तुलिदमअरद्धआवलेव इति पाठः क्वचित् ।

वक्खित्तमालदीहिअअमाहप्पं णाहमाहवं पेक्खिस्सं। परिक्रम्य। परिस्सन्तोह्मि, जाव इमस्सिं उज्जाणे मुहूत्तं विस्समिअ मअरन्दसहअरं णाहं माहवं पेक्खस्सं। (त) इति प्रविश्योपविशति।

ततः प्रविशति मकरन्दः। (थ)

मक। कथितमवलोकितया, मदनोद्यानं गतो माधव इति। भवतु, तत्रैव गच्छामि। परिक्रम्यावलोक्य च (१)। दिष्ट्या अयं वयस्य इत एवाभिवर्त्तते। निरूप्य। अस्य तु—(द)

गमनमलसं, शून्या दृष्टिः, शरीरमसौष्ठवं
श्वसितमधिकं, किन्वेतत् स्यात्, किमन्यदितोऽ(२)थवा।

(त) कलेति। तुलितः सदृशीकृतः मकरध्वजस्य मदनस्य रूपावलेपः सौन्दर्याभिमानो येन तादृशेन विभ्रमेण विलासेन अवच्छिन्नं निरस्तं दूरीकृतं मालतीहृदयस्य माहात्म्यं माहात्म्यप्रयोजकीभूतं गाम्भीर्य्यं येन तं तथोक्तम्। नाथः प्रभुः (मुनिव इति यस्य भाषा) स चासौ माधवश्चेति तं। परिश्रान्तोऽस्मि दूरादागमनेनेति शेषः। कलहंसपाठ्यमर्द्धमागधी भाषा। यथा दर्पणे—

"चेटानां राजपुत्राणां श्रेष्ठिनां चार्द्धमागधी।"

(थ) तत इति। "मकरन्दसहचरं" इत्यनेन तत्प्रवेशः सूचितः। मकरन्दः पुष्परसः तस्य तु माधवसाहचर्य्यम् युक्तमेवेति मकरन्दनामस्तात्पर्य्यम्।

(द) मकेति। परिक्रम्य कियन्तं पदक्षेपं कृत्वा। दिष्ट्येति तृतीयान्तप्रतिरूपकमव्ययं भाग्यार्थे। अस्य तु माधवस्य, श्लोकस्थगमनादिना अन्वयः।

गमनमिति। गमनं अलसं लक्ष्याभावादनिच्छापूर्व्वकत्वेन जड़ं मन्थरं। दृष्टिः अवलोकनं शून्या चिन्ताविशेषेण विषयविशेषपरिच्छेदाभावात् निष्फला। शरीरं असौष्ठवं अङ्गसंस्काराद्यभावादागन्तुकसौन्दर्य्यरहितम्। श्वसितं श्वासः अधिकं स्वाभा-

(१) दृष्ट्वा च इत्यपि पाठः। (२) किमन्यदतोऽथवा इति पाठभेदः।

भ्रमति भुवने कन्दर्पाज्ञा, विकारि च यौवनं,

ललितमधुरा (१) स्ते ते भावाः क्षिपन्ति च धीरताम् ॥१७॥

ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टरूपो (२) माधवः। (घ)

विकादतिरिक्तम्। एतदलसगमनादिकं किं कथं स्यात्। नुशब्दो वितर्के। इति वितर्कयन् स्वयमेवावधारयति किमन्यदिति। अथवा इतो वक्ष्यमाणकारणादन्यत् किं अलसगमनादेः कारणं स्यात् अपि तु किमपि नेत्यर्थः। किं तत् कारणमित्याह भ्रमतीति। भुवने जगति सर्व्वान् जनान् प्रतीत्यर्थः—कन्दर्पस्य आज्ञा आसक्त्यादेशः भ्रमति अप्रतिहता सती विजृम्भते। इतश्च यौवनं विकारि मनोविकारजननशीलम्। तथा ललितमधुराः कोमल-सुन्दराः, ते ते प्रसिद्धाः, भावाः चन्द्रचन्दनमलयमारुतोपवनादयः पदार्थाः धीरतां स्वाभाविकधैर्य्यं क्षिपन्ति निरस्यन्ति। स्वाभाविकयौवनमलयमारुता-द्युद्दीपनेन च कन्दर्पावेशवशादस्य अलसगमनादिकं जातं न पुनरन्यकारणादिति भावः।

अत्रैकं वितर्कं प्रति अलसगमनादीनामनेककारणानामुक्तत्वादेकः—समुच्चयोऽलङ्कारः, पूर्व्वावस्थां प्रति च कन्दर्पाज्ञादीनां त्रयाणां कारणानामुक्तत्वात् द्वितीयः समुच्चय इत्यनयोर्मिथोनैरपेक्ष्यात् संसृष्टिः। तथा—किन्न्वेतत् स्यादित्यत्र दुःश्रवत्व-दोषः—'स्यादेतत् किं' इति पाठे तु तत्समाधानम्। आलस्य-चिन्ता-ग्लानिरूपा व्यभिचारिभावा अनुसन्धेयाः। इदञ्च नर्म्मस्फोटाख्यं कौशिकीवृत्तेरङ्गं "नर्म्मस्फोटो भावलेशैः सूचितात्परसो मत" इति साहित्यदर्पणोक्तः।

"पुरुषाणामनीचानां संस्कृतं स्यात् कृतात्मना"मितिदर्पणोक्तेरस्य माधवस्य च संस्कृतं पाठ्यं।

हरिणीवृत्तम् "न स मरसलागः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मते"ति लक्षणात् ॥ १७ ॥

(घ) दिष्ट्या इत्यादिना सूचितं माधवप्रवेशमाह तत इति। यथानिर्द्दिष्टं अलसगमनादिविशिष्टं रूपमाकृतिर्यस्य सः। वसन्तकाल इवायं स्वरूपतो युवत्युन्माद-करो लोभनीयश्चेति माधवनाम्नस्तात्पर्य्यम्।

---

(१) प्रकृतिमधुरा इति पाठान्तरम्। (२) यथानिर्द्दिष्ट इति क्वचित् पा

माधवः। स्वगतम्। (न)

तामिन्दुसुन्दरमुखीं सुचिरं विभाव्य
चेतः कथं कथमपि व्यपवर्त्तते मे।
लज्जां विजित्य, विनयं विनिवार्य्य, धैर्य्य-
मुन्मथ्य, मन्थरविवेकमकाण्ड एव ॥ १८ ॥

आश्चर्य्यम्! * यद्विस्मयस्तिमितमस्तमितान्यभाव-
मानन्दमन्दममृतप्लवनादिवाभूत्।

(न) माधव इति। स्वगतं अन्यैरश्राव्यमस्फुटमिति यावत् आहेति क्रिया-विशेषणमेतत्। स्वगतलक्षणं यथा साहित्यदर्पणे—

"अश्राव्यं खलु यद्वस्तु तदिह स्वगतं मतम्।"

तामिति। इन्दुसुन्दरमुखीं चन्द्रवन्मनोहरवदनां तां मालतीं सुचिरं बहुसमयं यावत् विभाव्य विचिन्त्य वर्त्तमानं मे मम चेतः मनः कर्त्तृ अकाण्ड एव सहसैव मन्थरो मन्दः विवेकः कर्त्तव्याकर्त्तव्यज्ञानं यस्य तत् मन्थरविवेकं सत् लज्जां विजित्य निरस्य, विनयं परकन्यायां सहसामक्तिर्न विधेयेत्येतादृशीं शिक्षां विनिवार्य्य दूरीकृत्य, तथा धैर्य्यं स्वाभाविकीं धीरतां उन्मथ्य विहाय कथं कथमपि केनचित् केनचिदपि प्रकारेण अतिकष्टेनेत्यर्थः व्यपवर्त्तते तद्भावनातः प्रत्यावर्त्तते। मालत्यामतीवासक्तं मम चित्तमिति भावः।

अत्र इन्दुसुन्दरमुखीमिति लुप्तोपमाच्छेकानुप्रासयोरेकाश्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः "संसारध्वान्तविध्वंस इति दर्पणोदाहृतरूपकानुप्रासयोरिव।

"दरवक्रे च मन्थरः इति त्रिकाण्डशेषः। "विनयः शिक्षाप्रणत्योर्विनया तु वनौषधौ।" इति हेमचन्द्रः।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ १८ ॥

* आश्चर्य्यं मम मनसोऽवस्थावैषम्यमिति शेषः।

तत्सन्निधौ, तदधुना हृदयं मदीय-
मङ्गारचुम्बितमिव व्यथमानमास्ते ॥ १८ ॥

मक। सखे! माधव! इत इतः (१)। (प)

किन्तदित्याह यदिति। यत् मदीयं हृदयं मनः कर्त्तृ, तस्या मालत्याः सन्निधौ विस्मयस्तिमितं अलौकिकमिदं रूपं लावण्यञ्च इत्याश्चर्य्यवशात् स्तब्धं तथा अस्तमितः लोपं प्राप्तः अनुपस्थितः अन्यः मालतीव्यतिरिक्तः भावः पदार्थो यस्मिन् तत्। तथा अमृतप्लवनादिव पीयूषे सन्तरणादिव हेतोः आनन्देन मालतीदर्शनजनित-सुखेन मन्दं जड़ं विषयान्तरपरिच्छेदासमर्थं अभूत्। अधुना तद्वियोगकाले तत् हृदयं अङ्गारेण अग्निसमेतकाष्ठेन चुम्बितमिव संयुक्तमिव सत् व्यथमानं सन्तापोपेतं आस्ते वर्त्तते। अतएव मालत्याः संयोगवियोगयोरानन्दसन्तापानुभवात् हृदयस्य विषममवस्थाद्वयमाश्चर्य्यमेवेति भावः। प्रियायाः संयोगवियोगाभ्यामानन्दसन्तापयोः प्रसिद्धत्वेऽपि माधवस्य प्राथमिकत्वादाश्चर्य्यज्ञानमिति बोध्यम्।

अत्रानन्दव्यथयोर्विरूपयोः सङ्घटनया विषमाऽलङ्कारः, तथा अमृतप्लवनादिवेति वाच्या भावाभिमानिनी क्रियारूपहेतूत्प्रेक्षा, अङ्गारचुम्बितमिवेति तु तादृशी क्रियास्वरूपो-त्प्रेक्षा इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः। तत्सन्निधावित्यस्य द्वितीयार्द्धगतत्वेऽपि पदद्वया-त्मकत्वात् न अर्द्धान्तरैकपदतादोषः। अस्मिन् श्लोकद्वये नायकहृदये नायिकानुराग-रूपबीजोपन्यासादुपक्षेपो नाम मुखसन्ध्यङ्गम्। यथा भरतः—

"बीजन्यास उपक्षेपः।"

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ १८ ॥

(प) मकेति। आत्मानमपश्यन्तं विमनस्कं माधवमवलोक्याभिमुखीकरणाय सम्बोधयति सख इति। इत इतः अस्यामस्यां दिशि आगच्छेति शेषः।

(१) मकरन्दः। उपसृत्य। सखे! माधव! इत इतः ललाटन्तपस्तपति घर्म्मांशुः। तदस्मिन् याने मुहूर्त्तमुपविशावः। उभौ परिक्रामतः। इति पाठा-न्तरम्।

माध। परिक्रम्य। कथं, प्रियवयस्यो मम मकरन्दः। (१) (फ)

मक। उपसृत्य। सखे! ललाटन्तपस्तपति घर्म्मांशुः (२) तदस्मिन् उद्याने मुहूर्त्तमुपविशावः। (ब)

माध। यथा प्रियवयस्याय रोचते (३)। इत्युभावुपविशतः।

कल। दृष्टा। कधं, मअरन्दसहअरो इमं एव्व बालवउलुज्जाणं (४) अलङ्करेदि माहवो। ता दंसेमि मअणवेअणाखिज्जमाण-मालदीलोअणसुहावहं अत्तणो से पडिच्छंदअं। अहवा मुहुत्तं विस्सामसोक्खं दाव अणुहोदु। (भ)

(भ) कथं मकरन्दसहचर इदमेव बालबकुलोद्यानमलङ्करोति माधवः। तद्दर्शयामि मदनवेदनाखिद्यमानमालतीलोचनसुखावहं आत्मनोऽस्य प्रतिच्छन्दकम्। अथवा मुहूर्त्तं विश्रामसौख्यं तावदनुभवतु।

(फ) माधेति। कथमिति हर्षार्थकमव्ययम्। तथा च मेदिनी—

"कथं हर्षे च गर्हायां प्रकारार्थे च सम्भ्रमे। प्रश्ने सम्भावनायाञ्च।"

(ब) मकेति। ललाटं तपतीति ललाटन्तपः "ललाटे तप" इति तपतेः खश्। आकाशमध्यवर्त्तीत्यर्थः घर्म्मांशुः सूर्य्यः। मुहूर्त्तं कियन्तं कालमिति तात्पर्य्यम्।

(भ) कलेति। बालं नूतनं बकुलोद्यानं बकुलोपवनं, अलङ्करोति आत्मन उपस्थित्या शोभयति। मदनवेदनया कामपीड़या खिद्यमाना पीड्यमाना या मालती तस्या लोचनसुखावहं नेत्रप्रीतिकरम्। अस्य माधवस्य प्रतिच्छन्दकं चित्रितप्रतिमूर्त्तिं। मुहूर्त्तं विश्रामसौख्यमनुभवतु, पश्चाद्दर्शयिष्यामीति भावः।

---

(१) (३) चिह्नितौ पाठौ पुस्तकान्तरे न दृश्येते।

(२) तपन इति पाठभेदः।

(४) बालुज्जाणं इति पाठः पुस्तकान्तरे।

मक । तदस्यैव तावदुच्छ्वसितकुसुमकेसरकषायशीतलामोदवासितोद्यानस्य काञ्चनपादपस्याधस्तादुपविशावः । (म)

उभौ । तथा कुरुतः ।

मक । वयस्य ! माधव ! अद्यैव तावत् (१) सकलनगराङ्गनाजनप्रवर्त्तित महोत्सवाभिराममदनोद्यान (२) यात्राप्रतिनिवृत्तमन्यादृशमिव (३) भवन्तमवधारयामि । अपि त्वमवतीर्णोऽसि रतिरमणवाणगोचरताम् ? (४) (य)

माधवः । लज्जयाऽधोमुखस्तिष्ठति । (५)

मक । विहस्य । तत् किमवनतमुग्धमुखपुण्डरीकस्तिष्ठसि ?(६) पश्य (र)

(म) मकेति । उच्छ्वसितानां प्रस्फुटितानां कुसुमानां ये केसराः किञ्जल्काः तैः कषायः सुरभिः शीतलश्च य आमोदो गन्धः, तेन वासितं सुरभीकृतं उद्यानं उपवनं येन तस्य तथोक्तस्य ।

(य) मकेति । सकलैर्नगराङ्गनाजनैः नगरवासिभिः स्त्रीलोकैः प्रवर्त्तित अनुष्ठितः यो महोत्सवः तेन अभिरामं पताकातोरणादिसन्निवेशैः सुन्दरं यत् मदनोद्यानं तस्मिन् यात्राया गमनात् प्रतिनिवृत्तं विरतं, अतएव अन्यादृशमिव पूर्व्वतो विलक्षणमिव । अवधारयामि सम्भावयामि । अपिशब्दः प्रश्ने । रतिरमणवाणगोचरतां कामवाणलक्ष्यतां । अवतीर्णोऽसि गतोऽसि । तस्यैव सम्भावनाधिक्यादिति भावः ।

---

(१) कस्मिंश्चित् पुस्तके अयं पाठो नास्ति । (२) कामदेवोद्यान इति पाठभेदः

(३) क्वचित् इवशब्दो नास्ति ।

(४) अपि नाम मनागवतीर्णोऽसि रतिरमणवाणगोचरमिति पाठान्तरम् ।

(५) माधवः सलज्जमधोमुखस्तिष्ठतीति पाठोऽपि दृश्यते ।

(६) किमवनतमुग्धमुखपुण्डरीकः स्थितोऽसीति भिन्नः पाठः ।

अन्येषु जन्तुषु रजस्तमसा (१) वृतेषु
विश्वस्य धातरि समः परमेश्वरे च ।

(२) मकेति । लज्जया माधवस्याधोवदनतादर्शनात् कामावेश एवायमिति निश्चयेन कौतुकोदयात् विहस्य तूक्तम् । "मधुरस्वरं विहसित"मिति विहसित-लक्षणं । अवनतं मुग्धं सुन्दरं मुखपुण्डरीकं वदनसिताम्भोजं यस्य सः । वियोग-वशात् श्वेततया मुखस्य सिताम्भोजसादृश्यमिति बोध्यम् । कामावेशवशेनात्मनोलघु-तयावमाननामाशङ्का तामपनेतुमाह पश्येति ।

अन्येष्विति । रजस्तमसा रजोगुणेन तमोगुणेन च आवृतेषु प्राधान्येनाधिष्ठितेषु अन्येषु विधातृहरव्यतिरिक्तेषु जन्तुषु प्राणिषु मनुष्यपश्वादिषु तथा विश्वस्य धातरि जगतः स्रष्टरि ब्रह्मणि तथा परमेश्वरे अणिमादिमहैश्वर्य्यशालिनि महादेवे च समः समान-प्रभावः, स प्रसिद्धः अयं उल्लिख्यमानः चित्तजन्मा मनोजः कामः, प्रसिद्धः विभवः अप्रतिहतक्षमतारूपमैश्वर्य्यं यस्य स प्रसिद्धविभवः खलु निश्चितम् । मनुष्यपशुपक्ष्यादीनां का कथा, कामप्रभावात् स्वयं ब्रह्मा स्वकन्यां चकमे, महेश्वरोऽपि ध्यानहीनो मोहिनी-मूर्त्तिदर्शनेन विह्वलश्च बभूव, सुतरां तदावेशवशात् लघुत्वेनात्मन्यवज्ञा त्वया सामान्य-मानवेन न करणीयेति भावः । सत्यमेतत्, किन्तु लज्जया स्वावस्थां विवरीतुं न शक्नोमीति चेत् तत्राह मैति । लज्जया कथञ्चिदल्पापि तव अपह्नुतिः आत्मनोऽवस्था-गोपनं माभूत् न भवतु । वयस्यस्यात्मनिविशेषत्वात् सति सम्भवे प्रतीकारोऽवश्यम्भावा-श्चेति भावः ।

अत्र यतः समः, अतः प्रसिद्धविभव इति परवाक्यार्थं प्रति पूर्ववाक्यार्थस्य हेतुत्वात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

प्राधान्येन रजसावृता मनुष्याः । तथा च सांख्यसूत्रम् "मध्ये रजोविशाला ।" प्राधान्येन तमसावृतास्तिर्य्यग्जातयः पश्वादयः । तथा च श्रीमद्भागवते—

"अविदो भूरितमसो घ्राणजा हृद्यवेदिनः ।"

(१) अन्येषु जन्तुषु च यस्तमसावृतेष्वित्यपि पाठः ।

सोऽयं प्रसिद्धविभवः खलु चित्तजन्मा
मा लज्जया तव कथञ्चिदपह्नुतिर्भूत्॥ २०॥

माध। वयस्य! किं न कथयामि, श्रूयताम्। गतोऽहमवलोकितार्जनितकौतुकः कामदेवायतनम्। तत्र च (१) इतस्ततः परिक्रम्यावलोक्य च (२) परिश्रमादुल्लसितमदिरामोदमधुर (३)-परिमलाकृष्टसकलमिलदलिपटलसङ्कुलाकुलितबकुलावलीमनोहराभरण (४)-रमणीयस्याङ्गनभुवो बालबकुलस्यालवालपरिसरे स्थितः। (ल)।

तत्र च (५) यदृच्छया निरन्तरनिपतितानि (६) कुसुमान्यादाय विदग्धरचनामनोहरां स्रजमभिनिर्म्मातुमारब्धवानस्मि। (व)।

सात्त्विकेषु मदनप्रभावनिरासार्थं रजस्तमसावृतेष्वित्युक्तम्। तथा च भगवद्गीतायाम्—

"काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः।'

रजसायुक्तं तम इति रजस्तमः शाकपार्थिवादित्वान्मध्यपदलोपी समासः।

वसन्ततिलका वृत्तम्॥ २०॥

(ल) माधेति। अवलोकितया तदाख्यया कामन्दकीशिष्यया जनितं कौतुकं 'मदनोद्याने मालती गमिष्यति तत्र साक्षात्कारो भविष्यति' इत्थं कौतूहलं यस्य सः। पूर्व्वविष्कम्भके सूचितमेतत्। कामदेवायतनं मदनोद्यानम्। उल्लसितः प्रसृतः यो मदिरामोदवत् सुरासौरभवत् मधुरो मनोहरः परिमलः पवनविमर्दजनितकुसुमगन्धः

---

(१) क्वचित् तत्र चेति नास्ति। (२) अवलोक्य ति च क्वचिन्न दृश्यते।

(३) मधुरमदिरामोदेति पाठान्तरम्। (४) मनोहराभरणस्य इति पाठभेदः।

(५) तस्य चेति भिन्नः पाठः। (६) विकसितानीत्यधिकः पाठः पुस्तकान्तरे।

अनन्तरञ्च सञ्चारिणीव देवस्य मकरकेतो (१) जगद्विजयवैजयन्तिका, निर्गत्य गर्भभवनादुज्ज्वलविदग्धमुग्ध-बालनेपथ्य (२)-विरचनाविभावितकुमारीभावा महानुभावप्रकृतिरत्युदारपरिजना कापि तत्रैव (३)-गतवती (ग)।

सा रामणीयकनिधेरधिदेवता वा
सौन्दर्य्यसारसमुदायनिकेतनं वा।

तेन आकृष्टं समीपमानीतं यत् सकलं सर्व्वविधं मिलदलीनां सम्मिलितभ्रमराणां पटलं समूहः, तेन सङ्कुला व्याप्ता आकुलिता इतस्ततो विक्षिप्तीकृता च या बकुलावली बकुलकुसुमश्रेणी, सैव मनोहरम् आभरणं तेन रमणीयस्य, अङ्गने भवतीति अङ्गनभूस्तस्य चत्वरदेशोत्पन्नस्य बालबकुलस्य नवीनबकुलवृक्षस्य आलबालपरिसरे मूलस्थजलाधारसमीपे परिश्रमात् अध्वगमनश्रमात् स्थितः विश्रामार्थमुपविष्टः।

(ख) तत्र चेति। यदृच्छया स्वेच्छया उद्देश्यविशेषाभावेनेत्यर्थः। निरन्तरनिपतितानि पतित्वा घनभावेन स्थितानीत्यर्थः। विदग्धरचनया निपुणग्रथनेन मनोहरां रम्यां स्रजं मालाम्।

(ग) अनन्तरञ्चेति। सञ्चारिणीव गमनशीलेव। मकरकेतोः कामस्य। जगद्विजयवैजयन्तिका भुवनजयसूचकपताका। गर्भभवनात् गृहमध्यात्। उज्ज्वलं यत् विदग्धं निपुणं मुग्धं मनोहरं बालनेपथ्यं शिशूचितवेशः तस्य रचनया विधानेन विभावितः सूचितः कुमारीभावः अविवाहितावस्था यस्याः सा, महानुभावप्रकृतिः अतिगम्भीरस्वभावा, अत्युदारः अतीवसरलः परिजनो यस्याः सा।

सेति। सा कुमारी रामणीयकनिधेः सौन्दर्य्याकरस्य अधिदेवता अधिष्ठात्री देवी वा, वा अथवा सौन्दर्य्यसारसमुदायस्य यावन्ति परमसौन्दर्य्याणि सम्भवन्ति तावत्ता-

---

(१) देवस्य सञ्चारिणी मकरकेतनस्य, ईदृशः पाठः कुत्रचित्।

(२) क्वचित् बालशब्दो नास्ति। (३) तत एवागतवतीति कुत्रचित् पाठः।

तस्याः सखि ! नियतमिन्दुसुधामृणाल-
ज्योत्स्नादि कारणमभून्मदनश्च वेधाः ॥ २१ ॥

अथ सा प्रणयिनीभिरनुचरीभिरविरलकुसुमसञ्चयावचय-लीलादोहदिनीभि (१) रभ्यर्थ्यमाना, तमेव बालबकुलपादपो-

मेवेत्यर्थः निकेतनं एकाधारः। हे सखे ! नियतं निश्चितं इन्दुसुधामृणालज्योत्स्नादि तस्याः कुमार्य्याः कारणं उपादानकारणं अभूत्, तथा मदनश्च वेधाः स्रष्टा कुलालादिवत सृष्टेर्निमित्तकारणं अभूत्। तथा च स्वयं मदनो वधाता भूत्वा इन्दुना तस्या वदनं, सुधया अधरं, मृणालाभ्यां हृदयं, ज्योत्स्नया लावण्यम्, (आदिपदात्) कदलीस्तम्भेन ऊरुद्वयं पद्माभ्याञ्च पादद्वयं निर्म्मितवानिति सत्यम्, अन्यथा साधारणपञ्चभूताना-मुपादानत्वे वेदाभ्यासजडस्य साचाच्चतुर्मुखस्य स्रष्टृत्वे च ईदृशमसाधारणसौन्दर्य्यमसम्भव-मेवेति भावः।

अत्र प्रथमार्द्धे भेदेऽभेदाध्यवसायरूपातिशयोक्तिरलङ्कारः, द्वितीयार्द्धे तु इन्द्वादीना-मुपादानत्वासम्बन्धेऽपि तथा मदनस्य स्रष्टृत्वासम्बन्धेऽपि च तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्ति-रित्यनयोर्मिथो नैरपेक्ष्यात् संसृष्टिः। केचित्तु नूनशब्दसमानार्थकनियतशब्दोपादानादुत्-प्रेक्षाऽलङ्कार इत्याहुः।

रमणीयस्य भावो रामणीयकं "योपधादगुरूपोत्तमा"दिति वुञ्। द्वितीयार्द्धानुरूपः श्लोको यथा विक्रमोर्वश्याम्—

"अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः
शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः।
वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो
निर्म्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः॥

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ २१ ॥

(ष) अथेति। अविरलस्य निविडस्य कुसुमसञ्चयस्य बकुलपुष्पसमूहस्य अव-

(१) कुसुमसञ्चयावचयलीलाभिलाषवतीभिरिति पाठान्तरम्।

द्दश्यमागतवतौ। तस्याश्च कस्मिंश्चिदपि महाभागधेयजन्मनि बहुदिवसोपचीयमानमिव मन्मथव्यथाविकारमुपलब्धवानस्मि। यतस्तस्याः। (ष)

परिमृदितमृणालीम्लानमङ्गं प्रवृत्तिः
कथमपि परिवारप्रार्थनाभिः क्रियासु।
कलयति च हिमांशोर्निष्कलङ्कस्य लक्ष्मी-
मभिनवकरिदन्तच्छेदपाण्डुः कपोलः॥ २२ ॥

चयलीलायां चयनकेल्यां दोहदोऽभिलाष आसामस्तीति ताभिः। अभ्यर्थ्यमाना "भद्रे! कुसुमानि अवचिनु" इत्थं अनुरुध्यमाना। महाभागधेयेन अतीवसौभाग्येन जन्म यस्य तस्मिन् पुरुषे, बहुदिवसात् उपचीयमानं वर्द्धमानं, मन्मथव्यथाविकारं कामपीड़ाजनित-वैषम्यम्।

परिमृदितेति। तस्या मालत्याः अङ्गं हस्तादिकं परिमृदिता आतपतापादिना विकलीकृता या मृणाली अल्पं मृणालं तद्वत् म्लानं मालिन्यमापन्नं, तथा क्रियासु कुसुम-चयनादिकार्य्येषु परिवाराणां परिजनानां अनुचरीणामिति यावत् प्रार्थनाभिः अनुरोधैः कथमपि कष्टेन प्रवृत्तिर्यत्नः उपलक्षिता इति शेषः। सुतरां कामविकारस्यैवायं स्वभाव इति भावः। ननु रोगस्वभावोऽपि भवितुमर्हतीत्याह कलयतीति। अभिनवो नवः करिदन्तच्छेदः हस्तिदन्तखण्डः तद्वत् पाण्डुः श्वेतः कपोलः तस्या गण्डः निष्कलङ्कस्य हिमांशोश्चन्द्रस्य लक्ष्मीं शोभां च कलयति दधाति। मन्मथविकारमन्तरेण तादृशः कपोलश्वेतिमा न सम्भवतीति भावः।

अत्र प्रथमचरणे लुप्तोपमा, तथा अन्यस्य लक्ष्मीं कथमन्यः कलयतीति वस्तुसम्बन्धा-सम्भवात् लक्ष्मीमिव लक्ष्मीमिति सादृश्याक्षेपादसम्भवद्वस्तुसम्बन्धरूपा निदर्शना चालङ्कारः। अनयोर्मिथोनैरपेक्ष्यात् संसृष्टिः।

मालिनीवृत्तम् "न न म य य युतेयं मालिनी भोगिलोकै"रिति लक्षणात्॥ २२॥

(१) सा मम दर्शनात् प्रभृत्यमृतवर्त्तिरिव चक्षुषोर्निरतिशयानन्दमुत्पादयन्त्ययस्कान्तमणिशलाकेव लोहधातुमन्तःकरणमाकृष्टवती (२)। (स) किं बहुना,

सन्तापसन्ततिमहाव्यसनाय तस्या-
मासक्तमेतदनपेक्षितहेतु चेतः।

(स) सेति। अमृतवर्त्तिः पीयूषतूलिका। निर्न विद्यते अतिशयो यस्मात्ताद्दशमानन्दं सुखस्य परां काष्ठामित्यर्थः। अयस्कान्तमणिः "कान्तलोह, चुम्बक" इति च भाषा। अन्तःकरणं मम मनः।

अत्र समुत्पन्नानुरागरूपबीजार्थस्य (काव्यार्थस्य) बाहुल्यात् "वयस्य! किं न कथयामि श्रूयतामित्यादि एतदन्तं परिकरो नाम मुखसन्धेरङ्गम्। यथा दर्पणे—

"समुत्पन्नार्थबाहुल्यं ज्ञेयः परिकरः पुनः।"

सन्तापेति। एतत् मदीयं चेतः कर्त्तृ सन्तापसन्ततिः अविच्छिन्नधारावाही तद्विरहजनित स्तापः, सैव महाव्यसनं विशालविपत्तिः तस्मै तन्निमित्तमित्यर्थः न अपेक्षितः न आश्रितः हेतुः आसक्तिनिमित्तं तत्पित्रादिकर्त्तृकदानप्रस्तावादि संलापादि वाह्योपाधिरूपं वा येन तत् ताद्दशं सत् तस्यां प्रमदायामासक्तं लग्नम्। ननु तदासक्तिर्महाव्यसनाय इति चेदवगतं तदा तत्कथं न निवर्त्तसे इत्याह प्राय इति। सर्व्वङ्कषा स्वप्रभावेण जगन्नियमनकारिणी सर्व्वव्यापिनी वा, भगवती स्वयमीश्वरेणाप्यपेक्षितात् माहात्म्यवती भवितव्यतैव नियतिरिव प्रायो बाहुल्येन जन्तोः प्राणिमात्रस्य शुभञ्च अशुभञ्च विदधाति। यथा इष्टसाधने प्राणिनो न स्वतन्त्रास्तथा अनिष्टप्रतीकारेऽपि, सुतरां नियतिवशात् यदुपस्थितं स्यात् तदवश्यमेवानुभवितव्यमिति तदासक्तिं चिरसन्तापकारणतया जानताऽपि मया निवर्त्तितुं न शक्यमेवेति भावः।

---

(१) सा पुनर्मम प्रथमदर्शनक्षणात् प्रभृतीति पाठान्तरम्।

(२) उपसंहृतवतीति पाठभेदः।

प्रायः शुभञ्च विदधात्यशुभञ्च जन्तोः
सर्व्वङ्कषा भगवतो भवितव्यतैव ॥ २३ ॥

मक। वयस्य! माधव! स्नेहस्य निमित्तमव्यपेक्ष इति (१) विप्रतिसिद्धमेतत्। पश्य (छ)

अत्र प्रथमे पादे मन्तापसन्ततीति व्यञ्जनानामनेकधा सकृत् साम्यात् छेकानुप्रासः, द्वितीये एकतकाराणामसकृत् साम्यात् वृत्त्यनुप्रासः, तथा सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासश्चालङ्कार इत्येतेषां संसृष्टिः। तथा तस्यामेतच्चेत आसक्तमित्यनुरागनिष्पत्तेः परिन्यासो नाम मुखसन्ध्यङ्गमेतत्। तथा माधुर्य्यप्रसादगुणाभ्यां तत्तदलङ्काराणामतः योगात् भूषणं नाम नाट्यलक्षणञ्च। क्रमशस्तयोर्लक्षणं यथा साहित्यदर्पणे

"तन्निष्पत्तिः परिन्यासः।" "गुणैः सालङ्कारैर्योगस्तु भूषणम्।"

"भवितव्यता भाग्य"मिति शब्दकल्पद्रुमः। सर्वङ्कषेति "सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः" इति कषतेः खप्रत्ययः।

कर्म्मणः प्राधान्यमुक्तं शान्तिशतकेऽपि "नमस्तत्कर्म्मभ्यो विधिरपि न येभ्यः प्रभवती"ति। "ईश्वरः कारणं पुरुषकर्म्माफल्यदर्शना"दिति गौतमसूत्रदर्शनात् नैयायिकमते कर्म्मणः क्वचिन्निष्फलतादर्शनेन ईश्वरस्य कारणताऽङ्गीकारात् प्रायःपदमभिहितम्।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ २३ ॥

(छ) मकेति। "किञ्चेति चार्थः" इति मल्लिनाथः। किञ्चशब्दस्तु आरम्भार्थे तथा च "किञ्चारम्भे च साकल्ये" इति मेदिनी। तेन वाक्यविशेषारम्भे चकारोऽयमिति मन्तव्यम्। निमित्तमव्यपेक्षः बाह्योपाधिसापेक्ष इत्येतत् साधारणलोकवाक्यं विप्रतिषिद्धं विरुद्धं असमीचीनमित्यर्थः। वस्तुदृष्टिमवलम्ब्य तस्यासमीचीनतां प्रतिपादयितुमाह पश्येति।

(१) स्नेहस्य निमित्तमव्यपेक्षश्चेति पुस्तकान्तरे पाठः।

व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतु-
न खलु बहिरुपाधीन् प्रीतयः संश्रयन्ते।
विकसति हि पतङ्गस्योदये पुण्डरीकं
द्रवति च हिमरश्मावुद्गते चन्द्रकान्तः॥ २४॥

ततस्ततः।

माध। ततश्च तत्र। (च)

सम्भ्रविलासमथ सोऽयमितीरयित्वा (१)
सप्रत्यभिज्ञमिव मामवलोक्य तस्याः।

व्यतिषजतीति। आन्तरः अन्तःकरणवर्त्ती कोऽपि निर्दिष्टमशक्यः हेतुः कारणं पदार्थान् वस्तूनि व्यतिषजति परस्परं सम्मेलयति; किन्तु प्रीतयः स्नेहाः बहिरुपाधीन् बाह्यविशेषणानि भार्य्यात्व-पुत्रत्वादिसर्वविदितकारणानीत्यर्थः न खलु संश्रयन्ते कारणत्वेनापेक्षन्ते। हि यस्मात् पुण्डरीकं पद्मं कर्त्तृ पतङ्गस्य सूर्य्यस्य उदये सति विकसति, तथा चन्द्रकान्तः स्वनामप्रसिद्धो मणिश्च हिमरश्मौ चन्द्रे उद्गते उदिते सति द्रवति निष्यन्दते जललवं क्षरति। सुतरां हेतुमनपेक्ष्यापि तव चेतो यत्तस्यामासक्तं तत् सम्भवपरमेवेति भावः।

अत्र विशेषद्वयेन सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः। इदमुदाहरणं नाम नाट्यलक्षणं। तथा दर्पणे।

"यत्र तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात्।
साध्यतेऽभिमतश्चार्थ स्तदुदाहरणं मतम्॥"

"उपाधिर्धर्मचिन्तायां कुटुम्बव्यापृते छले। विशेषणे पुंसो"ति मेदिनी। उत्तररामचरितषष्ठाङ्के रामेण लवमवलोक्य अविकल एवायं श्लोकः पठितः। मालिनी वृत्तम्॥ २४॥

(च) माधेति। तत्र तस्मिन् स्थाने।

---

(१) सोऽयमितीव नाम इति पाठान्तरम्।

अन्योन्यभावचतुरेण (१) सखीजनेन
मुक्तास्तदा स्मितसुधामधुराः कटाक्षाः ॥ २५ ॥

मक । स्वगतम् । कथं प्रत्यभिज्ञाऽपि नाम । (क)

माध । अथ ताः सलीलमुत्तालकरकमलललिततालिका-तरलवलयावलोकं उत्त्रस्तमत्तकलहंसविभ्रमाभिरामचरण-

सभ्रूविलासमिति । अन्योन्यभावे आवयोः परस्परावस्थायां चतुरो निपुणस्तेन मालतीमाधवयोरावयोः परस्परावस्थां सम्यग्विजानतेत्यर्थः तस्या मालत्याः सखीजनेन मामवलोक्य सोऽयं "मालति ! यदर्थं त्वमुत्कण्ठितासि, अयं सः" इति वाक्यं सप्रत्यभिज्ञमिव पुनरनुभवेन सहैव सभ्रूविलासं भ्रुवोर्विभ्रमेण सहितं ईरयित्वा उक्त्वा अथानन्तरं तदा तस्मिन् काले स्मितमेव सुधा स्मितं सुधेव वा तया मधुरा मनोहराः कटाक्षाः अपाङ्गेन दृष्टयः मुक्ताः परस्परं त्यक्ताः ।

अत्र सप्रत्यभिज्ञमिवेति भावाभिमानिनी वाच्या गुणोत्प्रेक्षा, तथा स्मितसुधामधुरा इति उपमारूपकयोः साधकबाधकप्रमाणाभावात् सन्देहसङ्करः, इत्यनयोर्मिथोनैरपेक्ष्यात् संसृष्टिः ।

अनुभूतस्य पुनरनुभवः प्रत्यभिज्ञा । किन्तु मालत्याः सखीजनेन कदाचिदपि माधवस्याननुभूतत्वात् तदानीं दर्शनेऽपि वास्तविकप्रत्यभिज्ञा नासीत्, परन्तु चित्रदर्शनात् प्रत्यभिज्ञावद्व्यवहार इति प्रतिपादनाय इवशब्दप्रयोगः ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ २५ ॥

(क) मकेति । अनुभूतपुनरनुभवस्य प्रत्यभिज्ञापदार्थत्वात् किमितः पूर्वत एवायमुद्यमो जात इति भावः ।

(ख) माधेति । ताः मालतीसख्यः । सलीलमित्यादिकं क्रियाविशेषणत्रयं । सलीलं यथा स्यात्तथा । उत्ताला महती या करकमलयोर्ललिता मनोहरा तालिका

(१) अन्योन्यसेवचतुरेण इति पाठभेदः ।

सञ्चरण झणझणायमान (१) मञ्जीरमञ्जुशिञ्जिता (२) नुविद्ध-मेखलाकलापकिङ्किणीरणत्कार (३) मुखरं प्रतिनिवृत्य "भर्त्तृ-दारिके! दिष्ट्या वर्द्धामहे, यदत्रैव कोऽपि कस्यापि (४) वल्लभस्तिष्ठती"ति मामङ्गुलीदलविलासेनाख्यातवत्यः। (ख)

मक। स्वगतम्। हन्त, महतः प्रथमानुरागस्योद्भेदः। (५) (ग)

कल। आकर्ण्य। कथं सरसरमणीआणुवन्धिणी इत्थीअण-कधा (६)। (घ)

(घ) कथं सरसरमणीयानुवन्धिनी स्त्रीजनकथा।

ऊर्द्ध्वप्रसारितकरतलद्वयपरस्पराघातः तेन तरला चञ्चला वलयावली कङ्कणश्रेणी यस्मिन् कर्म्मणि तत् यथा तथा। उच्चन्त उद्विग्नः मत्तश्च यः कलहंसः तस्य विभ्रमवत् विशिष्ट-भ्रमणवत् अभिरामं मनोहरं यत् चरणसञ्चरणं पादक्षेपः, तेन झणझणायमानं यत् मञ्जीरं नपुरं तस्य मञ्जुशिञ्जितेन मधुररवेण अनुविद्धः अनुसृतः मिलित इति यावत् यः मेखलाकलापस्य काञ्चीदाम्नः किङ्किणीरणत्कारः क्षुद्रघण्टिकाध्वनिः तेन मुखरं यथा स्यात्तथा। प्रतिनिवृत्य यदृच्छया ममान्तिकमागताः पुनर्मालतीसमीपं गत्वा। भर्त्तृ-दारिके। स्वामिकन्ये! दिष्ट्या भाग्येन। अङ्गुल्य एव दलानि तेषां विलासेन विन्यास-विशेषेण। आख्यातवत्यः निर्द्दिष्टवत्य इत्यर्थः। कस्यापि जनस्य वल्लभ इत्यनेन मालत्या-वल्लभ इति ध्वनितम्।

(ग) मकेति। हन्त हर्षे। प्रथमानुरागस्य पूर्व्वरागस्य उद्भेदः प्रकाशः। उभयो-रपि मालतीमाधवयोरिति भावः।

(घ) कलेति। सरसं रमणीयञ्च यथा तथा अनुवन्धं अनुसर्त्तुं शीलं यस्याः सा।

---

(१) रणरणायमान इति पाठान्तरं। (२) मञ्जुमञ्जीररणितानुविद्धेति पाठभेदः।
(३) रणरणत्कार इति क्वचित् पाठः। (४) कस्या अपि इति भिन्नः पाठः।
(५) प्रागनुरागस्य इति पुस्तकान्तरे पाठः। (६) इत्थिआकधा इत्यपि पाठः।

मक। तत स्ततः?।

माध। अत्रान्तरे किमपि वाग्विभवातिवृत्त-
वैचित्र्यमुल्लसितविभ्रममुत्पलाच्याः (१)
तद्भूरिसात्त्विकविकारमपास्तधैर्य्य-
माचार्य्यकं विजयि मान्मथमाविरासीत् ॥२६॥

ततश्च। स्तिमितविकसितानामुल्लसद्भ्रूलतानां
मसृण मुकुलितानां प्रान्तविस्तारभाजाम्।

अत्रेति। अत्रान्तरे अस्मिन्नवसरे उत्पलाच्याः पद्मनयनाया मालत्याः किमपि अनिर्वचनीयं, वाग्विभवं वाक्शक्तिं अतिवृत्तमतीतं वैचित्र्यं यस्य तत् वाक्पथातीत-वैचित्र्य, उल्लसितः प्रकाशितः विभ्रमो विलासः शृङ्गारचेष्टाविशेषो यत्र तत्। भूरिः प्रचुरः सात्त्विकविकारः स्तम्भादिसात्त्विकभावो यत्र तत्। अपास्तं दूरीकृतं धैर्य्यं येन तत्, अत एव विजयि जयशीलं सर्व्वत्राप्रतिहतं, तत् प्रसिद्धं, मान्मथं कामकृतं आचार्य्यकं आचार्य्यभावः मन्मथदत्तशिक्षेत्यर्थः आविरासीत् प्रादुर्भूतं।

विभ्रममाह भरतः—"यच्चित्तवृत्तेरनवस्थितत्वं शृङ्गारजो विभ्रम उच्यतेऽसौ।"

सात्त्विकमाह विश्वनाथः "स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः।
वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका मताः॥"

वसन्ततिलका वृत्तम्॥ २६॥

स्तिमितेति। अहं, आदौ स्तिमितानि मयि निश्चलानि, अनन्तरञ्च विकसितानि ममाङ्गानां विशेषनिर्णयाय विकचीकृतानि तेषां, उल्लसन्त्यौ उन्नमन्त्यौ भ्रूलते येषु तेषां आदौ मसृणानि अनुरागेण मनोहराणि परञ्च मुकुलितानि निरतिशयसुखास्वादात् ईषन्निमीलितानि तेषां, प्रान्ते अपाङ्गदेशे विस्तारं भजन्ति इति तेषां सम्यगाश्लिष्टमदङ्ग-

---

(१) आयताच्या इति पाठान्तरम्।

प्रतिनयननिपाते किञ्चिदाकुञ्चितानां
विविधमहमभूवं पात्रमालोकितानाम् ॥ २७ ॥
ततश्च (१) अलसवलितमुग्धस्निग्धनिष्पन्दमन्दै-(२)
रधिकविकसदन्तर्विस्मयस्मेरतारैः ।

रूपविषयाणामित्यर्थः । नयननिपातं मम दृष्टिपात प्रतीति प्रतिनयननिपातं तस्मिन् यदा मयापि दृष्टिपातः कृत इत्यर्थः किञ्चिदाकुञ्चितानां लज्जया ईषत्सङ्कुचितानां आलोकितानां मालत्याः सहसा दर्शनानां विविधं नानारूपं पात्रं भाजनं विषय इत्यर्थः अभूवं भूतवान् ।

केचिदनयोः परिकरालङ्कारं वदन्ति । स्तिमितदर्शनादीनां लक्षणानि त्रिपुरारि-कृतानि । यथा—

"स्वर्गोचराग्र चाल्यत यत्तत् स्तिमितमुच्यते ।"
"विकासितं यद्विषये विशेषमवगाहते ।"
"महर्षं तत् विस्मयमनुरागकषायितम् ।"
"स्फुरिताश्लिष्टपक्ष्माग्रा मुकुलीईपुटोच्छ्रिता ।"
सुखोन्मीलिततारा च मुकुला दृष्टिरिष्यते ॥"
"येनाश्लिष्टोहि विषय स्तद्विस्तारीति कथ्यते ।"
"अपाङ्गभागसङ्कोचो यत्र तत् कुञ्चितं भवेत् ।"

आलोकितमाह भरतः—"सहसा दर्शनं यत्स्यात्तदालोकितमुच्यते ।"

मालिनी वृत्तम् ॥ २७ ॥

अलसेति । अलसाः लज्जया कथञ्चिन्निहताः, वलिताः पुनर्दर्शनोत्कण्ठया तिर्य्यगुदञ्चिताः, मुग्धाः भावगर्भा अपि कृत्रेन स्वाभाविकाः, स्निग्धाः स्वस्वरूपरतिभावानुसारिणः, निष्पन्दाः स्वविषयं परिहाय अन्यत्र न चलन्तः, मन्दाः विषयान्तरगमनानुद्यताः

---

(१) तैश्चेति क्वचित् पाठः । (२) निष्पन्दमन्दै रिति पाठोऽपि दृश्यते ।

हृदयमशरणं मे पक्ष्मलाक्ष्याः कटाक्षै-
रपहृतमपविद्धं पीतमुन्मूलितञ्च ॥ २८ ॥

अहन्तु (१) तस्याः सर्वाकारहृदयङ्गमायाः सम्भाव्यमान-स्नेहरसेन सन्निधिना (२) विधेयीकृतोऽपि परिप्लवत्वमात्मनो—

तैः। तथा अधिकं यथा स्यात्तथा विकसन् प्रकाशमानो यः अन्तर्विस्मयः अन्तःकरण-गतमाश्चर्यं तेन स्मेरा प्रस्फुरिता तारा कनीनिका येषु तैः पक्ष्मलाक्ष्याः पक्ष्मले अति-निविडपक्ष्मभाजी अक्षिणी यस्याः तस्याः मालत्याः कटाक्षैः पूर्व्वोक्तविशेषणविशिष्टैः अपाङ्गदर्शनैः मे मम अशरणं रक्षकशून्यं हृदयं अपहृतं बलादाकृष्य गृहीतमिव, तथा अपविद्धं स्वात्मनि विक्षिप्तमिव, पीतं अन्यत्र गमनसामर्थ्याभावात् निगीर्णमिव, तथा कस्यापि विषयस्याग्रहणात् उन्मूलितमिव उत्खातमिव। तस्याः कटाक्षैरतीवविह्वलोऽ-स्मीति भावः।

अत्र अपहृतमिवेत्याद्यर्थानुसन्धानात् चतस्रो भावाभिमानिन्यः प्रतीयमानाः क्रियोत्प्रेक्षाः, तथा छेकानुप्रासो वृत्त्यनुप्रासश्चेत्येतेषां मिथोनैरपेक्ष्यात् संसृष्टालङ्कारः।

अलसादीनां लक्षणानि च त्रिपुरारिधृतानि। यथा—

"अलसं तदभीष्टार्थाद्व्रीडाद्यैर्यन्निवर्त्तते।"

"वलितं तन्निवृत्तस्य भूयस्त्वाग्रावलोकनम्।" "व्यस्रं तिर्य्यगुदञ्चितम्।"

"स्वभावालोकितं मुग्धं भावगर्भमपि च्छलात्।"

"स्निग्धं यद्रतिभावेन स्नेहप्रायेन संयुतम्।"

"निष्पन्दं तद्‌यदन्यत्र दृष्टान्न स्पन्दते क्वचित्।"

"मन्थरा मन्दसञ्चारा।"

मालिनी वृत्तम् ॥ २८ ॥

(१) एवमहन्तु इत्यपि पाठः क्वचित्।

(२) अभिसन्धिना इति पाठान्तरं।

निह्नोतुकामः (१) प्राक्प्रस्तुतस्य वकुलपुष्पदाम्नो यथा कथञ्चिदवशेषं ग्रथितवानेव। ततो मिलितवेत्रपाणि (२) वर्षवरप्रायपुरुषपरिवारा गजवधूमारुह्य नगरगामिनं मार्गमिन्दुवदनाऽलङ्कृतवती। तदा च (ङ)।

याल्त्या मुहुर्वलितकन्धरमाननं तत्
आवृत्तवृन्तशतपत्रनिभं वहन्त्या।

(ङ) अहन्त्विति। सर्वाकारेण लावण्यसौन्दर्य्यकटाक्षहावभावादिना सर्व्वेण प्रकारेण हृदयङ्गमायाः मनोरमायाः तस्याः मालत्याः, सम्भाव्यमानः कथञ्चिन्निश्चीयमानः स्वहरसः प्रेमानुरागो यत्र तेन, सम्भाव्यमानमत्प्रेमानुरागप्रयुक्तेनेत्यर्थः सन्निधिना मत्सामीप्येन विधेयीकृतोऽपि वशीकृतोऽपि अहं आत्मनः स्वस्य पारिप्लवत्वं चाञ्चल्यं निह्नोतुकामः अन्येभ्यो गोपयितुमिच्छुः सन् प्राक्प्रस्तुतस्य पूर्व्वमारब्धस्य वकुलपुष्पदाम्नः वकुलकुसुममालायाः, अवशेषं अवशिष्टमंशं यथाकथञ्चित् प्रकारेण चित्तहस्तयोर्नितान्तचाञ्चल्यादतिकष्टेनेत्यर्थः ग्रथितवानेव। अन्यथा यदि कश्चित् संशयीतेति भावः। मिलिता उपस्थिता वेत्रपाणयो वर्षवरप्रायाः नपुंसकप्रायाः पुरुषा एव परिवाराः परिजना यस्याः सा तथोक्ता। इन्दुवदना चन्द्रानना मालती। गजवधूं काञ्चित् हस्तिनीं। अलङ्कृतवती गमनेन शोभितवती।

"षण्डोवर्षवर" इत्यमरः।

यान्त्येति। मुहुः पुनः पुनः वलिता पश्चादवस्थितं मामवलोकयितुं परिवर्त्तिता कन्धरा ग्रीवा यस्मिन् कर्म्मणि तद् यथा तथा यान्त्या गच्छन्त्या अतएव आवृत्तं पवनान्दोलनादिना परिवर्त्तितं वृन्तं यस्य तादृशं यत् शतपत्रं पद्मं तन्निभं तत्तुल्यं तत् आननं मुखं वहन्त्या धारयन्त्या पक्ष्मलाक्ष्या तया मालत्या अमृतेन च तदानीं निरतिशयामन्द-

(१) अपनिह्नोतुकाम इत्यपि पाठः।

(२) मिलितवेत्रकपाणीति पाठभेदः।

दिग्धोऽमृतेन च विषेण च पक्ष्मलाक्ष्या
गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः ॥ २९ ॥

ततः प्रभृति—

परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः
पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथं यो न गतवान् ।

जननात् इदानीमपि तेनैव जीवनाच्च सुधया, तथा विषेण च दुःसहवियोगवेदना-कारणत्वात् गरलेन च दिग्धो लिप्त इव कटाक्षः अपाङ्गेनापरमेकं दर्शनं मे मम हृदये गाढं निखात इव प्रोथित इव ।

अत्र आवृत्तनृत्तशतपत्रनिभमिति लुप्तोपमा, तृतीयपादे अमृतविषयोर्विरूपयोः संघटनया विषमः, तथा वस्तुतो दिग्धत्वाभावात् इवाद्यभावाच्च प्रतीयमाना भावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेक्षा, निखात इवेति वाच्या भावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेक्षा च, इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । गाढं निखात इव इत्यनेन कटाक्षस्य मदननाराचत्वं व्यज्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः । तथा युगपदानन्दविषादोदयात् विधानं नामेदं सुखसन्ध्यङ्गं । तथा च दर्पणे—

"सुखदुःखकृतो योऽर्थस्तद्विधानमिति स्मृतम् ।"

नच विलोभनाद्यङ्गमनिर्दिश्य परवर्त्ति विधानं नामाङ्गमेव कथं निर्दिष्टमिति वाच्यं "एतानि चाङ्गानि (उपक्षेप परिकर परिन्यासरूपाणि) उक्तेनैव पौर्व्वापर्य्येण सम्भवन्ति अङ्गान्तराणि त्वन्यथाऽपीति दर्पणकारेणैव व्यतिक्रमस्वीकारात् । एवमन्यत्रापि बोध्यम् ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ २९ ॥

परिच्छेदेति । इयान् एतावानिति निश्चयात्मकं ज्ञानं परिच्छेदः तमतीतः, इयत्तया ईदृक्तया वा निर्द्देष्टुमशक्यः, सकलवचनानां वाचक-लक्षक-व्यञ्जकरूपाणां सर्वेषां शब्दानां अविषयः केनापि शब्देन प्रतिपादयितुमशक्यः, पुनर्जन्मनि जन्मान्तरे

विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो
विकारः कोऽप्यन्तर्जड़यति च तापञ्च कुरुते(१)॥३०॥

अपि च।

परिच्छेदव्यक्तिर्भवति न पुरःस्थेऽपि विषये
भवत्यभ्यस्तेऽपि स्मरणमतथाभावविरसम्।
न सन्तापच्छेदो हिमसरसि वा चन्द्रमसि वा
मनो निष्ठाशून्यं भ्रमति च किमप्यालिखति च ॥३१॥

अस्मिंश्च जन्मनि च:, अनुभवपथं ज्ञानविषयतां न गतवान् कदाचिदपि नानुभूत इत्यर्थः। तथा विवेकस्य तात्त्विकज्ञानस्य प्रध्वंसात् संचयात् उपचितेन वृद्धिंगतेन महामोहेन विशालाज्ञानेन गहनः भीषणः कोऽपि अनिर्वचनीयः विकारः मालतीवियोगजनितवैषम्यं अन्तः चित्तं जडयति विकलीकरोति तापञ्च कुरुते सन्तापयति च। अतीवविह्वलोऽस्मीति भावः।

अत्र जडयति तापं कुरुते इत्यनेकक्रिययोर्विकार इत्येककर्तृकारकत्वात् दीपकमलङ्कारः।

प्रत्येकप्राधान्यसूचनार्थं चकारद्वयं। शिखरिणीवृत्तम् ॥ ३० ॥

परिच्छेदेति। पुरःस्थेऽपि इन्द्रियसन्निकर्षयोग्ये अग्रतो विद्यमानेऽपि विषये वस्तुनि परिच्छेदव्यक्तिः घटोऽयं पटोऽयमिति निश्चयात्मकेन ज्ञानेन प्रकाशो न भवति मनसो विकारोपहततया बहिरिन्द्रियासम्बन्धादिति भावः। तथा अभ्यस्तेऽपि आवृत्तेऽपि अनेकानुभवेन स्थिरीकृतसंस्कारेऽपि विषये अतथाभावेन अतथात्वेन अतद्रूपत्वेन विरसं विपर्यस्तं स्मरणं भवति शतशः परिचितोऽपि घटः पटरूपेण स्मृतावाविर्भवतीत्यर्थः, तथा हिमसरसि तुषारदीर्घिकायां वा चन्द्रमसि हिमांशुकिरणे वा सञ्चारकाल इत्यर्थः सन्ताप[illegible]

---

(१) तनुते इति पाठान्तरम्।

कल । दिढ़ं क्खु एसो कए वि अवहरिदो । अवि णाम मालदो ज्जेव सा भवे ? । (च)

मक । स्वगतम् । अहो अभिषङ्गः । तत् किं निषेधयामि प्रियसुहृदम् । अथवा । (छ)

मा मूमुहत् खलु भवन्तमनन्यजन्मा
मा ते मलीमसविकारघना मतिर्भूत् ।

(च) दृढं खल्वेष कयापि अपहृतः । अपि नाम मालत्येव सा भवेत् ? ।

तद्विरहजनिततापापगमो न भवति । तथा निद्राशून्यं अवस्थितिरहितं अधीरमिति यावत् मनः कर्तृ भ्रमति च इतस्ततो विचरति च, तथा किमपि अनिर्वचनीयं वस्तु आलिखति अवगाहते विषयीकरोति च । दुःसहेन तादृशेन नितान्तविधुरोऽस्मीति भावः । अनेनोन्मादावस्थाऽभिहिता ।

अत्र प्रथमार्द्धे विरहेण समाधानाद्विरोधाभासोऽलङ्कारः, तृतीयचरणे शीतलोपचारकृपहेतौ सत्यपि तत्फलसन्तापच्छेदाभावात् विशेषोक्तिः, तथा चतुर्थचरणे भ्रमत्यालिखतीत्यनेकक्रिययोरेकमनःकर्तृकारकत्वात् पूर्ववत् दीपकञ्च, इत्येतेषां परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः ।

शिखरिणी वृत्तम् ॥ ३१ ॥

(च) कलेति । अपहृतः सौन्दर्य्येण अनुरागप्रकाशेन वा आकृष्टः ।

(छ) मकेति । अहो आश्चर्य्यः अत्यधिक इत्यर्थः, अभिषङ्ग आसक्तिः ।

मेति । न अन्यस्मात् चित्तव्यतिरिक्तात् जन्म यस्य स अनन्यजन्मा मन्मथः भवन्त मा मूमुहत् न मोहयतु । खल्विति निषेधे । तथा ते तव मतिः मलीमसः मलिनतमोजन्यत्वात् मलिनो यो विकारः कामावेशः तेन घना सान्द्रा छन्ना माभूत् न भवतु इत्यादि वाक्यं इह अस्मिन् माधवे निरर्थकमेव फलजननाभावात् व्यर्थमेव भवेत् । नन्वि-

---

(१) अभिष्वङ्ग इति पाठान्तरम् ।

इत्यादि नन्विह निरर्थकमेव, यस्मिन् (१)
कामस्य जृम्भितगुणो नवयौवनञ्च ॥ ३२ ॥

प्रकाशम् । वयस्य ! अपि विदिते (२) तदन्वयनामनी ? । (ज)

न्यात्मनिश्चये । कथमेतदित्याह यस्मिन्निति । यस्मिन् माधवे जृम्भितो बाहुल्येन प्रकटितो गुणः सम्मोहननैपुण्यं येन तादृशः कामः, नवयौवनञ्च वर्त्तते । मादृशां तादृश-निषेधापेक्षया जृम्भितगुणकामावेशस्य स्वाभाविकनवयौवनविकारस्य च शतधाप्रबलत्वमिति भावः ।

अत्र निरर्थकमेवेति वाक्यार्थं प्रति यस्मिन्नित्यादिवाक्यार्थस्य हेतुत्वात् वाक्यार्थ-हेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, तथा तत्र कामस्य जृम्भितगुणत्वरूपं एकस्मिन् कारणे सत्यपि नवयौवनरूपकारणान्तरापन्यासात् समुच्चयश्चेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । "आत्मा जानाति, यत् पाप" मित्यादिवत् यस्मिन्निति यत्पदस्य परवाक्यगतत्वेन तच्छ-ब्दानपेक्षणात् न वाक्यगतविधेयाविमर्शदोषः ।

"कुसुमेषुरनन्यजः" इत्यमरः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ३२ ॥

(ज) प्रकाशमिति । "सर्व्वश्राव्यं प्रकाशं स्या"दिति प्रकाशलक्षणं । अपि शब्दः प्रश्ने । तस्याः प्रमदाया अन्वयनामनी वंशनामधेये । सा चेत् नीचजातीया, तव मातृनाम्नी वा स्यात्तदा विवाहात्वाभावेन तस्यामासक्तिर्निष्फलैव ।

"सदृशीं भार्य्यां विन्देत इति विष्णुवचनात्
"मातुर्यन्नाम गुह्यं स्यात् सुप्रसिद्धमथापि वा ।
तन्नाम्नी या भवेत् कन्या मातृनाम्नीं प्रचक्षते ॥
प्रमादाद् यदि गृह्णीयात् प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
ततश्चान्द्रायणं कृत्वा तां कन्यां परिवर्जयेत् ॥ इति मत्स्यसूक्त

वचनाच्चेति भावः ।

---

(१) यस्मादित्यपि पाठः ।

(२) अपि वयस्येन विदिते इति पाठान्तरम् ।

माध। सखे! श्रूयताम्। अथ तस्याः करेणुकारोहणसमय एव महतः (१) सखीकदम्बकादन्यतमा वारयोषित् विलम्बा कुसुमावचयक्रमेण (२) नेदीयसी भूत्वा प्रणम्य कुसुमापीड़-व्याजेन मामेवमुक्तवती। (झ)

"महाभाग! सुश्लिष्टगुणतया रमणीय एष वः सुमनसां * सन्निवेशः। कुतूहलिनी च नो भर्त्तृदारिकाऽस्मिन् (३) वर्त्तते।

(झ) माधवेति। अहो विदित एव तदन्वयनामनी इत्याख्यातुं तावत् तामाह अथेति। करेणुका हस्तिनी। महतः विशालात् सखीकदम्बकात् वयस्यासमूहात्, अन्यतमा काचित्। विलम्बा यावदन्या दूरं व्रजन्ति तावत्कालं कुसुमचयनच्छलेन विलम्बेति तात्पर्य्यं। एकाकिन्या एव माधवसमीपे गमनार्थमिदं विलम्बनमिति बोध्यम्। कुसुमावचयक्रमेण पुष्पचयनपारम्पर्य्येण, आदौ यत्किञ्चिद्दूरं कुसुमं चिन्वती किञ्चि-दासन्ना ततः पुनरपरं चिन्वती ततोऽप्यासन्ना, इत्येवं क्रमेणेत्यर्थः, नेदीयसी भूत्वा मम अत्यन्तनिकटवर्त्तिनी भूत्वा। कुसुमस्य य आपीड़ः शिरसि तिर्य्यग्बद्धमाला तस्य व्याजेन शिरसि तिर्य्यग्बद्धा या कुसुममाला, तस्याः सुश्लिष्टतास्थापनच्छलेनेत्यर्थः प्रणम्य, मां नमस्कृत्य। अत्र प्रणामेन त्वमेवास्मद्भर्त्तृदारिकाया भर्त्तेति तया सूचितम्।

अथवा कुसुमापीड़व्याजेन मया ग्रथ्यमानवकुलकुसुममालाप्रार्थनाच्छलेन। एवं वक्ष्यमाण।

तद्वाक्यमनुवदति महाभागेति। हे महाभाग! परमरमणीयाकृतिमत्तया महा-भाग्यशालिन्! एष दृश्यमानः वो युष्माकं सुमनसां वकुलकुसुमानां सन्निवेशः ग्रथन

(१) तत इति पाठभेदः।

(२) बालवकुलकुसुमावचयक्रमेणेति भिन्नः पाठः।

* क्वचित् 'वः सुमनसां' इति पाठो नास्ति।

(३) कुत्रचित् 'अस्मिन्' इति पाठोऽपि न दृश्यते।

तस्यामभिनवो विचित्रः कुसुमेषुव्यापारः। तद्भवतु कृतार्थता वैदग्ध्यस्य। फलतु निर्म्माणरमणीयता विधातुः आसादयतु (१) सरस एष भर्त्तृदारिकायाः (२) कण्ठावलम्बनमहार्घता"-मिति। (ञ)

सुश्लिष्टगुणतया सम्यक् संलग्नसूत्रत्वेन कुसुमविवरपूरणोपयोगिपीवरसूत्रत्वेन कुसुमानां सुसमानावस्थानेनेत्यर्थः रमणीयो मनोहरः। तेन किमित्याह कुतूहलिनीति। नोऽस्माकं भर्त्तृदारिका असौ दूरे दृश्यमाना स्वामिकन्या, अस्मिन् त्वया ग्रथ्यमाने कुसुमदाम्नि कुतूहलिनी ग्रहणाय कौतुकवती वर्त्तते। ननु अमेण ग्रथ्यमान-मिदं कथं दीयते इत्याह तस्यामिति। तस्यां भर्त्तृदारिकायां, अभिनवो नूतनः विचित्रः अतीवाश्चर्य्यः कुसुमेषु मालानिर्म्माणोपयोगिषु पुष्पेषु विषये व्यापारः ग्रथनशक्तिः विद्यते। तत्तस्मात् वैदग्ध्यस्य तवैतन्मालारचनानैपुण्यस्य कृतार्थता तस्यै प्रदानेन चरितार्थता भवतु। सा खलु मालारचनायामभिनवविचित्रनैपुण्यवती जाता सुतरां तस्यै प्रदानेन गुणिनि जने निजगुणप्रकाशात् तवास्य रचनानैपुण्य-गुणस्य चरितार्थकता भवेदिति भावः। तथा विधातुर्निर्म्मातुस्तव निर्म्माणेन रमणीयता कुसुमदाम्नोऽपि सौन्दर्य्यं फलतु। रमणीयहस्तसंसर्गात् कुसुमदाम्नोऽपि सौन्दर्य्यं सार्थकं भवतु, सुतरां अमनिर्म्मितामपीमां तस्यै दातुमर्हसीति भावः। ननु तथापि कथं गृह्यात इत्याह आसादयत्विति। सरसः सद्यःपतितकुसुमैर्निर्म्मीयमाणत्वात् अम्लानः अशुष्कः, एष माल्यगुच्छः भर्त्तृदारिकायाः अस्मत्स्वामिकन्यायाः कण्ठावलम्बनेन गलदेशाश्रयणेन महार्घतां मुक्तामालास्पदलाभान्महामूल्यतां आसादयतु प्राप्नोतु अस्माकं भर्त्तृदारिका खलु कण्ठे दातुमेवेमां याचत इत्यर्थः।

अवेदमप्यर्थान्तरं ध्वनयति, यथा। एषः अस्माभिः सखीजनैरन्यैश्च सहृदयैः अभिलष्यमाणः, सुमनसां योग्ययोरेव परस्परयोरनुरागेणाकर्षणात् प्रथमसमनसां वो

(१) समासादयतु इति पाठान्तरं।

(२) भर्त्तृदारिकायां इति सप्तम्यन्तः पाठभेदः।

मक। अहो वैदग्ध्यम्। (ट)

युष्माकं गौरवाद्बहुवचनं मालतीमाधवयोर्युवयोरित्यर्थः सन्निवेशः आवेशः परस्परासक्ति-सम्बन्धः, सुश्लिष्टगुणतया रूपलावण्यादिसुयोग्यगुणकतया रमणीयः। विशेषतस्तु नोऽस्माकं भर्तृदारिका अस्मिन् सन्निवेशे कुतूहलिनी आपत्तिकवालत्वात् कौतुकवती च वर्त्तते। पुनश्च, तस्यां भर्तृदारिकायां अभिनवः प्राथमिकः विचित्रः नानाविध-भावप्रकाशादतीवाश्चर्य्यः कुसुमेषोः कामस्य व्यापारः भवन्तं लक्ष्यीकृत्य प्रादुर्भावो वर्त्तते तस्मात् वैदग्ध्यस्य युवयोः सकलकलानैपुण्यस्य कृतार्थता परस्परयोः परस्परानु-भवात् सार्थकता भवतु। तथा विधातुः स्रष्टुर्ब्रह्मणः निर्म्माणरमणीयता युवयोः सृष्टि-सौन्दर्य्यमपि फलतु योग्यसमागमादिति भावः। मुख्यं प्रतिपाद्यमाह आसादयत्विति। सरसो रसिकः, एष भवान्, भर्तृदारिकायाः कण्ठावलम्बनेन कण्ठालिङ्गनेन महार्घतां अन्ययुवतीनां दुर्लभत्वात् महामूल्यतां आसादयतु प्राप्नोतु। इति इत्थं उक्तवतीत्यन्वयः।

अत्र मालत्यासक्तिज्ञापनरूपप्रधानार्थसूचनादिदमेकं पताकास्थानं। तथा च दर्पणे।

"द्व्यर्थो वचनविन्यासः सुश्लिष्टः काव्ययोजितः।

प्रधानार्थान्तराक्षेपी पताकास्थानकं परम्॥"

अत्र याच्ञा नाम नाट्यालङ्कारश्च। यथा तत्रैव

"याच्ञा तु क्वापि याच्ञा या स्वयं दूतमुखेन वा।"

तथा मालत्यनुरागरूपबीजस्य सम्यगाहितत्वादिदं समाधानं नाम मुखसन्धेरङ्गं। तथा च तत्रैव

"बीजस्यागमनं यत्तु तत् समाधानमुच्यते।"

कादम्बर्य्यामपीदृशी चन्द्रापीडोक्तिर्यथा "अनवरतकृताश्रुबिन्दुपातेन वर्त्तते मुक्ता-भरणता, गृहाण स्वयंवराहाणि मङ्गलप्रसाधनानि, सकुसुमशिलीमुखा हि शोभते नवालते"ति।

(ट) मकेति। अहो आश्चर्य्यं, वैदग्ध्यं तत् परिचारिकायाः आगमनप्रणामवाक्यानां चातुर्य्यम्।

माध। तया च मदनुयुक्तया समाख्यातं "इयममात्यभूरिवसोः प्रसूतिर्मालती नाम, अहञ्च प्रसादभूमिर्भर्त्तृदारिकाया धात्रेयिका लवङ्गिका नामे"ति। (ठ)

कल। सहर्षम्। किं णाम मालदीत्ति। दिट्ठिआ विलसिदं क्खु भअवदा देवेण कुसुमाउहेण, ता जिदं अम्हेहिं। (ड)

मक। अमात्यभूरिवसोरात्मजेत्यपर्य्याप्तिर्बहुमानस्य। अपि च मालती मालतीति मोदते भगवती कामन्दकी, ताञ्च किल राजा नन्दनाय प्रार्थयते (१) इति किंवदन्ती श्रूयते। ततः ? (२)। (ढ)

(ड) किं नाम मालतीति। दिष्ट्या विलसितं खलु भगवता देवेन कुसुमायुधेन। तज्जितमस्माभिः।

(ठ) माधेति। मदनुयुक्तया मया पृष्टया। प्रसूतिः कन्या। प्रसादभूमिरनुग्रहपात्रं। भूरिवसुकन्यात्वेनेयं तव विवाहयोग्या। तस्या धात्रीकन्यात्वात् विश्वस्तत्वेन प्रसादभूमित्वाच्च ममान्तिके अभिप्रेतं सर्वमेव त्वं वक्तुमर्हसीति भावः।

(ड) कलेति। किं नाम मालती, यामुद्दिश्य कथा प्रवृत्ता सा किं मालतीत्यर्थः। तर्हीति शेषः। विलसितं उभयत्रैव विजृम्भितं। जितं उत्कर्षेण वृत्तं। कामेन स्वामिनः प्राणसङ्कटे समुपस्थिते तत्त्राणोपायभूतमालतीलिखिततच्चित्रानयनादिति भावः।

(ढ) मकेति। अमात्यभूरिवसोरात्मजा, इति, एतावन्मात्रं बहुमानस्य मालत्या गौरवस्य अपर्य्याप्तिः असमाप्तिः। अमात्यभूरिवसोः कन्यात्वेनैव तस्या गौरवमिति न, किन्तु रूपलावण्यादीन्यपि गौरवकारणानि सन्तीति भावः। किंवदन्ती जनश्रुतिः। संसारविरागिण्याः कामन्दक्या अपि प्रमोदहेतुत्वात् अन्याः शतशो युवतीरपहाय स्वयं

---

(१) याचते इति भिन्नः पाठः। (२) तत इति पाठः क्वचिन्नास्ति।

माध। तया चाहमभ्यर्थ्यमानस्तां वकुलमालामात्मनः कण्ठादवतार्य्य दत्तवान्। असौ पुनरभिनिविष्टया दृशा मालतीमुखावलोकनविह्वलतया विषमविरचितैकभागामपि तामेव बहुमन्यमानां "महानयं प्रसाद" इति व्याहृत्य गृहीतवती (१) अनन्तरञ्च यात्राभङ्गप्रचलितस्य महतः पौरजनस्य (२) सङ्कुलेन विघटिताया तस्यामागतोऽस्मि। (घ)

मक। वयस्य! मालत्या अपि स्नेहदर्शनात् सुश्लिष्टमेतत्।

राज्ञा सुहृदे नन्दनाय प्रार्थ्यमानत्वात्र सा मालती परमश्लाघनीयेति भावः। ततः तदनन्तरं किं जातं तदब्रूहीत्यर्थः।

(घ) माधेति। अभ्यर्थ्यमानो याच्यमानः। आत्मनः कण्ठादवतार्य्य स्वकण्ठे दत्त्वा पुनरुन्मोच्य। प्रियोपभुक्तस्य आदरातिशयार्थं स्वकण्ठे समर्पणं कृतमिति बोध्यम्। असौ मालत्याः सा सखी अभिनिविष्टया तदेकलग्नया दृशा चक्षुषा। मालती मुखावलोकनेन या विह्वलता मम व्याकुलता तया हेतुना "विह्वलव्याकुलौ समा"वित्यमरः। विषमं असमानं यथा स्यात्तथा विरचित एकभागो यस्या ताम् मालतीदर्शनेन व्याकुलतया तादृगभिनिवेशाभावात् पूर्वग्रथितकुसुमानां विपरीतमुखकुसुमै ग्रंथितैकदेशामित्यर्थः। यात्राभङ्गेन उत्सवनिवृत्त्या प्रचलितस्य नगरं प्रति प्रस्थितस्य, महतो विशालस्य, पौरजनस्य पुरवासिजनसमूहस्य सङ्कुलेन गहनेन व्याप्त्या तस्यां मालत्यां विघटितायां तिरोहितायां सत्यां।

अत्र निरुक्तिर्नाम नाट्यलक्षणं। यथा साहित्यदर्पणे

"पूर्वसिद्धार्थकथनं निरुक्तिरिति कीर्त्तितम्।"

---

(१) मुहुर्मुहुर्बहुमन्यमाना 'महानयं प्रसाद' इति प्रतिगृहीतवतीति पाठान्तरम्।

(२) पौरनैगमजनस्य इति पाठभेदः।

योऽपि हि कपोलपाण्डुतादिचिह्नसूचितः प्राक्प्रवृद्ध स्तस्याः कामाभिषङ्गः, * सोऽपि त्वन्निवन्धन इत्यभिव्यक्तमेवैतत्। एतत्तु न ज्ञायते, क्व दृष्टपूर्वस्तया (१) वयस्य इति। न खलु तादृश्यो महाभागधेयाः (२) कुमार्य्योऽन्यत्रासक्तमनसो भूत्वा अन्यत्र (३) चक्षूरागिण्यो भवन्ति। अपि च। (त)

अन्योन्यसम्भिन्नदृशां सखीनां
तस्या स्त्वयि प्रागनुरागलिङ्गम् (४)।

(त) सकेति। एतत् परस्परावलोकनवकुलमालाप्रदानादिकं कार्य्यं सुश्लिष्ट उभयोः समागमनिदानत्वं न साधु संघटितं। प्रवृद्धो वृद्धिं प्राप्तः। कामाभिषङ्गः मदनावेशः। त्वमेव निवन्धनं कारणं यस्य सः, त्वामुद्दिश्येत्यर्थः। इत्येतत् अभिव्यक्त मेव प्रकाशितमेव इति ज्ञायत इति शेषः। तु किन्तु। तया मालत्या, वयस्यस्त्वं। इत्येतत् न ज्ञायते मयेत्यर्थः। ननु अन्यस्मिन्नपि यूनि कामाभिषङ्गेण तस्याः कपोल-पाण्डुतादिसम्भवात् कथं मन्निवन्धन एव कामाभिषङ्ग इति त्वया ज्ञायत इत्याह नखल्विति चक्षूरागिण्यः नयनप्रीतिमत्यः। तथा च

"यद्यन्यासक्तचित्ता सा न चक्षुस्त्वयि पातयेत्।
मनोऽन्यत्र दृगन्यत्र चेटीनां नोत्तमस्त्रियाः॥"

अपि च अन्यच्च त्वन्निवन्धने तस्याः कामाभिषङ्गे लिङ्गमस्तीत्यर्थः।

किन्तदित्याह अन्योन्येति। अन्योन्यसम्भिन्नदृशां परस्परसम्मिलितचक्षुषां सोऽयमिति समप्रत्यभिज्ञमिव मां निर्दिश्य कृतपरस्परमुखावलोकनानामित्यर्थः, तस्या मालत्याः

---

* कामाभिष्वङ्ग इति क्वचित् पाठः

(१) तस्या इति भिन्न पाठः।

(२) महाभागधेयजन्मान इति पुस्तकान्तरे पाठः।

(३) परत्र इति पाठोऽपि दृश्यते। (४) चिह्नमित्यपि पाठः।

कस्यापि कोऽपीति निवेदितश्च

माध। किञ्चान्यत् (थ)। (१)

मक। धात्रेयिकायाश्चतुरं वचश्च॥ ३३॥

कल। उपसृत्य। एदं अ। (२) (द) इति चित्रं दर्शयति।

उभौ पश्यतः।

मक। कलहंसक! केनैतन्माधवस्य प्रतिबिम्ब (३)-मभिलिखितम्। (ध)

(द) एतच्च।

सखीनां 'कस्यापि कोऽपीति' "भर्तृदारिके! दिष्ट्या वर्द्धामहे, यदत्रैव कोऽपि कस्यापि तिष्ठति" इति पूर्वोक्तरूपं निवेदितश्च विज्ञापितश्च त्वयि तस्या मालत्या अनुरागस्य अनुरागसत्ताया इत्यर्थः लिङ्गं अनुमितिसाधको हेतुः।

(थ) माधेति। उत्कण्ठया चतुर्थचरणोच्चारणमात्रविलम्बमप्यसहमानः निवेदितश्चेति चकारसमुच्चितं पृच्छति किञ्चान्यदिति। चकारेण किं समुच्चितमित्यर्थः।

मकेति। धात्रेयिकाया धात्रीकन्याया लवङ्गिकायाः चतुरं निपुणं "महाभाग! सुश्लिष्टगुणतया" इत्यादिकं श्लिष्टमित्यर्थः वचो वाक्यञ्च तस्यास्त्वयि प्रागनुरागलिङ्गमिति सम्बन्धः।

अत्र माधवे मालत्यनुरागसत्ताऽनुमितिं प्रति तदुद्देशेन 'कस्यापी'त्यादिनिवेदितत्वरूपे एकस्मिन् हेतौ सत्यपि 'धात्रेयिकायाश्चतुरं वचश्चे'ति हेत्वन्तरनिर्देशात् समुच्चयः, तत्कृतविच्छित्तिवशादनुमानालङ्कारः। इन्द्रवज्रा वृत्तम्॥ ३३॥

(द) कलेति। एतच्च एतच्चित्रञ्च तस्यास्त्वयि प्रागनुरागलिङ्गमिति सम्बन्धः।

(ध) मकेति। केन जनेन। प्रतिबिम्बं प्रतिमूर्त्तिः अभिलिखितं चित्रितम्।

---

(१) क्वचित् किञ्चान्यदिति पाठो नास्ति।

(२) एदं चित्तफलअं इति पाठान्तरम्। (३) रूपमिति पाठभेदः।

कल । जेण एव्व से हिअअं अवहरिदम् । (न)

मक । अपि मालत्या ? ।

कल । अधईं । (प)

माध । वयस्य ! मकरन्द ! प्रसन्नप्रायस्ते तर्कः । (फ)

मक । कलहंसक ! (१) कुतोऽस्याधिगमस्ते । (ब)

कल । मह दाव मन्दारिआहत्थादो, ताए वि लवङ्गिआ सआसादो । (भ)

मक । कथय (२) किमाह मन्दारिका माधवालेख्यप्रयोजनं मालत्याः ।

(न) येनैवास्य हृदयमपहृतम् ।

(प) अथकिम् ।

(भ) मम तावन्मन्दारिकाहस्तात्, तस्या अपि लवङ्गिकासकाशात् ।

(न) कलेति । येनैव जनेन । अस्य स्वामिनो माधवस्य ।

(प) कलेति । अथकिमिति स्वीकारार्थमेकमव्ययम् । "अङ्गीकारेऽपि चाथकि"-मिति हारावली ।

(फ) माधेति । प्रसन्नप्रायः संशयरूपमालिन्यापगमात् सा मय्येवानुरक्तेति निश्चयोदयात् निर्मलीभूतः । तर्क ऊहः । सहर्षोक्तिरियं । अत एवात्र प्राप्तिर्नाम सन्ध्यङ्गम् "प्राप्तिः सुखागम" इति दर्पणलक्षणात् ।

(ब) मकेति । कुतः कस्मात् जनात् । अस्य चित्रस्य, अधिगमः प्राप्तिः ।

---

(१) क्वचित् कलहंसकेति सम्बोधनं न दृश्यते ।

(२) अथ इति भिन्नः पाठः ।

कल। उत्कण्ठाविणोअणं (१) त्ति । (म)

मक। वयस्य ! माधव ! सर्वथा समाश्वसिहि (२) ।

या कौमुदी नयनयोर्भवतः सुजन्मा
तस्या भवानपि मनोरथबन्धबन्धुः ।
तत्सङ्गमं प्रति सखे ! नहि संशयोऽस्ति
यस्मिन् विधिश्च मदनश्च कृताभियोगः ॥३४॥

(म) उत्कण्ठाविनोदनमिति ।

(म) कलेति। उत्कण्ठाविनोदनं माधववियोगविधुरतया तच्चित्रदर्शनेन आत्मन उत्कण्ठानिवारणमेव मालत्या एतदालेख्यनिर्म्माणोद्देश्यमित्यर्थः ।

येति। या मालती भवतो नयनयोः कौमुदी चन्द्रिकारूपा परमाह्लादजनिकेत्यर्थः । सुजन्मा श्लाघ्योत्पत्तिः भवानपि तस्या मालत्या मनोरथबन्धात् चित्तासक्तेर्हेतोः बन्धु-र्बान्धवः दयित इति यावत् । अतएव हे सखे ! तत्सङ्गमं प्रति मालत्या सह सम्मेलन-विषये नहि संशयोऽस्ति । विशेषतश्च, यस्मिन् सङ्गमविषये विधिः परस्परासम्भावनीय-साक्षात्कारप्रयोजकं दैवञ्च मदनश्च कृताभियोगः विहिताभिनिवेशो वर्त्तते। अतएव सर्वथा समाश्वसिहीति भावः ।

अत्र तृतीयचरणगतवाक्यार्थं प्रति पूर्वार्द्धगतवाक्यार्थयोः चतुर्थचरणगतवाक्यार्थस्य च हेतुत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, तथा कौमुदी कौमुदीरूपेति निरङ्गं केवलरूपकञ्च इत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन, सङ्करः । तथा युक्तिर्नाम सन्ध्यङ्गं । "सम्प्रधारण-मर्थानां युक्ति" रिति दर्पणलक्षणात् । विचारो नाम नाट्यलक्षणञ्च "विचारोयुक्ति-वाक्यैर्यदप्रत्यक्षार्थसाधन" मिति लक्षणात् ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ३४ ॥

---

(१) उक्कण्ठाविणोदी इति पाठान्तरं ।

(२) वयस्य समाश्वसिहि इत्येतावन्मात्रः पाठः क्वचित् ।

द्रष्टव्यरूपा च (१) भवतो विकारहेतुः, तदत्रैव लिख्यतां मालती । (य)

माध । यदभिरुचितं वयस्याय, तदुपनय चित्रफलकं चित्रवर्त्तिकाश्च (२) । (र)

मकरन्दः । उपनयति ।

माध । लिखन् । सखे ! मकरन्द !

वारं वारं तिरयति दृशावुद्गतो (३) वाष्पपूर-
स्तत्सङ्कल्पोपहितजड़िम स्तम्भमभ्येति गात्रम् ।

(य) द्रष्टव्येति । द्रष्टव्यरूपा अतीवमनोहरत्वात् दर्शनीयाकृतिः । विकारहेतुः मदनप्रयुक्तवैषम्यकारिणीभूता । अत्रैव तव चित्रस्य वामपार्श्वे एव ।

(र) माधेति । चित्रस्य वर्त्तिकाः तूलिकाः ।

वारंवारमिति । उद्गतः मालत्या भ्रूनेत्रादिस्मरणेन विरहानुतापोदयादुपस्थितः वाष्पपूरः अश्रुप्रवाहः वारं वारं उन्मृज्यमानोऽपि पुनः पुनः दृशौ चक्षुषी तिरयति आवृणोति । सुतरां सम्यगवलोकनाभावात चित्रयितुमिदानीमशक्तोऽस्मीति भावः । तथा तस्या मालत्याः सङ्कल्पेन चिन्तया उपहित उपस्थापितः जड़िमा कार्य्याक्षमत्वं यस्य तत् तथोक्तं गात्रं मम देहः स्तम्भं निस्पन्दतां अभ्येति प्राप्नोति । तथा सद्यः तच्चिन्ताक्षण एव स्विद्यन् घर्म्माक्तः सन् अविरतोत्कम्पेन अनवरतस्पन्दनेन लोलाश्चञ्चला अङ्गुल्यो यस्य तादृशः, अयं मदीयः पाणिः लेखाविधिषु चित्रकार्य्येषु नितरां अतिशयेन वर्त्तते स्थिरीभवति चित्रणाय चाल्यमानोऽपि स्वयं न चलतीत्यर्थः । अथवा लेखाविधिषु अविरतोत्कम्पलोलाङ्गुलीकः वर्त्तते अस्वाभाविकचाञ्चल्यवान्

(१) द्रष्टव्यस्वरूपा चेति पाठान्तरम् ।

(२) क्वचित् तदुपनय चित्रफलकं चित्रवर्त्तिकाश्चेति, मकरन्दः । उपनयति, एतौ पाठौ न दृश्येते । (३) दृशोरुद्गममिति पाठान्तरम् ।

सद्यः स्विद्यन्नयमविरतोत्कम्पलोलाङ्गुलीकः
पाणिर्लेखाविधिषु नितरां वर्त्तते, किं करोमि ॥३५॥

तथापि व्यवसितोऽस्मि (१)। (ल) चिरादभिलिख्य दर्शयति।

मक। विलोक्य। उपपन्नस्तावदत्र भवतोऽभिषङ्गः(२)। सकौतुकम्।
कथमचिरेणैव निर्म्माय लिखितः श्लोकः। (व)वाचयति।

भवतीत्यर्थः। नितरां सुतरां अतएवेत्यर्थः किं करोमि। ईदृशावस्थायां नैपुण्ये-नाविकलचित्रनिर्म्माणमसम्भवमेवेति भावः।

अत्र चित्रकार्य्याक्षमत्वं प्रति बहुतरकारणोपन्यासात् समुच्चयोऽलङ्कारः, तथा किं करोमीति वाक्यार्थं प्रति पूर्ववाक्यार्थानां हेतुत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्च, अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः। तथाऽत्र अश्रु-जाड्य-स्तम्भ-स्वेद-कम्पाद्याः पञ्च सात्त्विक-भावा अभिहिताः।

मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ३५ ॥

(ल) तथापीति। तथापि सम्यगवलोकनाभावात् जड़त्वादिप्रतिबन्धकत्वाच्च अविकलचित्रनिर्म्माणासम्भवेऽपि, व्यवसितोऽस्मि चित्रयितुमुद्यतोऽस्मि। सुहृद्वाक्यस्या-लङ्घनीयत्वादिति भावः। अभिलिख्य चित्रयित्वा। एतेन तदानीमपि चित्रविद्यायां प्रायेण सर्व्वेषामपि नैपुण्यमासीदिति प्रतीयते।

(व) मकेति। अत्र मालत्यां। अभिषङ्ग आसक्तिः, उपपन्नः युक्तः। अतीवरमणीयाकृतिमत्त्वादिति भावः। कथं शब्दोऽत्र हर्षे! अचिरेणैव सद्यएव। सद्यःश्लोकनिर्म्माणं प्रायेण दुष्करत्वादतीवाश्चर्य्यमिति भावः। एतेन सद्यःश्लोकनिर्म्माणस्य विस्मयजनकतामङ्गीकुर्वन् भवभूतिरपि विलम्बकविरासीदिति प्रतीयते। प्रायेण दुरूहशब्दविन्यासादपि भवभूतेर्विलम्बकवित्वमुद्घोषयन्ति काव्यनिष्णाताः।

---

* न तरामिति क्वचित् पाठः।

(१) अवहितोऽस्मीति पाठभेदः। (२) अभिष्वङ्ग इति भिन्नः पाठः।

जगति जयिन स्ते ते भावा नवेन्दुकलादयः
प्रकृतिमधुराः सन्त्येवान्ये मनो मदयन्ति ये।
मम तु यदियं याता लोके विलोचनचन्द्रिका
नयनविषयं जन्मन्येकः स एव महोत्सवः॥३६॥

प्रविश्य सत्वरं मन्दारिका। कलहंसअ ! पदानुसारेण उवलद्धोसि।

माधवमकरन्दौ दृष्ट्वा सलज्जम्। कहं एदे वि महाणुहावा एत्थ एव्व।

जगतीति। जगति भुवने जयिनः जयशीलाः विरहिजनवशीकरणस्वभावा इत्यर्थः, प्रकृतिमधुराः स्वभावसुन्दराः, ते ते प्रसिद्धाः, अन्ये मालतीभिन्नाः, नवेन्दुकलादयः नवोदितचन्द्रलेखादयः, भावाः पदार्थाः सन्त्येव, न तत्र काचित् विप्रतिपत्तिरिति भावः। ये भावाः, मनो मदयन्ति स्वभावत एव सर्वेषां चित्तं प्रीणयन्ति। ननु सत्सु तादृशेषु कथं तव मालत्यामेवानुराग इत्याह मम त्विति। तु किन्तु इयं विलोचनचन्द्रिका नेत्रकौमुदी चन्द्रिकेव नयनाह्लादकारिणी मालती लोके जगत्प्रपञ्चमध्ये मम यत् नयनविषयं भावप्रधाननिर्देशात् नेत्रगोचरतां याता प्राप्ता; जन्मनि मम जीवनमध्य इत्यर्थः, स एव, एकः सर्वातिशायी, महोत्सवः प्रमोदहेतुः। मन्तु नाम परेषामामोदकरा नवेन्दुकलादिपदार्थाः किन्त्वहं मालतीमेव तेभ्यो बहुमन्यमानस्तस्यामनुरक्तोऽस्मीति भावः ?

अत्र नवेन्दुकलादिभ्यो मालत्याः प्राधान्यप्रतिपादनात् व्यतिरेकालङ्कारः, विलोचनचन्द्रिकेति, निरङ्गं केवलरूपकञ्च, अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः। ते त इति प्रसिद्धबहुवस्तुपरामर्शात् यच्छब्दस्य चोत्तरवाक्यगतत्वेन तच्छब्दानपेक्षणात् न वाक्यगतो विधेयाविमर्शदोषः। किन्तु माधवपक्षे मालत्यपेक्षया चन्द्रिकादेस्तुच्छत्वं प्रतिपादितं पुनर्माधवपक्ष एव तस्यां मालत्यामुत्कर्षप्रतिपादनाय तच्चन्द्रिकात्वमारोपितमिति स्ववचनस्यैव विरोधेन व्याहतत्वात् व्याहतत्वदोषः "हरन्ति हृदयं यूना" मित्यादिदर्पणोदाहृतवत्। स च 'विलोचनमोदिनी' इति पाठेन समाधेयः।

हरिणी वृत्तम्। ३६

उपसृत्य प्रणमति (१)। (अ)

उभौ। मन्दारिके! इहास्यताम् (२)। (ष)

मन्दा। उपविश्य। (३) कलहंसअ! उवणेहि मे चित्तफलअं। (स)

कल। गृहीत्वा। गेह्न एदं। (ह)

मन्दा। विलोक्य। कलहंसअ! केण उण किं णिमित्तं वा एत्थ मालदी आलिहिदा?। (च)

(अ) कलहंसक! पदानुसारिणा उपलब्धोऽसि। कथं तावपि महानुभावौ अत्रैव।

(स) कलहंसक! उपनय मे चित्रफलकम्।

(ह) गृहाणेदम्।

(च) कलहंसक! केन पुनः किं निमित्तं वा अत्र मालती आलिखिता?।

(अ) प्रविश्येति। सत्वरं प्रविश्येति सम्बन्धः। पदानुसारिणा चरणचिह्नानुसरणेन उपलब्धोऽसि प्राप्तोऽसि। चौरोऽपि चरणचिह्नानुसरणेनैव ध्रियत इति साधर्म्यादुपहासपरं वाक्यमेतत्। अज्ञानतो विशिष्टव्यक्त्यन्तरसमीपे उपपत्तेरुपहासकरणात् सलज्जमित्युक्तम्। महानुभावौ विद्यादिना विशेषप्रभावशालिनौ।

(ष) उभाविति। आस्यतां उपविश्यताम्। ज्ञातव्यसंग्रहार्थमेवायं सामान्यपरिचारिकाया अपि समादरः कृत इति बोध्यम्।

(ह) कलेति। गृहीत्वा चित्रफलकमिति शेषः।

---

(१) प्रविश्य मन्दारिका। कलहंस! कलहंस! चोर! चोर! पदाणुसरणम लद्धोऽसि। सलज्जं। कहं देवि महाणुहावा एत्थ एब्ब। उपसृत्य। पणमामि। इति पाठभेदः। (२) इत आगम्यतामिति पाठान्तरम्। (३) क्वचित् उपविश्येति पाठो नास्ति।

कल। जो (१) जेण णिमित्तेण मालदीए। (क)

मन्दा। सहर्षम्। दिट्टिआ दंसिदफलं दाणिं विणाणं पआवइणो। (ख)*

मक। सखि! (२) मन्दारिके! यदत्र वस्तुन्येष ते वल्लभः कथयति, अपि तथा तत्?। (ग)

मन्दा। महाभाअ! अधइं (३)। (घ)

मक। क्व पुनर्मालती माधवं प्रागदृष्टवती?। *

(क) यो येन निमित्तेन मालत्या।

(ख) दिष्ट्या दर्शितफलमिदानीं विज्ञानं प्रजापतेः।

(घ) महाभाग! अथकिम्।

(ङ) लवङ्गिका भणति वातायनगतेति।

(क) कलेति। मालत्या येन निमित्तेन स्वकीयोत्कण्ठानिवृत्त्यर्थमित्यर्थः यो माधवः आलिखितः, तेनैव माधवेन तेनैव निमित्तेन मालती आलिखितेत्यर्थः। उभयोरेव समानैवोत्कण्ठेति भावः।

(ख) मन्देति। प्रजापतेर्विधातुः। विज्ञानं समानसुन्दरयोर्मालतीमाधवयोर्निर्म्माणनैपुण्यम्। दर्शितं प्रकटितं, फलं परस्परं प्रति परस्परासक्तिरूपं उद्देश्यं येन तादृशं जातमिति शेषः। अतीवाह्लादकारणमेतदस्माकमिति भावः।

(ग) मकेति। गूढार्थोद्भेदनाय सखीति स्नेहसूचकं सम्बोधनं। एष ते वल्लभः प्रियः कलहंसः, अत्र वस्तुनि माधवाकृतिचित्रणविषये यत् कथयति 'स्वकीयोत्कण्ठानिवृत्तये मालत्या चित्रितमेतत्' इति यत् ब्रवीति, अपि तथा तत्, तत् सत्यं किम्।

* मकेति। क्व कुत्र स्थिता।

(१) जो एव्व इति क्वचित् पाठः। (२) क्वचित् सखीति पाठो नास्ति।

(३) तत्तहा इति पाठभेदः।

मन्दा। लवङ्गिआ भणादि, वादाअणगदेत्ति । (ङ)

मक। वयस्य! (१) नन्वमात्यभवनासन्नरथ्ययैव वहुशः सञ्चरावहे तदुपपन्नमेतत् । (च)

मन्दा। अणुमसन्तु मं महाणुभाआ, जाव एदं भअवदो देवस्स मअणस्स सुचरिदं पिअसहीए लवङ्गिआए णिवेदेमि ।(छ)

मक। प्राप्तावसरमेतद्भवत्याः । (ज)

मन्दारिका चित्रफलकं गृहीत्वा निष्क्रान्ता ।

मक। वयस्य! खरतरकिरणोऽयं भगवान् सहस्रदीधिति-रलङ्करोति मध्यमह्नः, (२) तदेहि, संस्त्यायमेव गच्छावः । (झ)

इत्युत्थाय परिक्रामतः ।

(छ) अनुमन्यतां मां महानुभावौ, यावदिदं भगवतो देवस्य मदनस्य सुचरितं प्रियसख्यै लवङ्गिकायै निवेदयामि ।

(च) मकेति। नन्वित्यवधारणे। उपपन्नं युक्तं। सञ्चरावहे इति "समस्तृतीयया युक्त" इत्यात्मनेपदम् ।

(छ) मन्देति। अनुमन्यतां गन्तुमिति शेषः। सुचरितं विजृम्भितं तज्जनितां मालतीं प्रति माधवस्याप्यासक्तिमित्यर्थः। निवेदयामि एतदर्थमेव पूर्वमागतायास्तस्या उद्यमस्य कियत्साफल्यज्ञापनेन सन्तोषविधानायेति भावः ।

(ज) मकेति। एतन्निवेदनं प्राप्तावसरं तत्तच्चेष्टानां साफल्यात् उपस्थितावकाशं। सुतरां गन्तुमर्हसीति भावः ।

(झ) मकेति। संस्त्यायं गृहं। "संस्त्यायौ विस्तृतौ गृहे।" इति हेमचन्द्रः ।

---

(१) वयस्य इत्यपि क्वचिन्नास्ति ।

(२) मध्याह्नोऽतिवर्त्तते इति पाठान्तरम् ।

माध। एवं हि मन्ये।

घर्म्माम्भोविसरविवर्त्तनैरिदानीं
मुग्धाक्ष्याः परिजनवारसुन्दरीणाम्।
तत् प्रातर्विहितविचित्रपत्रलेखा
वैदग्ध्यं जहति कपोलकुङ्कुमानि ॥३७॥

अपि च। उन्मीलन्मुकुलकरालकुन्दकोश-
प्रश्चोतद्घनमकरन्दगन्धबन्धो!।
तामीषत्प्रचलविलोचनां नताङ्गी-
मालिङ्गन् पवन! मम स्पृशाङ्गमङ्गम् ॥३८॥

घर्म्माम्भ इति। इदानीं मध्याह्नकाले, मुग्धे सुन्दरे अक्षिणी चक्षुषी यस्याः तस्याः मालत्याः परिजनवारसुन्दरीणां परिचारिकाभूतगणिकानां कपोलकुङ्कुमानि गण्डयोरनुलिप्तानि कुङ्कुमानि कर्त्तृणि घर्म्माम्भसां स्वेदजलानां विसरस्य विन्दुसमूहस्य विवर्त्तनैः प्रसरणैः, तत् तदा मया दृष्टं, प्रातः प्रातःकाले विहिता विरचिता या विचित्रा आश्चर्य्या पत्रलेखा चित्रविशेषः तस्याः वैदग्ध्यं सौन्दर्य्यं जहति प्रक्षालनात् परित्यजन्ति। अस्मिन् मध्याह्नकाले प्रखररवितापात् मालतीपरिचारिकाभूतवारनारीणां कपोलयोः पत्रावलीरूपेण विन्यस्तानि कुङ्कुमानि स्वेदजलविन्दुभिः प्रक्षाल्यन्ते, इत्येवं मन्ये इति सरलार्थः।

अत्र क्षतिर्नाम नाट्यलक्षणम्। यथा साहित्यदर्पणे—

"क्षतिः केनचिदंशेन किञ्चिद् यत्रानुमीयते।"

प्रहर्षिणी वृत्तम् "व्याशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीय"मिति लक्षणात्' ॥३७॥

उन्मीलन्मुकुलेति। उन्मीलद्भिः विकसद्भिः मुकुलैः कुट्मलैः करालः दन्तुरः विषम इति यावत् यः कुन्दकोशः कुन्दस्तवकः, तस्मात् प्रश्चोततां क्षरतां घनानां गाढ़ानां मकरन्दानां पुष्परसानां गन्धेन सौरभेण बन्धुः प्रायेण सुखदत्वात्प्रियः,

मक। स्वगतम्।

अभिहन्ति हन्त कथमेष माधवं
सुकुमारकायमनवग्रहः स्मरः।
अचिरेण वैकृतविवर्त्तदारुणः
कलभं कठोर इव कूटपाकलः॥३८॥

तत्सम्बोधनं। हे पवन! वायो! ईषत्प्रचलें सखीनामवगतिभयेन अधिकचाञ्चल्या-सम्भवात् आयावेशेन किञ्चिच्चञ्चले विलोचने चक्षुषी यस्याः तां नताङ्गीं स्वभावतः किञ्चिद-वनत स्कन्धाद्यवयवां तां मालतीं स्पृशन् सन् मम अङ्गमङ्गं प्रत्यवयवं स्पृश। एतेना-तीवोत्कण्ठा व्यज्यते।

अत्र वृत्त्यनुप्रासच्छेकानुप्रासयोः संसृष्टिरलङ्कारः।

प्रहर्षिणी वृत्तम्॥३८॥

अभिहन्तीति। अनवग्रहः दुर्निवारः, एष स्मरो मन्मथः सुकुमारकायं कोमल-कलेवरं माधवं, विकृतेः वातपित्तकफानां विकारस्यायमिति वैकृतः, यो विवर्त्तः परिणामः सन्निपात इति तात्पर्य्यम्। तेन दारुणो भयङ्करः, पक्षे स्वविकारकृत-भावान्तरभीषणः, अतएव कठोरः कठिनः चिकित्सादुरपनेयः कूटेन कपटेनागत्य पातयति इति कूटपाकलः पित्तज्वरः कलभं करिशावकमिव अचिरेण सद्य उत्पत्ति-काल एवेत्यर्थः कथं अभिहन्ति अभिघातं करोति पीडयति। हन्तेत्यनुकम्पायां। अतीव-शोचनीया माधवस्येयमवस्थेति भावः।

अत्र पूर्णोपमाऽलङ्कारः। हन्ति हन्तेति च्छेकानुप्रासश्चेत्यनयोः संसृष्टिः।

"पित्तज्वरे, कुलालस्य पवने कूटपाकल" इति हारावली।

वैद्यशास्त्रे च "यथाभिहन्यात् कूटेन मृगयूथं वनेचरः।
तथा पातात्मकोनागं हन्ति वै कूटपाकलः॥"

कूटपाकल इति पृषोदरादित्वात् साधुः।

मञ्जुभाषिणीवृत्तं "स जसा जगौ च यदि मञ्जुभाषिणी"ति लक्षणात्॥३८॥

तदत्र भगवती (१) कामन्दकी नः शरणम्। (ञ)

माध। स्वगतम्। आश्चर्य्यम्। (२)

पश्यामि तामित इतः पुरतश्च पश्चा-
दन्तर्वहिः परित एव विवर्त्तमानाम्।
उद्बुद्ध-मुग्ध-कनकाब्जनिभं वहन्ती-
मासक्ति (३) तिर्य्यगपवर्त्तितदृष्टि वक्त्रम् ॥४०॥

प्रकाशम्। वयस्य! मम हि सम्प्रति

प्रसरति परिमाथी कोऽप्ययं देहदाह-
स्तिरयति करणानां ग्राहकत्वं प्रमोहः।

(ञ) तदत्रेति। अत्र उपस्थितायां विपत्तौ। शरणं रक्षिका।

पश्यामीति। उद्बुद्धं प्रस्फुटितं मुग्धं सुन्दरं यत् कनकाब्जं स्वर्णपद्मं तन्निभं तत्तुल्यं, तथा आसक्त्या मय्यनुरागेण तिर्य्यगपवर्त्तिता तिर्य्यग्भावेन प्रवर्त्तिता दृष्टिर्य्यत्र तत् तथोक्तं वक्त्रं वदनं वहन्तीं धारयन्तीं तां मालतीं, इतो वामपार्श्वे विवर्त्तमाना-मिति सर्व्वत्र योज्यं. इतो दक्षिणपार्श्वे, पुरतः अग्रतः सम्मुखदेशे, पश्चात् पृष्ठदेशे, अन्तः हृदयमध्ये, वहिश्च चक्षःप्रभृति वहिरङ्गेषु च; किं बहुना परित एव सर्व्वत्र एव सर्व्वास्वेव दिक्षु विवर्त्तमानां विद्यमानां पश्यामि अवलोकयामि। तन्मयमेव भुवनं पश्यामीत्याश्चर्य्यमेवेति भावः। इयमुन्मादावस्था।

अत्र वास्तविकदर्शनाभावेऽपि दर्शनसम्भावनाकरणात् इवाद्यभावाच्च प्रतीयमाना भावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः समासगतोपमया सङ्कीर्य्यते।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥४०॥

---

(१) तदत्रभगवतीति क्वचित् पाठः।

(२) कुत्रचित् आश्चर्य्यमिति पाठो नास्ति।

(३) आसङ्गेति पाठान्तरम्।

रणरणकविवृद्धिं बिभ्रदावर्त्तमानं (१)
ज्वलति हृदयमन्तस्तन्मयत्वञ्च धत्ते ॥४१॥

प्रसरतीति। परिमाथी परिमथनशील: कष्टकर: कोऽपि अनिर्व्वचनीय:, अयं अनुभूयमान: मम देहदाह: शरीरताप: मदनज्वर इति यावत् प्रसरति सर्व्वतो व्याप्नोति। प्रमोहो मालतीविरहदु:खजनितं वैचित्त्यं करणानां चक्षुरादीनां इन्द्रियाणां ग्राहकत्वं रूपादिस्वस्वविषयग्रहणयोग्यतां तिरयति पिदधाति विलुम्पति। आवर्त्तमानं कामानलेन पच्यमानं हृदयं कर्त्तृ रणरणकविवृद्धिं उद्वेगोपचयं बिभ्रत् धारयत् सत् अन्तर्म्मध्ये ज्वलति सन्ततं भवति। ननु तदा कथं जीवसीत्याह तन्मयत्वमिति। तन्मयत्वं अविरतभावनया मालतीतादात्म्यञ्च धत्ते अवलम्बते। इत्थमनङ्गेन समाकुलीक्रियमाणोऽपि हृदयस्य सञ्जीवनौषधिरूपमालतीमयतया जीवामीति भाव:।

अत्र ज्वलति धत्त इत्यनेकक्रिययो: हृदयमित्येककर्त्तृकारकत्वात् दीपकमलङ्कार:। तथा अपराणि परस्मैपदान्यभिधाय धत्त इत्यात्मनेपदस्याभिहितत्वात् भग्नप्रक्रमतादोष:, स च 'ज्वलति हृदयमेवं तन्मयत्वं दधाति' इति पाठेन समाधेय:। न चैतत् पाठे समुच्चयार्थकचकारानभिधानात् न्यूनपदतादोष इति वाच्यं चकारप्रतिपाद्यसमुच्चयस्य एवं शब्देनैव निर्व्वाहात्।

"करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि।" इत्यमर:। "रणरणक उद्वेग:।" "आवर्त्तनं क्वाथनं स्या"दिति च' हेम:।

मालिनी वृत्तम् ॥ ४१ ॥

---

(१) बिभ्रदावर्त्तिगात्रमिति पाठान्तरम्।

इति निष्क्रान्ताः सर्वे। (ट)

इति वकुलवीथी नाम (१) प्रथमोऽङ्कः। (ठ)

(ट) इतीति। कलहेन सह माधवमकरन्दयोर्बहुत्वात् निष्क्रान्ता इति बहुवचनं, प्रायेण कविभिरङ्कसमाप्तौ निष्क्रान्ता इत्युक्तोऽपि सर्व्वशब्दस्योपादानत्वात् कविरीतिसिद्धतया सर्व्वशब्दोपादानञ्च सङ्गच्छत इति भाव्यम्।

(ठ) इतीति। वकुलानां वकुलकुसुमानां वीथी पङ्क्तिः मालेति यावत्। सा नाम यस्याङ्कस्य वकुलमालाया एव प्राधान्येनोपकरणत्वात् वकुलवीथीति नाम्ना प्रसिद्धः। अङ्कः परिच्छेदः समाप्त इति शेषः। एवमन्यत्रापि व्याख्येयम्।

"प्रत्यक्षनेतृचरितो रसभावसमुज्ज्वलः।" इत्यादि—

"अन्तनिष्क्रान्तनिखिलपात्रोऽङ्क इति कीर्त्तितः।"

इत्यन्तमङ्कलक्षणं साहित्यदर्पणादावनुसन्धेयम्।

"वीथी पङ्क्तौ गृहाङ्गे च रूपकान्तरकर्म्मणोः।" इति मेदिनी।

"नाम प्राकाश्य सम्भाव्य क्रोधोपगमकुत्सने।" इत्यमरः।

इति श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशविरचितायां मालतीमाधवटीकायां भावमनोहरायां प्रथमाङ्कविवरणं समाप्तम्॥ ०॥

---

(१) कुत्रचित् 'वकुलवीथी'ति पाठो नास्ति।

द्वितीयोऽङ्कः ।

ततः प्रविशतस्सख्यौ ।

एका । हला ! सङ्गीदसालापरिसरे अवलोइदादुदीआ तुमं (१)किं मन्तअन्ती आसि । (क)

द्वितीया । सहि ! तेन किल माहवप्पिअवअस्सेण मअरन्देण सअलो ज्जेव मअणुज्जाणवुत्तन्तो भअवदीए निवेदिदो । (ख)

प्रथमा । तदो किं । (२) (ग)

द्वितीया । तदो भट्टिदारिअं दट्टुकामाए भअवदीए पउत्तिणि-

(क) हला ! सङ्गीतशालापरिसरे अवलोकिताद्वितीया त्वं किं मन्त्रयन्ती आसीः ।

(ख) सखि ! तेन किल माधवप्रियवयस्येन मकरन्देन सकल एव मदनोद्यानवृत्तान्तो भगवत्यै निवेदितः ।

(ग) ततः किम् ।

(क) एकेति । सङ्गीतशालायाः परिसरे पर्य्यन्तभुवि प्रान्तभागे ।

(ख) द्वितीयेति । मदनोद्यानवृत्तान्तः परस्परावलोकन-बकुलमालाप्रदानादिः ।

(ग) प्रथमेति । एका इत्युक्ते अन्यतरार्थकतया द्वितीयाऽपि प्रतीयेत, सुतरामुक्तं प्रथमेति ।

---

(१) भअवदो कामन्दई इति पाठभेदः ।

(२) क्वचित् पाठोऽयं नास्ति ।

मित्तं अवलोइदा अणुप्पेसिदा मए वि ताए कधिदं, जधा लवङ्गिआदुदीआ विवित्ते भट्टिदारिआ वट्टदित्ति । (घ)

प्रथमा । सहि ! (१) लवङ्गिआ क्खु केसरकुसुमाइं अवचिणोमि त्ति गदा मअणुज्जाणं किं संपदं णिउत्ता ? (२) । (ङ)

द्वितीया । अधइं, तं क्खु परावट्टन्तीं (३) ज्जेव हत्थे गेह्निअ पड़िसिद्धपरिअणा (४) भट्टिदारिआ उअरिअलिन्दअं समारूढ़ा । (च)

(घ) ततो भर्त्तृदारिकां द्रष्टुकामया भगवत्या प्रवृत्तिनिमित्तं अवलोकिता अनुप्रेषिता । मयापि तस्यै कथितं, यथा लवङ्गिकाद्वितीया विविक्ते भर्त्तृदारिका वर्त्तत इति ।

(ङ) सखि ! लवङ्गिका खलु केसरकुसुमानि अवचिनोमीति गता मदनोद्यानं किं साम्प्रतं निवृत्ता ।

(च) अथ किं, तां खलु परावर्त्तमानामेव हस्ते गृहीत्वा प्रतिषिद्धपरिजना भर्त्तृदारिका उपर्य्यलिन्दं समारूढ़ा ।

(घ) द्वितीयेति । प्रवृत्तिनिमित्तं कीदृशी वर्त्तते कुत्र वर्त्तते इति वृत्तान्तज्ञानार्थम् । विविक्ते विजनस्थाने । "विविक्तौ पूतविजनौ" इत्यमरः ।

(च) द्वितीयेति । परावर्त्तमानामेव मदनोद्यानादागच्छन्तीमेव । "अलिन्दः

---

(१) हला इति भिन्नः पाठः ।

(२) मअणुज्जाणादो ज्जेव णागदा, ता किं सम्पदं सम्पत्ता इति पाठान्तरम् ।

(३) णापअन्तीं इत्यपि पाठः ।

(४) अपरिअणा इति पाठोऽपि दृश्यते ।

प्रथमा। णूणं तस्स महाणुभावस्स सङ्कधाए अत्ताणं विणोदेदि। (छ)

द्वितीया। निश्वस्य। कुदोसे आस्सासो। एदिणा अज्ज सविसेसदंसणेण अदिभूमिं क्खु ताए अहिणिवेसो गमिस्सदि। अण्णं च, (१) णन्दणस्स कारणादो महाराओ भट्टिदारिअं पत्थअन्तो अमच्चेण विसज्जो। (ज)

प्रथमा। किं त्ति। (झ)

द्वितीया। "पहवदि णिअस्स कण्णआजणस्स महाराओ"

(छ) नूनं तस्य महानुभावस्य सङ्कथया आत्मानं विनोदयति।

(ज) कुतः अस्या आश्वासः। एतेन अद्य सविशेषदर्शनेनातिभूमिं खलु तस्या अभिनिवेशो गमिष्यति। अन्यच्च नन्दनस्य कारणात् महाराजो भर्तृदारिकां प्रार्थयन् अमात्येन विसृष्टः।

(झ) किमिति।

(पृ') "बहिर्द्वारसंलग्नचतुरस्रकृतिस्थभूमि"रिति शब्दकल्पद्रुमः, उपरिस्थितमलिन्दं उपर्य्यलिन्दम्।

(छ) प्रथमेति। तस्य महानुभावस्य माधवस्य। सङ्कथया त्वया किमुक्तं तेन च किमुक्तमिति कथोपकथनेन।

(ज) द्वितीयेति। अस्या मालत्याः। सविशेषदर्शनेन मदनोद्याने विशेष-रूपेण परस्परसाक्षात्कारेण। अतिभूमिं आधिक्यं "अतिभूमिः (स्त्री) आधिक्य"मिति शब्दकल्पद्रुमः। अभिनिवेशः माधवे अनुरागः।

(१) अण्णं च। कहं एव्व णन्दणस्स कारणादो इति भिन्नः पाठः।

त्ति । ता (१) जादं आमरणं क्खु, हिअअसल्लं मालदीए माहवाणुराओत्ति तक्केमि । (ञ)

प्रथमा । अवि णाम भअवदी किं वि एत्थ भअवदीत्तणं दंसइस्सदि । (ट)

द्वितीया । अइ ! असंवद्धमणोरहे ! एहि गच्छह्म । (ठ)

इति परिक्रम्य (२) निष्क्रान्ते ।

(ञ) "प्रभवति निजस्य कन्यकाजनस्य महाराज" इति । तत् जातं आमरणं खलु हृदयशल्यं मालत्या माधवानुराग इति तर्कयामि ।

(ट) अपि नाम भगवती किमपि अत्र भगवतीत्वं दर्शयिष्यति ।

(ठ) अयि असम्बन्धमनोरथे ! एहि गच्छाव ।

(ञ) द्वितीयेति । आमरणं हृदयशल्यं जातमिति विधेयप्राधान्यविवक्षया नपुंसकत्वम् । प्रभवतीत्यादिप्रत्युत्तरेण नन्दनाय मालतीदानस्याङ्गीकृतत्वेन तस्यावश्यम्भावित्वादिति भावः ।

(ट) प्रथमेति । भगवती कामन्दकी । अत्र मालत्यभिलाषपूरणविषये । भगवतीत्वं ऐश्वर्य्यशालित्वरूपं माहात्म्यं प्राकाम्यनामकेन स्वकीयैश्वर्य्यविशेषेण किं नाम राजामात्यनन्दनानां मतिं परिवर्त्तयिष्यति, अथवा मालत्यभिप्रायसम्पादने सदुपायान्तरं घटयिष्यतीत्यर्थः । भगवतीत्वमिति भगवतीत्यस्य संज्ञात्वविवक्षया "त्वतलोर्गुणवचनस्ये"ति न पुंवद्भावः ।

(ठ) द्वितीयेति । असम्बद्धमनोरथे ! विषयेणासंश्लिष्टाभिलाषे ! परमसन्न्यासिनी खलु कामन्दकी, सुतरां सा कथं मालत्यभिलाषपूरणे भवदीयां समीहामायासमङ्गीकरिष्यतीति भावः ।

---

(१) अदो इति पाठान्तरम् ।

(२) कुत्रचित् परिक्रम्येति पाठो नास्ति ।

प्रवेशक। (ड)

ततः प्रविशतुपविष्टा सोत्कण्ठा मालती लवङ्गिका च। (ढ)

मालती। हुं सहि! तदो तदो। (ण) *

लवङ्गिका। तदो तेण महाणुभाएण उवणीदा मे इयं वउल-माला। (त) इति मालामर्पयति।

(ण) हुं, सखि! ततस्ततः।

(त) ततस्तेन महानुभावेन उपनीता मे इयं बकुलमाला।

(ड) प्रवेशयति पात्रविशेषमिति प्रवेशकः अर्थोपक्षेपकविशेषः। तथा च दर्पणे।

"प्रवेशकोऽनुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः।

अङ्कद्वयान्तर्विज्ञेयः शेषं विष्कम्भके यथा॥"

शेषं विष्कम्भके यथेति विष्कम्भकवत् वृत्तवर्त्तिष्यमाणकथांशानां निदर्शनमावश्यक-मित्यर्थः। तथा चात्र "तेन किल माहवप्पिअवअस्सेण" इत्यादिना वृत्तकथांशानां निदर्शनम्। तथा—"लवङ्गिआदुदीआ विविक्ते भट्टिदारिआ वट्टदि" इत्यादिना वर्त्तिष्यमाणकथांशानां निदर्शनमनुसन्धेयम्।

(ढ) तत इति। सोत्कण्ठा इति मालत्या एव विशेषणं अत्र रूढ़िमूलया अजहत्स्वार्थलक्षणया सभ्यदृष्टिगोचरत्वं विशधातोरर्थः ततश्च प्रविशति सभ्यानां दृष्टिगोचरीभवतीत्यर्थः। तेनोपविष्टायाः स्वयंप्रवेशो न विरुद्ध इति बोध्यम्। नन्वस्मिन्नङ्के नायकप्रवेशाभावात् कथं "प्रत्यक्षनेतृचरित" इत्याद्यङ्कलक्षणसङ्गति-रिति चेन्न तत्र नेता च नेत्री चेत्येकशेषात् नेतृपदेनैव नायिकाया अप्यभिहितत्वात् तस्याश्चात्र प्रवेशात्।

(ण) मालतीति। हुं शब्दः प्रश्ने। लवङ्गिकया कथितं बकुलमालाप्रार्थना-पर्य्यन्तमाकर्ण्य समुत्कण्ठिता मालती पृच्छति 'तदो तदो' इति।

(त) लवङ्गिकेति। तेन माधवेन। मे मम हस्ते, उपनीता तुभ्यमुपहृता।

---

* कुत्रचित् हुमिति पाठो नास्ति।

माल । गृहीत्वा सहर्षं निर्वर्ण्य । सहि ! एक्कपास्सविसमपडिवद्धा क्खु इअं विरअणा । (थ)

लव । एत्थ दाव अरमणीज्जत्तणे तुमं ज्जेव अवरज्झसि (१) । (द)

माल । कधं विअ । (ध)

लव । जेण सो मुद्धो दुव्वा-सामलङ्गो तधा विहत्थीकिदो । (न)

माल । पिअसहि ! लवङ्गिए ! सव्वधा आसासणसीलासि । (प)

(थ) सखि ! एकपार्श्वविषमप्रतिबद्धा खल्वियं विरचना ।

(द) अत्र तावदरमणीयत्वे त्वमेवापराध्यसि ।

(ध) कथमिव ।

(न) येन स मुग्धो दूर्वाश्यामलाङ्गस्तथा विहस्तीकृतः ।

(प) प्रियसखि ! लवङ्गिके ! सर्व्वथा आश्वासनशीलासि ।

(थ) मालेति । एकस्मिन् पार्श्वे अंशे विषमं यथा स्यात्तथा प्रतिबद्धा विपरीतमुखैः कुसुमैर्घटितेत्यर्थः ।

(न) लवेति । मुग्धः नवयौवनवशादल्पेनैव कारणेनाधीरबुद्धिः । दूर्व्वावत् श्यामलाङ्गः । तथा तादृक् मातिशयमित्यर्थः विहस्तीकृतः त्वया कटाक्षपातादिना व्याकुलीकृतः । तवोदाररमणीयरूपमवलोक्य 'समागमाय माधवोऽतीव व्याकुलो जात इति भावः ।

(प) मालेति । आश्वासनशीलासि, वस्तुतो नासौ मय्यनुरक्तः, किन्तु तदनुरागोपन्यासच्छलेन त्वमेव केवलमुत्कण्ठितां मामाश्वासयसीति भावः ।

---

(१) अवरज्झसि इति पाठान्तरम् ।

लव। सहि! का एत्थ आसासणसीलदा। णं भणामि सोवि पिअसहीए मन्दमारुदुव्वेल्लन्तप्पफुल्ल-पुण्डरीअविब्भमेहिं पढमारद्ध (१) वउलावलीविरअणावदेस-संजमण (२) वला मोडिअ वित्थरन्तेहिं लोअणेहिं विजिम्भमाण विह्मअत्थिमिद दीहपेरन्त-परिअत्तणा-विलासतरङ्गविद (३)-भूलदाविडम्बिदाणङ्गसारङ्गविब्भम (४) विअड्ढं ओलोअन्तो पच्चक्खीकिदो ज्जेव। (फ)

(फ) सखि! का अत्र आश्वासनशीलता। ननु भणामि, सोऽपि प्रियसख्या मन्दमारुतोद्वेल्लत्प्रफुल्लपुण्डरीकविभ्रमाभ्यां प्रथमारब्धबकुलावलीविरचनापदेशसंयमन-बलात्कारविस्तीर्य्यमाणाभ्यां लोचनाभ्यां विजृम्भमाणविस्मयस्तिमितदीर्घपर्य्यन्तपरिवर्त्तनाविलासतरङ्गितभ्रूलताविडम्बितानङ्गसारङ्गविभ्रमविदग्धं अवलोकयन् प्रत्यक्षीकृत एव

(फ) नन्विति। नन्वित्यवधारणे। प्रियसख्या त्वयापि स प्रत्यक्षीकृत इत्यन्वयः। प्रियसख्या त्वया। मन्दमारुतेन अल्पवायुना, उद्वेल्लत् ईषच्चलत्, प्रफुल्लं विकसितं यत् पुण्डरीकं श्वेतपद्मं तस्य विभ्रम इव विभ्रमौ विलासौ ययोस्ताभ्याम्। तथा प्रथमं आरब्धा या बकुलावलीविरचना बकुलमालानिर्म्माणं तस्या अपदेशेन छलेन पुनस्तत्समापनच्छलेनेत्यर्थः यत् संयमनं त्वदवलोकनजनितस्वकीयाकारवैषम्यसंवरणं तस्मिन् सत्यपि बलात्कारेण त्वदीयरूपावलोकनतृष्णावशेन विस्तीर्य्यमाणाभ्यां

(१) पढमाबद्ध इति पाठभेदः।

(२) संजमिद इति पाठान्तरम्।

(३) विलासुल्लसिअ इति पाठः क्वचित्।

(४) भूलदाविब्भाविदाणङ्गसरसंरम्भ इति भिन्नः पाठः।

मालती। लवङ्गिकां परिष्वज्य। **अम्मो (१) पिअसहि! किं तस्स दाव महाणुभाअस्स साहाविआ ज्जेव ते मुहुत्तसण्णिधाइणो जणस्स विप्पलम्भहेदुआ (२) विलासा, आदु जहा पिअसही सम्भावेदि। (ब)**

(ब) अहो प्रियसखि! किं तस्य तावन्महानुभावस्य स्वाभाविका एव ते मुहूर्त्तसन्निधायिनो जनस्य विप्रलम्भहेतुका विलासाः, अथवा यथा प्रियसखी सम्भावयति।

आयतीक्रियमाणाभ्यां लोचनाभ्यां अवलोकयन्निति सम्बन्धः। विजृम्भमाणो वर्द्धमानः, यो विस्मयस्त्वद्दर्शनजनिताश्चर्य्यं तेन स्तिमितौ निश्चलौ दीर्घौ आयतौ च पर्य्यन्तौ अपाङ्गदेशौ तयोः परिवर्त्तना स्तिमितयोरपि दर्शनतृष्णावशात् पुनः सञ्चालना सैव विलासः, तेन ताण्डविते नर्त्तिते ये भ्रूलते ताभ्यां विडम्बितः अनुकृतः यः अनङ्ग-सारङ्गः कामधनुः तस्य विभ्रम इव विभ्रमो विलासस्तेन विदग्धं निपुणं यथास्यात्तथा अवलोकयन् त्वामिव पश्यन् प्रत्यक्षीकृतः प्रियसख्या त्वयापि दृष्ट एव। सुतरां त्वामहं नाश्वासयामीति भावः। बलामोडीति देशीयभाषाशब्दः, सुतरां तदर्थकेन बलात्-कारशब्देनानुवादः कृतः। अभिनयप्रतिकूला खल्वीदृशी दुरूहशब्दानामिव दीर्घसमास-योजना भवभूतेः स्वाभाविको दोषः। "सारङ्गः (पुं)...धनु"रिति शब्दकल्पद्रुमः।

(ब) मालतीति। परिष्वज्य स्वाभिलषितानुमित-माधवभावप्रकाशादानन्द-नालिङ्ग्य। मुहूर्त्तसन्निधायिनः अत्यल्पकालं निकटवर्त्तिनः सतः। एतेन बलवती चिरतत्सन्निधानाकाङ्क्षा व्यज्यते। विप्रलम्भहेतुकाः मादृशतरुणीजनप्रतारणा-कारणीभूताः, विलासाः मुग्धकटाक्षपातादयो विभ्रमाः। प्रियसखी लवङ्गिका यथा सम्भावयति मां प्रत्यनुरागवशादेव तादृशमवलोकनादिकं कृतमिति तर्कयति। अनयोः कतरः पक्षः सत्यतया ते प्रतिभाति, तद्ब्रूहीति भावः।

---

(१) आम इत्यपि पाठः पुस्तकान्तरे।

(२) विप्पलम्भइत्तआ इति पाठोऽपि दृश्यते।

लव। विहस्य सासूयमिव। तुमम्बि सहावेण ज्जेव तस्सिं अवसरे असङ्गीदअं णच्चिदासि। (भ)

माल। सलज्जं विहस्य। हुं, तदो तदो। (म)

लव। तदो पडिणिअत्तमाणजत्ताजण-सङ्कुलेण अन्तरिदे तस्सिं जणे मन्दारिआए घरं उवगदह्मि। ताए क्खु चित्त-फलअं पहादे हत्थीकिदं आसि। (य)

(भ) त्वमपि स्वभावेनैव तस्मिन्नवसरे असङ्गीतकं नर्त्तितासि।

(म) हुं, ततस्ततः।

(य) ततः प्रतिनिवर्त्तमान यात्राजनसङ्कुलेन अन्तरिते तस्मिन् जने मन्दारिकाया गृहमुपगतास्मि। तस्याः खलु चित्रफलकं प्रभाते हस्तीकृतमासीत्।

(भ) लवेति। तस्मिन्नवसरे मदनोद्याने माधवदर्शनसमये, असङ्गीतकं सङ्गीतम् विना, नर्त्तितासि नाटितासि नृत्यवेलायामिव चञ्चलाङ्गी जातासि। सोल्लुण्ठनोक्तिरियम्। यथा माधवावलोकनेन भावावेशवशात्तव विविधं चाञ्चल्यमासीत् तथैव तवावलोकनेन माधवस्यापि कटाक्षपातादिको विविधभाव आसीदिति भावः।

अत्र परिभावना नाम मुखसन्ध्यङ्गं "कुतूहलोत्तरा वाचः प्रोक्ता तु परिभावना।" इति दर्पणात्।

(म) मालेति। तदानीं भावावेशवशादेव माधवस्य तादृशो भावो जात इत्यवगत्याऽपि मालत्या गोपयितुमजानन्त्येव समालप्यते, चतुरा लवङ्गिका तु तत्सर्वं-संवावगतेति विज्ञाय अप्रतिभया सलज्जमित्युक्तम्। आहेति क्रियाविशेषणमेतत्।

(य) लवेति। तस्या मन्दारिकायाः हस्ते। हस्तीकृतं न्यासीकृतं मयेति शेषः। पूर्वमेव मया मन्दारिकाया हस्ते तच्चित्रफलकं न्यस्तमिति त्वया स्मरणीयमिति भावः।

माल। किं णिमित्तं। (र)

लव। तं क्खु माहवाणुअरो कलहंसो णाम कामेदि, सा-तस्स दंसइस्सदि त्ति। तदो पिअणिवेदिआ मे मन्दारिआ संवुत्ता। (ल)

माल। स्वगतम्। सानन्दम्। णूणं तेणवि कलहंसएण तंपडिच्छन्दअं अत्तणो णाहस्स दंसिदं हुविस्सदि। प्रकाशम्। सहि! किं दाणिं दे पिअं। (व)

(र) किं निमित्तम्।

(ल) तां खलु माधवानुचरः कलहंसो नाम कामयते; सा तस्य दर्शयिष्यतीति। ततः प्रियनिवेदिका मे मन्दारिका संवृत्ता।

(व) नूनं तेनापि कलहंसकेन तत्प्रतिच्छन्दकं आत्मनो नाथस्य दर्शितं भविष्यति। सखि! किमिदानीं ते प्रियम्।

(र) मालेति। किं निमित्तं त्वया मन्दारिकाया हस्ते तच्चित्रफलकं हस्तीकृतमित्यर्थः।

(ल) लवेति। सा मन्दारिका, तस्य कलहंसस्य समीपे दर्शयिष्यति प्रकाशयिष्यति, इति हेतोः, मन्दारिकाया हस्ते तच्चित्रफलकं मया न्यासीकृतमित्यर्थः इत्यन्तेन अन्तरा मालतीपृष्टमभिधाय प्रक्रान्तमभिधातुमुपक्रमते तत इति। ततो—मन्दारिकागृहगमनानन्तरम्।

(व) मालेति। नूनमिति अनुमानेनार्थनिश्चये। नाथस्य प्रभोर्माधवस्य। दर्शितं भविष्यति इत्यनुमीयत इति भावः। किमिदानीं ते प्रियं, यत्, मन्दारिकया निवेदितमिति शेषः।

लव। एदं क्खु संदाविदस्स सन्दावआरिणो दुल्लहमणोरहा-वेसदूसहाआसदज्झन्तचित्तस्स खणमेत्तणिव्वावअं तुह पडिच्छन्दअं (अ)। इति चित्रं दर्शयति।

माल। सहर्षोच्छ्वासं चित्रं (१) निर्वर्ण्य। अह्मो! (२) दाणिं वि हिअअस्स मे अणास्सासो (३) जेण एदं वि आस्सासणं विप्पलम्भोत्ति संभावेमि। कधं अक्खराइंपि (४) जगति जयिनस्ते ते भावा नवेन्दुकलादय" इत्यादि पूर्वोक्तं पठित्वा सानन्दम्। महाभाअ! सरिसो क्खु दे णिम्माणस्स विरअणामहुरदा (५)। दंसणं उण तक्काल

(अ) एतत् खलु सन्तापितस्य सन्तापकारिणो दुर्लभमनोरथावेश दुःसहायासदह्यमानचित्तस्य क्षणमात्रनिर्वापकं तव प्रतिच्छन्दकम्।

(अ) लवेति। सन्तापितस्य त्वदुद्देशजन्मनैव मदनानलेन सन्तापितस्य सन्तापकारिणः मालतीउद्देशजन्मना मदनानलेनैव तव सन्तापविधायिनः। दुर्लभो यो मनोरथः तव समागमाभिलाषः, तस्य आवेशेन उपस्थित्या यो दुःसहायासः, तेन दह्यमानं यत् चित्तं तस्य क्षणमात्रनिर्वापकं शीतलताजनकं तव प्रतिच्छन्दकं तव प्रतिमूर्त्तिः। यथा त्वया स्वीत्कण्ठानिवृत्तये माधवमूर्त्तिरालिखिता, तथा तेनापि तव मूर्त्तिरिति। उभयोः परस्परानुरागसूचकचित्रसमर्पणात्मकं प्रियं मन्दारिकया निवेदितमिति भावः।

(१) सहर्षं सोच्छ्वासं चित्रमिति पाठान्तरम्।

(२) अह्मो इति क्वचित् पाठः।

(३) अणासङ्गो इत्यपि पाठः पुस्तकान्तरे।

(४) इति वाचयति इत्यधिकः पाठः क्वचित्।

(५) सरिसं क्खु दे निम्माणस्स वअणमहुरदाए इति पाठभेदः।

मणोहरं परिणामदोहसन्दावदारुणं। धण्णाओ क्खु ताओ इत्थिआओ (१) जाओ तुमं ण पेक्खन्ति, पेक्खिअ वा अत्तणो हिअअस्स पहवन्ति। (ष)

(ष) अहो! इदानीमपि हृदयस्य मे अनाश्वासः। येन इदमप्याश्वासनं विप्रलम्भ इति सम्भावयामि। कथमक्षराण्यपि। महाभाग! सदृशी खलु ते निर्माणस्य विरचनामधुरता। दर्शनं पुनस्तत्कालमनोहरं परिणामदीर्घसन्तापदारुणम्। धन्याः खलु ताः स्त्रियः, या त्वां न प्रेचन्ते, प्रेच्य वा आत्मनो हृदयस्य प्रभवन्ति।

(ष) मालति। अनाश्वासः अविश्वासः माधवोऽपि मय्यनुरक्त, इति विश्वासो न भवतीत्यर्थः। तत्र हेतुमाह येनेत्यादि। इदमप्याश्वासनं मन्मूर्त्तिचित्रणरूपो विश्वासकरव्यापारोऽपि विप्रलम्भः मम प्रतारणा इति सम्भावयामि मन्ये। तदनुरागजननोपयोगिमद्गुणाभावात् तुच्छखेलावदयं व्यवहार इति भावः। अक्षराण्यपि दृश्यन्त इति शेषः। निर्माणस्य सदृशी, विरचनामधुरता, यथा तवाकृति र्मनोहरा वाक्यरचनाऽपि तथैव मनोहरेत्यर्थः। दर्शनं तवावलोकनं तत्कालमनोहरं दर्शनक्षणे प्रीतिप्रदं, परिणामे शेषे अदर्शनकाले दीर्घसन्तापेन विरहजनितचिरानुतापेन दारुणं भीषणं। ममैव तज्जातमिति भावः। हृदयस्य प्रभवन्ति हृदयं स्ववशे रक्षितुं शक्नुवन्तीत्यर्थः। अत्र या त्वां न दर्शयन्ति ताः स्त्रियो नयनवैफल्यादधन्याः, याश्च दृष्ट्वा हृदयस्य प्रभवन्ति, ता अपि गुणानभिज्ञत्वात् पशुसमाना इति त्वमतीवानुपमरूपादिगुणवानसीति व्यज्यते।

अत्र विलोभनं नाम मुखसन्धेरङ्गं "गुणाख्यानं विलोभन"मिति लक्षणात्।

---

(१) कलत्ताओ इति भिन्नः पाठः।

लव। सहि! किं एव्वं पि दे णत्थि अस्सासो?। (स)

माल। सहि! कधं (१)। (ह)

लव। जस्स कारणादो उक्खण्डिअबन्धणं कङ्केल्लिपल्लवं विअ हिअअं धारेन्दी किलम्मन्तणोमालिआकुसुमणिस्सहा परिखिज्जसि (२) सोवि जाणाविदो भअवदा मम्महेण सन्दावस्स दूसहत्तणं त्ति। (च)

(स) सखि! किमेवमपि ते नास्ति आश्वासः?।

(ह) सखि! कथम्।

(च) यस्य कारणात् उत्खण्डितबन्धनं कङ्केल्लिपल्लवमिव हृदयं धारयन्ती, क्लाम्यन्नवमालिकाकुसुमनिःसहा परिखिद्यसे, सोऽपि ज्ञापितो भगवता मन्मथेन सन्तापस्य दुःसहत्वमिति।

(स) लवेति। एवमपि, आसक्तिवशात्तेनात्ममूर्त्तिपार्श्वे त्वन्मूर्त्तिचित्रणे कृतेऽपि। ते तव आश्वासो नास्ति मय्यनुरक्त इति विश्वासो न भवति किमित्यर्थः।

(ह) मालेति। कथं विश्वासः स्यादित्यर्थः। मयि तादृशगुणाभावादिति भावः।

(च) लवेति। उत्खण्डितबन्धनं छिन्नमूलं कङ्केल्लिपल्लवं अशोककिसलयं। क्लाम्यत् म्लानं भवत् यत् नवमालिकाकुसुमं नवमल्लिकापुष्पं तद्वत् निःसहा कोमला। सन्तापस्य दुःसहत्वं ज्ञापित इत्यन्वयः। इति ईतीरेव सोत्कण्ठाभिव्यक्तौ त्वन्मूर्त्तिचित्रणात् तदनुरागे विश्वासस्त्वया करणीय एवेति भावः।

(१) कहं विअ इति पाठोऽपि दृश्यते।

(२) कुसुमाउहेण पड़िहिज्जसि इत्यपि पाठः।

मात। सहि! कुसलं दाणिं तस्स महानुभावस्स (१) भोदु, मह उण सुदुल्लहो आस्सासो। सास्रम्। विसेसदो अज्ज पिअसहि! (२)। संस्कृतमाश्रित्य। (क)

मनोरोगस्तीव्रो (३) विषमिव विसर्पत्यविरतं (४)
प्रमाथो निर्धूमो * ज्वलति विधुतः पावक इव।

(क) सखि! कुशलमिदानीं तस्य महानुभावस्य भवतु, मम पुनः सुदुर्लभ आश्वासः। विशेषतोऽद्य प्रियसखि!।

(क) मालेति। कुशलं भवतु, तादृशे मदनात्याचारे सत्यपि दैवतप्रसादादिति भावः। पुनः किन्तु मम आश्वासः तस्य समागमसम्भावनया चित्तसान्त्वना सुदुर्लभः तीव्रमनोवेदनया मरणस्यासन्नत्वादिति भावः। अत एव सास्रमिति। अद्य इदानीम्। विपदागमे भावभाषादिवैषम्यस्य स्वाभाविकत्वात् मालती स्वभाषां शौरसेनीमपहाय संस्कृतमाश्रित्य ब्रवीति। कविना तु तत्प्रयोगात् वैदग्ध्यमप्यङ्गीकृतमस्या इति सङ्गतिः। तथा च साहित्यदर्पणः—

"योषित्-सखी-बाल-वेश्या-कितवाप्सरसां तथा।
वैदग्ध्यार्थं प्रदातव्यं संस्कृतं चान्तरान्तरा॥"

मन इति। तीव्रः सातिशयः अत एव प्रमाथी प्रमथनशीलः भृशास्वास्थ्यकरः मनोरोगः मदनकृतचित्तपीड़ा विषमिव अविरतं विसर्पति व्याप्नोति। तथा

(१) महापह्नावस्स इत्यपि पाठः।

(२) विसेसदो अज्ज पिअसहि इति पाठः क्वचिन्नास्ति।

(३) मनोरोगस्तीव्रमिति पाठान्तरम्।

(४) विसर्पन्नविरतमिति पाठभेदः।

* निर्धूममिति क्वचित् पाठः।

छिनत्ति प्रत्यङ्गं ज्वर इव गरीयानित इतो-
न मां त्रातुं तातः प्रभवति, न चाम्बा न भवती ॥२॥

लव। एव्वं ज्जेव (१) पच्चक्खसोक्खदाइणो परोक्खदुक्ख-दूसहा (२) सज्जणसमागमा होन्ति। अविअ, पिअसहि! (३)

(ख) एवमेव, प्रत्यक्षसौख्यदायिनः परोक्षदुःसहाः सज्जनसमागमा भवन्ति। अपि च, प्रियसखि! यस्य वातायनान्तरमुहूर्त्तमात्रदर्शनेन सविशेषसमिद्धहुत-

विधुतः वायुना चालितः सन्धुक्षित इत्यर्थः अतएव निर्धूमः पावको वह्निरिव ज्वलति ज्वालाशाली भवति। तथा गरीयान् ज्वर इव इतः इतः अन्तर्वहिश्च प्रत्यङ्गं देहस्य सर्व्वावयवान् छिनत्ति निपीड़यति। अत एव तातः पिता मां त्रातुं अस्या विपदो रक्षितुं न प्रभवति न शक्नोति, अम्बा माता न, भवती त्वञ्च न मां त्रातुं प्रभवसीत्यन्वयः। सर्व्वेषामेव स्नेहकारित्वेऽप्यसम्भवात्, किन्त्वेक एव स महानुभावः प्रभवति सर्व्वथा सम्भवादिति भावः।

अत विसर्पति ज्वलति छिनत्तीत्यनेकक्रियाणां मनोरोग इत्येककर्त्तृकारक-त्वात् दीपकमलङ्कारः, उपमा, चतुर्थचरणवाक्यार्थं प्रति पूर्व्ववाक्यत्रयार्थानां हेतुत्वात् काव्यलिङ्गं, तथा तातांबाभवतीनां प्रभवतीत्येकक्रियासम्बन्धात्तुल्ययोगिता च, इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः। समुच्चयनीयेनैव अन्वेत्यनेन चकारस्य समभि-व्याहारात् भवतीत्यतः परं तस्य पाठाभावेऽपि न अक्रमतादोष इति सुधीभि-र्विभावनीयम्। शिखरिणी वृत्तम्॥ १ ॥

(ख) लवेति। एवमेव, त्वया यदुक्तं तत् सत्यमेव। प्रत्यक्षसौख्यदायिनः

(१) एव्वं एदं इति भिन्नः पाठः।

(२) परोक्खदुक्खदूसहाआसकारिणो इति पाठोऽपि दृश्यते।

(३) पिअसहि इति पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति।

जस्स वादाअणन्तरमुहुत्तमेत्तदंसणेन सविसेससमिद्ध (१) हुदवहाअन्तपुस्सचन्दोदआ (२) णिक्करुणकामव्वावारसंसइद-जीविदा दे सरीरावत्था, तस्स ज्जेव सम्पत्तसविसेसदंसणा (३) अज्ज सन्तप्पसि त्ति किं एत्थ भणिदव्वं। ता (४) पिअसहि! सलाहणिज्जं दुल्लहमनोरहफलं जीअलोअस्स, जं गुरुआणुराअसरिसो (५) महाभाअवल्लहसमाअमो त्ति एत्तिअं जाणीमो। (ख)

बह्यायमानपूर्णचन्द्रोदया निष्करुणकामव्यापारसंशयितजीविता ते शरीरावस्था, तस्यैव सम्प्राप्तसविशेषदर्शना अद्य सन्तप्यस इति किमत्र भणितव्यम्। तत् प्रियसखि! श्लाघनीयं दुर्लभमनोरथफलं जीवलोकस्य, यद् गुरुकानुरागसदृशो महाभागवल्लभसमागम इत्येतावत् जानीमः।

सुमधुरदर्शनालापादिना, परोक्षदुःखदुःसहाः दारुणविरहेणेति भावः। सविशेषं सातिशयं यथा स्यात्तथा समिद्धः सन्दीप्तो यो हुतवहो वह्निः तद्वदाचरन् स इव सन्तापयन् पूर्णचन्द्रोदयो यस्यां सा। तथा निष्करुणो निर्दयो यः कामो मदनस्तस्य व्यापारेण सातिशयाविर्भावेण संशयितं तिष्ठति याति वेति संशयमापन्नं जीवितं जीवनं यस्यां सा, ते तव शरीरावस्था अभवदितिशेषः। तस्यैव माधवस्य अद्य संप्राप्तं सविशेषं परस्परासक्तिसूचकबहुतरसात्त्विकभावाविर्भावावशात् सातिशयदर्शनं मदनोद्याने साक्षात्कारो यया सा तथोक्ता, त्वं सन्तप्यसे मदनानलेन इत्यत्र

(१) सुसमिद्ध इति पाठान्तरम्। (२) पूर्णिमाचन्दोदआ इति पाठभेदः।
(३) सम्पदं सविसेसदंसणादो इति भिन्नः पाठः।
(४) ता एत्थ इति पाठोऽपि दृश्यते।
(५) गुरुआणुराअसरिसं इति क्वचित् पाठः।

माल। सहि! दइदमालदीजीविदे! साहसोवस्सासिणि! अवेहि। साक्षम्। अहवा अहं ज्जेव वारंवारं विलोअअन्ती पलाअन्तपड़िट्ठाविदधीरत्तणावट्ठम्भेण अत्तणो हिअएण, दूरं विलोअन्तलज्जात्तेण दुव्विणअलहुआ (१) एत्थ अवरज्झामि, तधापि पिअसहि! । भयः संस्कृतमाश्रित्य। (ग)

(ग) सखि! दयितमालतीजीविते! साहसोपन्यासिनि! अपेहि। अथवा अहमेव वारंवारं विलोकयन्ती पलायमानप्रतिष्ठापित—धीरत्वावष्टम्भेन आत्मनो हृदयेन दूरं विलीयमानलज्जत्वेन दुर्विनयलघ्वी अपराध्यामि। तथापि प्रियसखि!

इत्यच किं भणितव्यं अस्माकं किं वक्तव्यमस्ति सर्व्वदैव सम्भवपरत्वात् किमपि वक्तव्यं नास्तीत्यर्थः। जीवलोकस्य प्राणिवर्गस्य, श्लाघनीयम् आदरणीयम् दुर्लभे विषये यो मनोरथस्तस्य फलं सिद्धिः तदेवेति शेषः। गुरुकानुरागसदृशः विशालासक्तानुरूपः। यं प्रति यावान् महाननुरागो भवति यदि तस्य वल्लभस्य तदनुरूपः समागमो लभ्येत, तदा तदेव श्लाघ्यं दुर्लभाभिलाषफलमिति सरलार्थः। यदि त्वमनुमन्यसे तदा तदहं घटयितुमर्हामीति भावः। एतेन साहसनिर्भरं विधाय स्वयमेव त्वया माधवेन सह युज्यतां, तथात्वे तु मदनात्याचारादसहाऽऽक्रमणीय-त्वदीयजीवनभयं न भविष्यतीति व्यज्यते।

(ग) मालति। दयितं प्रियं मालत्या जीवितं यस्याः सत्सम्बोधनम्। एतेन मालत्या जीवितमेव तव प्रियं, नतु निर्म्मलकुलं तातादीनां गौरवरक्षादिकञ्चेति ध्वनितम्। साहसोपन्यासिनि! साहसकरणोपदेशिनि! अपेहि दूरं गच्छ। कुलनैर्म्मल्यादिरक्षानुरोधात् सावधानतातादिकर्त्तृकविघ्नसम्भावनावशाच्च साहसविधानमसम्भवमेवेति भावः। विलोकयन्ती माधवमिति शेषः। पलायमानं नष्ट-

---

(१) दुर्व्विणअलहुई इति पाठः पुस्तकान्तरे।

ज्वलतु गगने रात्रौ रात्रावखण्डकलः शशी
दहतु मदनः, किंवा मृत्योः परेण विधास्यतः (१)।
मम तु दयितः श्लाघ्यस्तातो जनन्यमलान्वया
कुलममलिनं, नत्वेवायं जनो न च जीवितम्॥ २॥

प्रायं प्रतिष्ठापितं पुनर्निरुध्य स्थापितं यत् धीरत्वं धैर्य्यं तस्यावष्टम्भ आश्रयभूतं तेन। हृदयेन द्वारा, दूरं विलीयमानलज्जत्वेन अत्यन्तनिर्लज्जत्वेन हेतुना दुर्विनयो विनयविरुद्धा प्रगल्भता तेन लघौ गुरुत्वहीना अहमेव अपराध्यामीत्यन्वयः। यद्यहं तं तादृग् वारंवारं नालोकयिष्यं तदेतादृशी दशा नाभविष्यदेव, सुतरामपेहीत्यादिना तव तिरस्कारो नितरामन्याय्य एवेति भावः।

ज्वलत्विति। रात्रौ रात्रौ सर्व्वास्वेव रात्रिषु गगने अखण्डकलः पूर्णमण्डलः शशी ज्वलतु मादृशजनपक्षे वह्निरिव ज्वालावान् भवतु, तथा मदनोऽपि दहतु। ननु साहसमविधाय ईदृगभ्युपगमाद् यदि ते मरणं भवेदित्याह किं वेति। तौ शशिमदनौ मृत्योः परेण वा मरणादतिरिक्तं वा किं विधास्यतः करिष्यतः। विरहिणो मरणविधानपर्य्यन्तैव तयोर्योग्यता, तच्च मरणमिदानीं मया प्रार्थ्यत एवेति भावः। ननु ईदृशभावेन मरणमनङ्गीकृत्य साहसमेवावलम्ब्यतां तथात्वे सर्व्वथैव श्रेयो भवेदित्याह ममेत्यादि। पुनरर्थे तुशब्दः। मम श्लाघ्यः बहुतरसद्गुणशालितया सर्व्वजनप्रशंसनीयः तातः पिता दयितः प्रियः, तथा अमलान्वया निर्द्दोषवंशोत्पन्ना जननी दयिता, तथा अमलिनं कलङ्कहीनं कुलञ्च दयितम्। यदि पुनस्ताताद्यः पूर्व्वत एव दूषिता अभविष्यन् तदा मम साहसविधानेन कृष्णपटे कृष्णचिह्नमेव तेषु न कश्चिन्नूतनो दोषोऽभविष्यत्। यदि वा मम ते अप्रियाः स्युस्तदापि साहसविधानेन मम त्विव तेषु दोषारोपणं न तादृशदोषावहं; किन्तु नितान्तनिर्दोषेषु दयितेषु च तातादिषु साहसविधानेन कलङ्कारोपणं शुक्लपटे कृष्णचिह्नमिव नितान्त-

---

(१) विधास्यति इति पाठान्तरम्।

लव । स्वगतम् । एत्थ दाणिं को उवाओ । (घ)

अथ नेपथ्याद्‌ प्रविश्य प्रतिहारी । एसा भअवदी कामन्दई । (ङ)

उभे । किं भअवदी । (च)

प्रति । भट्टिदारिअं दट्ठुकामा आअदा । (छ)

उभे । तदो किं विलम्बीअदि । (ज)

(घ) अत्रेदानीं क उपायः ।

(ङ) एषा भगवती कामन्दकी ।

(च) किं भगवती ।

(छ) भर्तृदारिकां द्रष्टुकामा आगता ।

(ज) ततः किं विलम्ब्यते ।

दुःखावहमिति भावः । नन्वितोऽपि माधवो जीवितञ्च ते दयितौ तदर्थमपि साहसं युज्यत इत्याह नन्विति । तु किन्तु अयं प्रत्यक्षीभूतो जनो माधवः नैव दयितः । येन हि दर्शनमात्रेणैव कष्टं ददातीति भावः । तथा जीवितं जीवनञ्च मम न दयितम् । येन न गच्छति, तद्गमने तु नेदृक् कष्टं स्यादिति भावः ।

अत्र प्रीतत्वाप्रीतत्वयोः ... परार्द्धे परिकरश्च, इत्यनयोर्मिथो नैरपेक्ष्यात् संसृष्टिः ।

"परेणेति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम्" इति मल्लिनाथः (माघे १२ सर्गे १५ श्लोके) "परेणेत्यधिकार्थमव्ययम्" इति साहित्यदर्पणटीकायां रामचरणः । हरिणी वृत्तम् ॥ २ ॥

(ङ) अथेति । एषा भगवती कामन्दकी भर्तृदारिकां द्रष्टुकामा आगता इत्येकमेव वाक्यम् । किन्तु उभाभ्यामुत्कण्ठया मध्ये किं भगवतीति पृष्टमिति बोध्यम् ।

(ज) उभे इति । किं विलम्ब्यते त्वया सा प्रवेशयितुमिति शेषः ।

प्रतीहारी निष्क्रान्ता। मालती चित्रफलकमाच्छादयति। (झ)

लव। (स्वगतम्) सुसमीहिदं (१) क्खु जादं। (ञ)

ततः प्रविशति कामन्दकी अवलोकिता च।

काम। साधु सखे! भूरिवसो! साधु। "प्रभवति निजस्य कन्यकाजनस्य महाराज" इत्युभयलोकाविरुद्धं वचनमुपन्यस्तम्। (२) अपि च, अद्य मन्मथोद्यानवृत्तान्तेन भगवतो विधेरप्यनुकूलतामवगच्छामि। वकुलावलीचित्रफलकव्यति-

(ञ) सुसमीहितं खलु जातम्।

(झ) मालतीति। आच्छादयति वसनाञ्चलेनेति शेषः। लज्जानिवारणार्थमेतदिति बोध्यम्।

(ञ) लवेति। सुसमीहितं सम्यगभिलषितम्। इदानीमेव कामन्दकागमनमभिलषितं तत् जातम्, तथाचास्मिन् विपत्तिसमये यत्कर्त्तव्यं तदियमेव करिष्यतीति भावः।

(ट) कामेति। 'मन्त्रिवर! नन्दनाय मालती दीयताम्' इति यदा राज्ञा प्रार्थितं तदा मन्त्रिणा भूरिवसुनोक्तम् "प्रभवति निजस्य कन्यकाजनस्य महाराज" इति वचनमिति बोध्यम्। महाराजो भवान् निजस्य स्वकीयरूपस्य कन्यकाजनस्य मालत्याः प्रभवति दानादौ शक्नोति। भवान् अस्मदादितया सर्वेषामेवाऽऽत्मपरिवाराणां पितृत्वात् मालतीमपि यस्मै कस्मैचिद्दातुमर्हति, सुतरां मन्त्रिणे नन्दनाय दातुं का नाम आपत्तिरिति भावः। अस्मिन्नर्थे नृपतेरनुरोधपालनात्

(१) सुसमाहिदं इति क्वचित् पाठः।

(२) उत्तरमुपन्यस्तमिति पाठान्तरम्।

करस्तु कमप्यद्भुततमं प्रमोद (१) मुल्लासयति। इतरेतरानुरागो हि विवाहकर्म्मणि (२) परार्ध्यं मङ्गलम्। गीतश्चायमर्थो ऽङ्गिरसा, यस्यां मनश्चक्षुषो र्निबन्ध (३) स्तस्या मृद्धिरिति। (ट)

अव। एसा मालदी। (ठ)

(ठ) एषा मालती।

...पाभावेन ऐहिकानिष्टसम्भावनाया अभावात् इह लोकेऽविरुद्धं वचनमिति कामन्दक्या आशयः। पक्षान्तरे तु 'महाराजो निजस्यैव कन्यकाजनस्य दानादौ धर्म्मतः प्रभवति, नतु परकीयस्ये त्यर्थः'। तथा च मालत्याः परकीयकन्यात्वेन तस्या दानादौ धर्म्मतो न भवान् प्रभवति, किन्त्वहमेव प्रभवामि, सुतरामतीतयौवनाय नन्दनाय मालतीं न ददामीति भावः। अस्मिन्नर्थे तु माधवाय मालतीदानस्यावश्यं सम्भवात् देवरातेन सह अपत्यसम्बन्धप्रतिज्ञाभङ्गाभावेन पापाभावात् परलोकाविरुद्धं वचनमिति कामन्दक्या अभिप्रायः। अत्र शोभा नाम नाट्यलक्षणम्। यथा दर्पणे—

"सिद्धैरर्थैः समं यत्र अप्रसिद्धोऽर्थः प्रकाशते।
श्लिष्टलक्षणचित्रार्था सा शोभेत्यभिधीयते॥"

बकुलावली बकुलमाला। व्यतिकरो विनिमयः। मालत्या माधवग्रथितबकुलमालाप्राप्तिः, माधवस्य च मालतीचित्रितस्वचित्रप्राप्तिरित्यं परिवृत्तिरित्यर्थः।

---

(१) व्यतिकरसंविधानकौतुकमद्भुतं प्रमोदमुल्लासयतीति पाठभेदः।

(२) दारकर्म्मणीत्यपि पाठः।

(३) वाङ्मनश्चक्षुषोरनुबन्धः। इति पाठोऽपि दृश्यते।

काम । निर्बन्धं ।

निकामं क्षामाङ्गी सरसकदलीगर्भसुभगा,
कलाशेषा मूर्त्तिः शशिन इव नेत्रोत्सवकरी ।
अवस्थामापन्ना मदनदहनोद्दाहविधुरा—
मियं नः कल्याणी रमयति मनःकम्पयति च ॥ ३ ॥

उल्लासयति उत्पादयति । हि यस्मात् । इतरेतरानुरागः परस्परासक्तिः । परार्ध्यं प्रधानं, मङ्गलं अभिप्रेतविवाहसिद्धिरूपमङ्गलजनकः । अतएव प्रमोदमुल्लासयतीति भावः । अङ्गिरसा तदाख्येन देवर्षिणा । यस्यां कन्यायाम् । निर्बन्धः शीलसौन्दर्य्यादिना अभिनिवेशः । तस्यां तस्य परिणीतायां ऋद्धिः पुरुषस्य समृद्धिर्भवतीत्यर्थः । तथाचाङ्गिराः—

"यस्यामालोकनादेव सज्जेते चित्तचक्षुषी ।
तस्यामुद्वाहितायान्तु नरस्य सुखमेधते ॥"

बौद्धसन्न्यासिन्यपि कामन्दकी बौद्धधर्मावलम्बनात् प्रागध्ययनात् आर्य्यसन्तानयोर्मालतीमाधवयोर्विषये आर्य्यशास्त्रोल्लेखस्यौचित्याच्च अङ्गिरोवचनप्रामाण्यमुपन्यस्तमिति बोध्यम् ।

"परार्ध्याग्रप्राग्र्हरे"त्यादमरः । "अभिप्रेतार्थसिद्धिर्मङ्गलम्" इति तिथितत्त्वे व्यासः । "निर्बन्धः (पुं) अभिनिवेशः" इति शब्दकल्पद्रुमः । स्वगतवदुक्तिरियम् ।

निकाममिति ।—सरसः अपर्य्युषितत्वेनार्द्रः यः कदलीगर्भः कदलीस्तम्भमध्यवर्त्ती सारभागः (थोर इति ख्यातः) तद्वत् सुभगा विरहेण श्वेतसुन्दरी, तथा क्षामाङ्गी कृशाङ्गी, अतएव कलाशेषा षोडशभागैकभागमात्रावशिष्टा शशिनः कृष्णचतुर्दशीचन्द्रस्य मूर्त्तिरिव नेत्रोत्सवकरी नयनानन्दकारिणी कल्याणी मङ्गलाशास्पदीभूता इयं मालती नोऽस्माकं मनः निकामं सातिशयं रमयति अभिलष्यमाणस्य माधवं प्रत्यनुरागातिशयस्य व्यञ्जकतया आह्लादयति ।

अपि च । परिपाण्डुपांसुलकपोलमाननं—
दधती मनोहरतरत्वमागता ।
रमणीयजन्मनि जने परिभ्रमन्
ललितो विधिर्विजयते हि मान्मथः ॥ ४ ॥

तथा मदनदहनस्य कामाग्नेर्दाहेन उत्तापेन विधुरां विह्वलाम् अवस्थां दशाम् आपन्ना प्राप्तेति मनः कम्पयति जीवननाशाशङ्कया उद्वेजयति च ।

अत्र उक्तरूपयथासंख्यमान्वयात् यथासंख्यमलङ्कारः, रमयति कम्पयतीत्यनेकक्रिययोरियमित्येककर्तृकारकत्वात् दीपकं, तथा आह्लादोद्वेगयोर्विरुद्धयोः सङ्घटनया विषमञ्च, इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावानुप्रवेशरूपः सङ्करः । सोऽपि पुनर्लुप्तोपमो-पमा-पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गैः सङ्कीर्य्यते ।

शिखरिणी वृत्तम् ॥ ३ ॥

परिपाण्ड्विति । परिपाण्डू नितान्तश्वेतौ, पांसुलौ तैलादिव्यवहाराभावात् रूक्षौ कपोलौ गण्डौ यस्मिन् तत् तादृशम् आननं मुखं दधती धारयन्ती मालती, इयमनयोर्मनोहरेति मनोहरतरा, तत्त्वं, पूर्वावस्थातो विशेषसौन्दर्य्यमित्यर्थः आगता प्राप्ता । ननु तथात्वेऽपि कथं मनोहरतरत्वमित्याह रमणीयेति । हि यस्मात् रमणीयं भाग्यवशात् सुन्दरं जन्म यस्य तस्मिन् जने परिभ्रमन् प्रवर्त्तमानः ललितः सुन्दरः मान्मथो विधिः कामव्यापारः विजयते उत्कर्षेण वर्त्तते । इदानीं कामावेशवशादेव मालती श्वेतरूक्षा सत्यपि पूर्वावस्थातो मनोहरतरा जातेति भावः ।

अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।

"परिपाण्डुदुर्बलकपोलसुन्दरम्" इत्याद्युत्तररामचरितश्लोकस्यापूर्व्विकेय रचनेति प्रतिभाति ।

मञ्जुभाषिणी वृत्तम् ॥ ४ ॥

अथवा, (१) नियतमनया सङ्कल्पनिर्म्मितः प्रियसमागमोऽनुभूयते। तथाह्यस्याः। (ङ)

नीवीबन्धोच्छ्वसनमधरस्पन्दनं दोर्विषादः,
स्वेद, चक्षुर्मसृणमधुराकेकरस्निग्धतारम् (२)।
गात्रस्तम्भः, स्तनमुकुलयोरुत्प्रबन्धः प्रकम्पो,
गण्डाभोगे पुलकपटलं, मूर्च्छना चेतना च ॥५॥

(ङ) अथवेति। नियतं निश्चितम्। सङ्कल्पनिर्म्मितः चिन्तामात्रेण रचितः मनसा माधवसङ्गमसुखमास्वाद्यत इत्यर्थः। तत्तदनुभावदर्शनादिदमनुमीयत इति भावः।

के ते अनुभावा इत्याह नीवीति। अस्या मालत्याः नीवीबन्धोच्छ्वसनं कटीवस्त्रस्खलनम्। सुरतारम्भकालीनप्रियतमकराकर्षणभावनावशादिदमिति भावः। अधरस्पन्दनं ओष्ठस्फुरणम्। चुम्बनचिन्तयेदमिति भावः। दोर्विषादः भुजयोः शैथिल्यम्। अयं पुनःपरिरम्भभावनयेति भावः। स्वेदो घर्म्मः। अयमपि सुरतकालीनश्रमचिन्तावशादिति भावः। चक्षुर्नयनं, मसृणे कोमले, मधुरे सुन्दरे, आकेकरे ईषत्कुञ्चिते, स्निग्धे सस्नेहे स्नेहव्यञ्जके च तारे कनीनिकाद्वयं यस्य तत् तथोक्तं जातम्। इमे च तत्कालीननिरतिशयसुखास्वादभावनावशादुपजायमाना दृष्टिविकारा इत्याशयः। गात्रस्तम्भः, देहस्य निश्चेष्टत्वम्। अयं पुनस्तदानीन्तनासीमहर्षचिन्तयेत्यभिप्रायः। उत्कृष्टः स्वयं परित्यक्तः प्रबन्धः वक्षसः स्थिरता यस्मात् स उत्प्रबन्धः वक्षसोऽपि स्पन्दनकारी, स्तनौ मुकुलाविव स्तोकत्वात् कुट्मलाविव स्तनावेव मुकुलाविति वा तयोः प्रकम्पो वेपथुः। अयमपि रतिश्रमभावनावशादिति भावः। गण्डाभोगे कपोलदेशे पुलकपटलं रोमाञ्चजालम्।

---

(१) कुत्रचित् अथवेति पाठो नास्ति।

(२) मसृणमुकुलाकेकरस्निग्धमुग्धमिति पाठान्तरम्।

इत्युपसर्पति।

लव। मालतीं चालयित्वा (१)। मालदि! इदो। (ढ)

उभे। उत्तिष्ठतः। (ण)

माल। भअवदि! वन्दामि। (त)

(ढ) मालति! इतः।

(त) भगवति! वन्दे।

चुम्बनानन्तर्य्यचिन्तया स्खलितमित्याशयः। मूर्च्छना नितान्ततन्मयतावशात् युगपत् सर्व्वेन्द्रियवृत्तिविरामः। चेतना पुनः कौतुकोदयात् चैतन्यस्य वर्त्तते।

अत्र स्तनमुकुलयोरिति साधकबाधकप्रमाणाभावादुपमारूपकयोः सन्देहसङ्करः, तथा मूर्च्छनाचेतनयोर्विरूपयोः सङ्घटनया विषमालङ्कारश्च, तत्कृतविच्छित्तिवशात् नीवीबन्धोच्छ्वसनादिलिङ्गक--मालतीगतमानसिकप्रियसमागमानुभवानुमानादनुमानालङ्कारः। तथा च मालती मनसा प्रियसमागमानुभववती तत्कृतनीवीबन्धोच्छ्वसनादित्यनुमानाकारः। तथा "स्त्रीकटीवस्त्रबन्धेऽपि नीवीपरिपणेऽपि च" इत्यमराद्युक्तेः नीवीशब्देनैव कटीवस्त्रबन्धस्योक्तत्वेन पुनर्बन्धशब्दोपादानात् पुनरुक्तता दोषः, स च 'मध्यावासःस्खलनम्" इति पाठेन समाधेयः।

"आकुञ्चितपुटापाङ्ग सङ्गतार्द्धनिमेषिणी।

मुहुर्व्यावृत्ततारा च दृष्टिराकेकरा स्मृता॥" इति त्रिपुरारिधृतम्।

मन्दाक्रान्तावृत्तम्॥ ५

(ढ) लवेति। तन्मयतया बाह्यज्ञानरहितां निस्पन्दां मालतीं चालयित्वेत्यर्थः।

(ण) उभे इति। उभे मालतीलवङ्गिके। उत्तिष्ठतः कामन्दक्याः सम्मानप्रदर्शनार्थमिति बोध्यम्।

---

(१) लवङ्गिका मालतीं चालयतीति पाठभेदः।

काम। महाभागे! अभिमतफलभाजनं भूयाः (१)

लव। एदं आसणं, एत्थ उवविसदु भअवदी। (द)

सर्वा उपविशन्ति।

माल। कुसलं भअवदीए?। (ध)

काम। निःश्वस्य। कुशलमिव। (न)

लव। स्वगतम्। पत्थावणा क्खु एसा कवड़नाड़अस्स। प्रकाशम् गुरुअवाहभरत्थम्भमन्थरिदकण्ठप्पड़िलग्गणीसासं (२) असारिसंविअ (३) अज्ज भअवदीए वअणं। ता किं दाणिं उव्वेअकारणं हुविस्सदि। (प)।

(द) एतदासनं, अत्रोपविशतु भगवती।

(ध) कुशलं भगवत्याः?।

(प) प्रस्तावना खल्वेषा कपटनाटकस्य। गुरुकवाष्पभरस्तम्भमन्थरितकण्ठप्रतिलग्ननिःश्वासमन्याहृशमिवाद्य भगवत्या वचनम्। तत् किमिदानीमुद्वेगकारणं भविष्यति।

(थ) कामेति। अभिमतफलस्य अचिरेण माधवसमागमस्य भाजनं पात्रम्।

(न) कामेति। इवशब्दोपादानात् वस्तुतः कुशलं नास्तीति सूच्यते।

(प) लवेति। कपटं छलमेव नाटकं तस्य प्रस्तावना आमुखम् आरम्भ इत्यर्थः। मालत्या अननुरूपवरप्रदानवृत्तान्तोपन्यासच्छलेन यत् माधवं प्रति गुरुतरानुरागसाहसाध्यवसायजननं तस्यायमुपक्रम इति सरलार्थः। अहो! धन्या खल्वियं बौद्धसन्न्यासिनी,

---

(१) महाभागधेयजन्मतायाः फलस्य भाजनं भूया इत्यपि पाठः।

(२) णिग्गमं इति पाठभेदः।

(३) जेव्व इति पाठान्तरम्।

काम। नन्वयमेव चीरचीवरविरुद्धः परिचयः। (फ)

लव। कथं विय। (ब)

काम। अयि! त्वमपि किं न जानीषे (१)। (भ)

(ब) कथमिव।

या किल कुट्टिनीभावमवलम्ब्य साधारणतरुणीजनेन सार्द्धं समानं व्यवहरति। निःश्वासेवशब्दद्योतितस्य व्याकुलीभावस्य कारणमवगन्तुमिच्छन्त्यतुरा लवङ्गिका पृच्छति गुरुकेति। गुरुकी महान् यो बाष्पभरः अश्रुसमूहः, तस्य स्तम्भेन अन्तर्निरोधेन मन्थरितः मन्दीकृतः, कण्टः स्वरो यस्य तत् तथोक्तं, तथा प्रतिलग्नः निःसरद्वचनेन संसक्तः सम निर्गच्छन्नित्यर्थः निःश्वासो यत्र तत्, ततः परपदस्य विशेष्यत्वविवक्षया कर्म्मधारयः। अन्यादृशमिव पूर्वतो विभिन्नप्रकारमिव।

(फ) कामेति। नन्विति लवङ्गिकासम्बोधने। चीरचीवरविरुद्धः वल्कलवसनप्रतिकूलः। युष्माभिः प्रबलसंसारिणीभिः सह योऽयमतीवसंसर्गः स एव सन्न्यासिन्या ममेदानीमुद्वेगहेतुरित्यर्थः। तथाचानेन सन्न्यासभङ्गप्रसङ्ग इति भावः। निषिद्धश्चायं वामनपुराणे यथा—

"सर्वसङ्गपरित्यागी ब्रह्मचर्य्यसमन्वितः।
जितेन्द्रियत्वमावासे नैकस्मिन् वसतिश्चिरम्॥"

(ब) लवेति। ननु तवास्माभिरेष संसर्गो बहुपूर्वादेव वर्त्तते किन्तु कदापीदृशो भावो नालक्षित इति जिज्ञासितमेवोद्वेगकारणं पुनः पृच्छति कथमिवेति।

(भ) कामेति। न जानीषे इति। मालत्याः सततसहचारिण्या प्रियसख्या च त्वया सर्वमेवेष्टमनिष्टञ्च ज्ञातव्यं, किन्तु प्रायेण सर्वविदितमप्येतन्न ज्ञायत इत्याश्चर्य्यमेवेति भावः।

---

(१) 'अयि! त्वमपि न वेत्सि' इति पुस्तकान्तरे पाठः।

इदमिह मदनस्य जैत्रमस्त्रं
सहजविलासनिबन्धनं शरीरम्।
अनुचितवरसम्प्रदान(१) शोच्यं
विफलगुणातिशयं भविष्यतीति॥ ६॥

मालती वैचित्र्यं नाटयति। (म)

लव। अत्थि एदं, जं णरेन्दवअणाणुरोहेण (२) अमच्चेण णन्दणस्स पड़िवस्सा मालदीत्ति सअलो जणो अमच्चं जुउच्छेदि। (य)

(य) अस्त्येतत्, यत् नरेन्द्रवचनानुरोधेन अमात्येन नन्दनस्य प्रतिपन्ना मालतीति सकलो जनः अमात्यं जुगुप्सते।

स्वयमेवेदानीमुद्वेगकारणं विवृणोति इदमिति। इह अस्मिन् यौवनसमये जैत्रं—जयशीलं मदनस्य मन्मथस्य अस्त्रं अस्त्रस्वरूपं तथा सहजविलासनिबन्धनं स्वाभाविकविभ्रमास्पदं, इदं मालत्याः शरीरं, अनुचितः सौन्दर्य्ययौवनादिना अननुरूपः यो वरः नन्दन इत्यर्थः तस्मै सम्प्रदानेन शोच्यं शोकार्हं, तथा विफलो निष्प्रयोजनः गुणातिशयः लावण्यसौन्दर्य्यादिगुणातिरेको यत्र तत् तादृशं भविष्यति। इति कैशोराशैशवात् कन्यावदस्यां स्नेहशालिन्या मम महानुद्वेगो जात इति भावः।

अत्र मदनस्य जैत्रमस्त्रमिति निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः।

पुष्पिताग्रावृत्तम् "अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा।" इति लक्षणात्॥ ६॥

(म) मालतीति। वैचित्र्यं नाटयति मुखवैवर्ण्यादिना चित्तवैलक्षण्यमभिनयति।

(य) लवेति। अस्त्येतत् मयैतत् ज्ञातमस्तीत्यर्थः। नन्दनस्य प्रतिपन्ना

(१) सम्प्रयोग इति भिन्नः पाठः।

(२) णरेन्दवअणाणुरोधिणा इति पाठान्तरम्।

माल। स्वगतम्। कधं उवहारीकिदह्मि तादेण राइणो। (२)

काम। आश्चर्य्यम्।

गुणापेक्षाशून्यं कथमिदमुपक्रान्तमथवा
कुतोऽपत्यस्नेहः कुटिलनयनिष्णातमनसाम्।
इदं त्वैदम्पर्य्यं यदुत नृपतेर्नर्म्मसचिवः
सुतादानान्मित्रं भवतु स भवान् (१) नन्दन इति ॥७॥

---

(२) कथमुपहारीकृतास्मि तातेन राज्ञः।

नन्दनाय दातुमभिमता। नन्दनस्येति "चतुर्थ्यर्थे षष्ठीति" पिङ्गलसूत्रेण षष्ठी। जुगुप्सते निन्दति। अतएव मालत्या इष्टानुसन्धाने ममौदासीन्यं नास्तीति भावः।

(२) मालेति। राजानुरोधेनैव दानाङ्गीकारात् राज्ञ एवोपहारीकृतास्मीति भावः। एतेन दुष्टसाधनाय रुद्राय पशूपहारवदिति ध्वन्यते।

गुणेति। गुणापेक्षाशून्यं वरकन्ययोर्गुणविचाररहितम् इदमतीवयौवनाय दुर्दर्शनाय नन्दनाय तरुणीरत्नभूतमालतीदानं कथमुपक्रान्तम् आरब्धममात्येनेति शेषः। परमस्नेहपात्रमपत्यं प्रति पितुरीदृशव्यवहारो नितान्तनिष्ठुरतेति भावः। स्वयमेव सामान्यार्थान्तरन्यासेनेदं समर्थयितुमाह अथवेति। अथवा कुटिलनये कूटनीतौ निष्णातानि दक्षाणि मनांसि येषां तेषामपत्यस्नेहः कुतः अपितु कुतोऽपि नास्तीत्यर्थः। कूटनीत्या किञ्चिदिष्टं साधयितुमयं व्यवहार इति भावः। त्वमपि नीतिज्ञैव तदभिधेहि तावत् काऽसौ कूटनीतिरित्याह इदमिति। तु किन्तु इदम् ऐदम्पर्य्यं तात्पर्य्यं, यत्। उतशब्दो वितर्के। नृपतेर्नर्म्मसचिवः विदूषकः स भवान् माननीयो नन्दनः सुतादानात् मित्रं समानेष्टानिष्टविवेकी सुहृत् भवतु।

---

(१) स हि मे, इति पाठभेदः।

माध। स्वगतम् राआराहणं क्खु तादस्स गुरुअं ण उण मालदी। (ल)

लव। जह्वा भअवदी आणवेदि तं तह ज्जेव (१) अहसा-

(ल) राजाराधनं खलु तातस्य गुरुकं, न पुनर्मालती।

(व) यथा भगवत्याज्ञापयति तत्तथैव। अन्यथा तस्मिन् वरे दुर्दर्शने अति-क्रान्तयौवने किमिति न विचारितममात्येन।

इति, उतमेतत्, उत तर्कयामि। कन्यादानेन नन्दनो मित्रं भवन् राजन्यपि मम समधिकमाधिपत्यं घटयिष्यतीति कूटनीतिरिति भावः।

अत्र द्वितीयचरणगतसामान्येन प्रथमचरणगतविशेषसमर्थनादर्थान्तरन्यासो-ऽलङ्कारः स पुनर्द्वितीयचरणगतार्थापत्त्या सङ्कीर्य्यते। केनापि कविना तात्पर्यार्थे ऐदम्पर्य्यशब्दस्याप्रयुक्तत्वादप्रयुक्तत्वदोषः, तथा यच्छब्दान्वितवाक्यस्य परपाठात् "न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयः' इत्यादिवत् वाक्यगतविधेयाविमर्शदोषश्च 'सुतादाना-न्मित्रं भवतु नृपतेर्नर्मसचिवः, स, एतत्तात्पर्यं मम मनसि तर्कः पुनरयम्' इति पाठेन तयोः समाधानं विधेयम्।

निष्णातेति "निनदीभ्यां स्नातेः कौशले" इति षत्वम्। अयमेव परः प्रधानो यस्य स इदम्परः, तस्य भाव ऐदम्पर्य्यम्। "उत निश्चयतर्कयो"रिति धरणिः।

शिखरिणी वृत्तम्॥ ७॥

(ल) मालतीति। राजाराधनं राज्ञः सन्तोषविधानं। गुरुकं महत्। न पुनर्मालती गुरुकेत्यन्वयः। कथमन्यथा मालत्युपहारेण राजाराधनं क्रियेतेति भावः।

(व) लवेति। यथा भगवती आज्ञापयति नन्दनाय मालतीदाने यत् कारण-मुपन्यस्यति तत्तथैव सत्यमित्यर्थः। दुर्दर्शने कुरूपे। विचारितं विवेचनं कृतम्।

(१) एव्वं जधा भअवदीए आणत्तं इति पाठान्तरम्।

तस्सिं वरे दुद्दंसणे अदिक्कन्दजोव्वणे किं त्ति ण विआरिदं अमच्चेण । (व)

माल। स्वगतम्। हा हदह्मि समुवत्थिदाणत्थवज्जपदणा मन्दभाइणी। (श)

लव। ता पसीद (१) भअवदि! परित्ताहि इमादो जीवन्त (२) मरणादो पिअसहीं। तुह वि एसा दुहिदा ज्जेव। (ष)

काम। अयि सरले! किमत्रभवत्या मया शक्यं कर्त्तुम् (३) प्रभवति प्रायः कुमारीणां जनयिता दैवञ्च। यच्च किल

(श) हा हतास्मि समुपस्थितानर्थवज्रपतना मन्दभागिनी।

(ष) तत् प्रसीद! परित्रायस्व अस्मात् जीवन्मरणात् प्रियसखीं। तवाऽप्येषा दुहितैव।

(श) मालेति। समुपस्थितं अनर्थः अनिष्टं नन्दनेन पाणिग्रहणमेव वज्रपतनं यस्याः सा। हतास्मि दैवेनेति शेषः।

(ष) लवेति। जीवन्मरणात् जीवन्मरणतुल्यात् नन्दनेन पाणिग्रहणात्। दुहितैव आत्मजातुल्यैव॥ सुतरां यथेयं नन्दनहस्ते न निपतेत् कृपया स्नेहेन च तथा विधेहीति भावः।

(स) कामेति। सरले! ऋजुबुद्धिके!। अस्य स्पष्टविषयस्याप्यनवगमादिति

(१) पसीददु भअवदी इत्यादि पाठः।

(२) जीविद इति पाठभेदः।

(३) किमत्र भगवत्या शक्यमितिमात्रः पाठः क्वचित्।

कौशिकी शकुन्तला दुष्मन्तं, अप्सराः पुरूरवसं चकमे उर्वशी-त्याख्यानविद आचक्षते, वासवदत्ता च पित्रा सञ्जयाय राज्ञे दत्तमात्मानमुदयनाय प्रायच्छदित्यादि, तदपि साहसिक्य-मित्यनुपदेष्टव्यकल्पं (१) सर्वथा (स)

भाव:। भवभवत्या लोकोत्तरसौन्दर्य्यादिगुणशालितया माननीयाया मालत्याः। कथं न शक्यमित्याह प्रभवतीति। कुमारीणां कन्यानां। प्रभवति दानादिकं कर्त्तुं शक्नोति। गान्धर्वविवाहे तु कन्यावरावेव प्रभवत इति प्रदर्शनार्थं प्रायःपदमभिहितम्। कौशिकस्य विश्वामित्रस्यापत्यं स्त्रीति कौशिकी। पुरूरवसं पुरूरवोनामानं चन्द्रस्य पौत्रं राजानं। चकमे जनयितारमनपेक्ष्य स्वयं स्वयमेव कामयते स्म। आख्यानविदः पुराणशास्त्रज्ञाः। दत्तां दातुं प्रतिश्रुतं। इत्यादि च इतिहासज्ञा आचक्षते इत्यन्वयः। साहसिक्यं साहसिकस्य कर्म्म, इति हेतोः अनुपदेष्टकल्पं त्वयि न उपदेश्यप्रायं। कल्पपदोपादानेन 'सामर्थ्यमस्ति चेत्तदा अस्मिन् सङ्कटे तादृशमेव साहसिक्यं त्वयाऽपि विधेयमिति ध्वन्यते। अत्र भङ्गीविशेषेण साहसायोत्साहविधानात् भेदो नाम मुख-सन्ध्यङ्गं "भेदः प्रोत्साहना" इति दर्पणधृतप्राचीनलक्षणात्।

"स्त्रियां बहुष्वप्सरस" इत्यमरः। "बहुवश्च समाः सिकता वर्षाः सुमनसो जलौ-कसोऽप्सरस" इति वामनः। "वासोदशा अप्सरसो वर्षाप: कृत्तिकामघाः। बहुत्वञ्च सदैकत्वमानवतेश्च विंशते"रिति चन्द्रगोमी च। एषु बहुत्वप्रमाणेषु सत्स्वपि "बहुत्व-वदस्त्रादे"रित्यादि सूत्रे "वा च जलौकसः समा अप्सरस" इति शोपतिना विकल्प-विधानात् "अप्सरा अप्सरस" इत्युदाहृतत्वाच्च "अप्सरा व्यधित पार्श्वमशून्य"मिति कप्फिणाभ्युदयादौ प्रयोगदर्शनाच्च अत्र अप्सरा इत्येकवचनान्तप्रयोगेऽपि न च्युतसंस्कार-तादोष इति ध्येयम्।

---

(१) साहसकल्पमित्यनुपदेष्टव्यमेवेति भिन्नः पाठः।

राज्ञः प्रियाय सुहृदे सचिवाय कार्य्या-
इत्वात्मजं भवतु निर्वृतिमानमात्यः ।
दुर्द्दर्शनेन घटतामियमप्यनेन
धूमग्रहेण विमला शशिनः कलेव ॥ ८ ॥

मेनकायां विश्वामित्रेण जनिता कण्वेन प्रतिपालिता च शकुन्तला यौवने जनयितारं प्रतिपालकञ्चानपेक्ष्य दुष्मन्तायात्मानमर्पितवतीति महाभारतीयादिपर्ववार्त्ता । नरनारायणर्षेरूरुदेशादुत्पन्ना उर्वशी तमनपेक्ष्य पुरूरवसं भेजे इति हरिवंशवार्त्ता ।

पुरा प्रद्योतनाम्नो राज्ञो वासवदत्ता नाम कन्या बभूव । ताञ्च प्रद्योतः सञ्जयनाम्ने राज्ञे दातुं प्रतिश्रुतवान् । अत्रान्तरे वासवदत्ता स्वप्ने वत्सराजोदयनमूर्त्तिमवलोक्य तत्रानुरक्ता तस्मै दूतमुखेन स्वाभिप्रायमाख्यातवती, ततः स उदयनस्तामपहृतवानिति कथासरित्सागरे द्रष्टव्यम्

राज्ञ इति । अमात्यो भूरिवसुः कार्य्यात् उद्देश्यविशेषसाधनानुरोधात् राज्ञः प्रियाय प्रीतिभाजनाय, सुहृदे सौहार्द्दशालिने, सचिवाय स्वसमानाय अमात्याय नन्दनाय आत्मजां तनयां मालतीं दत्त्वा निर्वृतिमान् वरविशेषान्वेषणोद्वेगाभावात् सुस्थचित्तो भवतु । तथा इयमपि मालती दुर्द्दर्शनेन दुर्द्दर्शनादेवाशुभसूचकेन धूमग्रहेण धूमकेतुनाम्ना नक्षत्रविशेषेण सह विमला शशिनः कला इव दुर्द्दर्शनेन अतीतयौवनत्वात् कुत्सितत्वाच्च अप्रियदर्शनेन अनेन नन्दनेन सह घटतां संयुज्यताम् । दैववशादिति भावः ।

अत्र क्रियासमुच्चयोपमयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः । धूमकेतुसदृशेन नन्दनेन सह शशिकलातुल्याया मालत्या मेलनं सर्वेषामेवातीव दुःखकरमिति ध्वन्यते ।

प्रियसुहृदोर्यथाकथञ्चिद्भेदमाह भावप्रकाशे—

"सत्यवागार्जवरति रुपकुर्वन् प्रियं वदन् ।
भजते यः स्वयं प्रीतिं प्रियः स परिकीर्त्तितः ॥

माल । सास्रं स्वगतम् । हा ताद ! तुमं वि मम णाम एव्वं त्ति सव्वधा (१) जिदं भोअतिह्णाए । (ह)

अव । चिराइदं भअवदीए । णं भणामि, अस्सत्थचित्तो (२) महाभाओ माहवो त्ति । (च)

काम । इदं (३) गम्यते । वत्से ! अनुजानीहि माम् । (क)

(ह) हा तात ! त्वमपि मम नाम एवमिति, सर्वथा जितं भोगतृष्णायां ।

(च) चिरायितं भगवत्या । ननु भणामि, अस्वस्थचित्तो महाभागो माधव इति ।

दुःखे विपदि सम्मोहे कार्य्यकालात्ययेऽपि च ।

हितान्वेषी च हितकृद् यः, सुहृत् सोऽभिधीयते ॥"

धूमकेतोरशुभसूचकत्वमाह समयसंहितायां—"ह्रस्वतनुः प्रसन्नः केतुर्लोकस्याभावाय न शुभो विपरीतो विशेषतः शक्रचापसङ्काशः ।"

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ८ ॥

(ह) मालेति । एवं भीषणनिष्ठुरः । भोगतृष्णया, सुखलालसया जितं सर्वोत्कर्षेण स्थितं, तथा च येन हि भवान् केवलैहिकभोगतृष्णया परमस्नेहयोग्यामात्मजां मां नन्दनाय दत्त्वा हन्तुमर्हति, ततो मन्ये जगति भोगतृष्णैव सर्वेभ्यो बलवतीति भावः ।

(च) अवेति । चिरायितं एतदालोचनया विलम्बितं । अस्वस्थचित्तः केनापि कारणेन असुस्थमनाः । अत एव शीघ्रं तव गमनमुचितमिति भावः ।

(क) कामेति । इदमिति गम्यतेक्रियाविशेषणं । मालतीं प्रति 'वत्से'

---

(१) क्वचित् सर्वथेति पाठो नास्ति ।

(२) असुअसरीरो इति पाठान्तरम् ।

(३) कुत्रचित् इदमिति पाठो न दृश्यते ।

लव। जनान्तिकम्। सहि! मालदि! संपदं भअवदीए सआसादो तस्स महानुभाअस्स, उग्गमं जाणीमो। (ख)

माल। अपवार्य *। सहि! अत्थि मे कोदूहलं। (ग)

लव। प्रकाशम्। भअवदि! को एसो माहवो णाम, जस्सिं (१) भअवदी एव्वं सिणेहगुरुअं अत्ताणं धारेदि। (घ)

(ख) सखि? मालति? साम्प्रतं भगवत्याः सकाशात् तस्य महानुभावस्य उद्गमं जानीमः।

(ग) सखि! अस्ति मे कौतूहलम्।

(घ) भगवति! क एष माधवो नाम, यस्मिन् भगवती एवं स्नेहगुरुकमात्मानं धारयति।

इत्याद्युक्तिः। अत्र साहित्यदर्पणमते भेदो नाम मुखसन्ध्यङ्गं "भेदः संहति भेदन"मिति तल्लक्षणात्।

(ख) लवेति। तस्य माधवस्य। उद्गमं उत्पत्तिं मालत्या आकाङ्क्षाजननाय उक्तिरियम्। जनान्तिकलक्षणमाह भरतः "उक्तस्याश्रवणं कार्य्यात् पार्श्वस्थैः स्याज्जनान्तिकम्।"

(ग) मालेति। कौतूहलमस्ति तत् श्रोतुमिति शेषः। अपवारितलक्षणं यथा दर्पणे "......तद्भवेदपवारितम्।—

रहस्यन्तु यदन्यस्य परावृत्य प्रकाश्यते।

त्रिपताककरेणान्यानपवार्य्यान्तरा कथाम्।'

(घ) लवेति। एवं ईदृशम्। स्नेहगुरुकं वात्सल्यभारवन्तं आत्मानं मनः।

---

* जनान्तिकमिति पाठान्तरम्।

(१) जस्स इति पाठभेदः।

काम। अप्रस्ताविकी * महत्येषा कथा। (ङ)

लव। तधावि आचक्खदु(१) मे भअवदी पसादं करेदु। (च)

काम। श्रूयताम्। अस्ति विदर्भाधिपते (२) रमात्यः समग्रधुर्य्य (३) पुरुषप्रकाण्डचक्रचूड़ामणि र्देवरातो नाम। यमशेषभुवनमहनीयपुण्यमहिमानमात्मनः सातीर्थ्यात्(४)पितैव ते जानाति योऽसौ यादृशश्चेति। अपि च। (छ)

(च) तथापि आचष्टां मे भगवती, प्रसादं करोतु।

(ङ) कामेति। अप्रस्ताविकी अप्रासङ्गिकी महती च। सुतरां तदाख्यानस्य नायमवसर इति भावः।

(च) लवेति। आचष्टां ब्रवीतु। तदाख्यानरूपमेव प्रसादमनुग्रहं करोत्वित्यर्थः।

(छ) कामेति। समग्राः समस्ताः, धुर्य्याः राजकार्य्यभारवाहिनो ये पुरुषाः, तेषां यत् प्रकाण्डचक्रं प्रशस्तसमूहः तस्य चूड़ामणिः सर्व्वश्रेष्ठ इत्यर्थः। अशेषभुवनेन भुवनस्थसर्व्वजनेनेत्यर्थः महनीयः पूजनीयः पुण्यमहिमा पवित्रमाहात्म्यं यस्य तम्। आत्मनः स्वस्य, सातीर्थ्यात् सतीर्थतया बहुदिनमेकत्र वासात्, ते तव मालत्याः।

---

* अप्रस्ताविनी इत्यपि पाठः।

(१) आअक्खिदु इति भिन्नः पाठः।

(२) विदर्भराजस्य इति क्वचित् पाठः।

(३) क्वचित् धुर्य्यशब्दो नास्ति।

(४) सतीर्थ्यमिति पुस्तकान्तरे पाठः।

व्यतिकरितदिगन्ताः श्वेतमानैर्यशोभिः
सुकृतविलसितानां (१) स्थानमूर्जस्वलानाम् ।
अकलितमहिमानः * केतनं मङ्गलानां
कथमिव (२) भुवनेऽस्मिंस्तादृशाः सम्भवन्ति ॥ ८॥

अहो त्वयाऽपि किञ्चित् विक्रियतामिति चेत्तवाह व्यतीति। श्वेतमानैः शुक्लीभवद्भिः यशोभिः व्यतिकरिताः सञ्जातव्यतिकराः परस्परं सम्मीलिताः दिगन्ता येभ्य स्ते। अतो विभक्ता अपि दिगन्ता येषामविच्छिन्नशुक्लयशोभिः सम्मीलितीकृता इव वर्त्तन्ते ते इत्यर्थः। ऊर्जस्वलानां प्रबलानां सुकृतविलसितानां पुण्यविजृम्भणानां स्थानमास्पदम्। अकलितमहिमानः सर्व्वैरेवापरिच्छिन्नप्रभावाः तथा मङ्गलानां समृद्धीनां केतनं आश्रयः आधारीभूताः, तादृशाः देवरातसदृशाः पुरुषाः अस्मिन् भुवने मर्त्त्यलोके, कथमिव सम्भवन्ति बहव उत्पद्यन्ते अपि तु कथमपि नेत्यर्थः। तथा च पुण्यचये महापुरुषः स्वर्गात् प्रच्यवत इति श्रूयते, तथा च सति तादृगेको देवरातः द्वितीयश्च भूरिवसुः किन्त्वनयो स्तृतीयो नोपलभ्यते, तादृशा इति बहुवचनादयं भावः।

अत्र देवरातस्य प्राधान्यप्रतिपादनकार्य्यं प्रति बहुकारणोपन्यासात् समुच्चयोऽलङ्कारः, तथा व्यतिकरितदिगन्ता इत्यत्र इवाद्यभावात् भावाभिमानिनी प्रतीयमानाक्रियोत्प्रेक्षा च, अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः।

व्यतिकर एषां सञ्जात इति व्यतिकरिताः तारकादित्वादितच्। श्वेतमानैरिति "श्वितावर्ण" इत्यस्य आनशि प्रयोगः। स्थानं केतनमिति "वेदाः प्रमाण"मित्यादिवत् विधेयत्वात् क्लीवत्वमेकत्वञ्चेति संक्षेपः। मालिनी वृत्तम् ॥ ८ ॥

(१) प्रकृतिविलसितानामयं पाठोऽपि दृश्यते।

* अगणितमहिमान इति दाक्षिणात्यपुस्तके पाठः।

(२) कथमपि इति पाठः क्वचित्।

माल। सहर्षम्। सहि! तं क्खु भअवदीए गहीदणामहेअं सव्वदा तादो सुमरेदि। (ञ)

लव। सहि! समं किल भअवदोए गुरुसआसादो (१) विज्जाहिगमो किदो त्ति तक्कालवेदिणो मन्तअन्ति। (झ)

काम। तत उदयगिरेरिवैक एव (२)

स्फुरितगुणद्युतिसुन्दरः कलावान्।

(ञ) सखि! तं खलु भगवत्या गृहीतनामधेयं सर्व्वदा तातः स्मरति।

(झ) सखि! समं किल भगवत्या गुरुसकाशाद्विद्याधिगमः कृत इति तत्कालवेदिनो मन्त्रयन्ते।

(ञ) मालेति। देवरातं भाविश्वशुरं मन्यमानया मालत्या गुरुत्वेन देवरातमित्यनुच्चार्य्य भगवत्या गृहीतनामधेयं तमित्युक्तमिति बोध्यम्। तथा च कर्म्मलोचनम्—

"आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च।
प्राणान्तेऽपि न वक्तव्यं ज्येष्ठपुत्रकलत्रयोः॥"

(झ) लवेति। समं ताभ्यां देवरातभूरिवसुभ्यां सह। गुरुसकाशात् एकस्यैव गुरोरन्तिकात्। मन्त्रयन्ते वदन्ति। अत एवामीषां परस्परं स्मरणं परस्परवृत्तान्तज्ञानञ्च सर्व्वथैव सम्भवपरमिति भावः।

प्रस्तुतामेव माधवोत्पत्तिमाह तत इति। उदयगिरेरिव सतो देवरातात् एक एव स्फुरिताः प्रकाशिता ये गुणा रूपादयस्तेषां द्युत्या कान्त्या सुन्दरः, कलावान् नृत्यगीतादिचतुःषष्टिकलाविद्याशाली। भविष्यत्यपि तादृशविद्याऽधिगमे अलौकिकरूपादिदर्शनेन महाभाग्यवत्तानुमानात् योग्यतया उत्पत्तिकाल एव कलावत्ताऽभिधानमिति

(१) भअवदीए गुरुसआसादो इति पाठः क्वचिन्नास्ति।

(२) एष इति पाठान्तरम्।

इह जगति महोत्सवस्य हेतु-
नयनवतामुदियाय बालचन्द्रः ॥ १० ॥

लव । अनान्तिकम् (१) । सहि ! अवि णाम माहवो भवे ? । (अ)

काम । असौ विद्याधारः (२) शिशुरपि विनिर्गत्य भवनात्
इहायातः सम्प्रत्यविकलशरच्चन्द्रवदनः (३) ।

(अ) सखि ! अपि नाम माधवो भवेत् ।

बोध्यम् । पक्षे कलावान् सर्वाभिरेव षोडशभिः कलाभिरन्वितः पूर्ण इत्यर्थः । तथा इह जगति नयनवतां चक्षुष्मतां प्राणिमात्रस्येति तात्पर्य्यम् महोत्सवस्य महतो नयनानन्दस्य हेतुः बालश्चन्द्र इवेति बालचन्द्रः चन्द्र इव कश्चित् शिशुः उदियाय उत्पन्नः ।

अत्र पूर्णोपमाऽलङ्कारः । उदयगिरिरिवेत्युपमाऽनुसारात् बालश्चन्द्र इवेत्युपमितसमास एव न्याय्यः, न तु बाल एव चन्द्र इति रूपकसमास इति तेन न रूपकम्, एक एवेत्यनेन स बालको मातापित्रोरात्मीयानाञ्चातीव प्रेमास्पदमिति ध्वनितम् ।

पुष्पिताया वृत्तम् ॥ १० ॥

(अ) लवेति । माधवो भवेत्, भगवत्याऽभिधीयमानोऽसौ बालक इति शेषः ।

असाविति । अविकलशरच्चन्द्रवदनः पूर्णशरच्चन्द्रतुल्यमुखः, शिशुरपि बालकोऽपि सन् विद्याधारः आन्वीक्षिकीभिन्नविद्यानामाश्रयः असौ देवरातनन्दनः भवनात् स्वगृहात् विनिर्गत्य सम्प्रति इह अस्मिन् नगरे आयातः आगतः । यस्य आलोकस्थाने दर्शन-

---

(१) अपवार्य्य इति पाठभेदः ।

(२) विद्याशाली इति भिन्नः पाठः ।

(३) शरच्चन्द्रमधुर इति पाठोपि दृश्यते ।

यदालोकस्थाने भवति पुरमुन्मादतरलैः
कटाक्षैर्नारीणां कुवलयितवातायनमिव ॥ ११ ॥

तदत्र च बालसुहृदा मकरन्देन सह विद्यामान्वीक्षिकीमधीते । स एष माधवो नाम (१) । (ट)

प्रदेशे यत्र स्थित्वा सोऽवलोक्यते तस्मिन् स्थान इत्यर्थः पुरं नगरं कर्त्तृ उन्मादतरलैः तदवलोकनव्यग्रतावशात् चञ्चलैः नारीणां कटाक्षैः अपाङ्गदृष्टिपातैः कुवलयितानि जातकुवलया निवातायनानि गवाक्षजालानि यत्र तत् तथोक्तमिव भवति । यस्यावलोकनाय गवाक्षद्वारि समागतानां विहितकटाक्षाणां रमणीनां नयनानि प्रस्फुटितकुवलयानीव प्रतीयन्त इति सरलार्थः ।

अत्र शरच्चन्द्रवदन इति लुप्तोपमा, तथा कुवलयितवातायनमिवेति वाच्या भावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेक्षा, अनयोर्मिथो नैरपेक्ष्यात् संसृष्टिः । उत्प्रेक्षया च तस्य लोकोत्तरसौन्दर्यं व्यज्यते । कुवलयशब्देन नीलोत्पलस्याप्यभिधानान्न विशेषे अविशेषाख्यदोषः । तथाच शब्दकल्पद्रुमः "कुवलयं (क्ली)...नीलोत्पलम् ।"

शिखरिणी वृत्तम् ॥ ११ ॥

(ट) तदत्रेति । "वेदार्थस्य अनु पश्चादीक्षणमन्वीक्षा, सा प्रयोजनमस्या इति ठक्" इति रघुनाथः । आन्वीक्षिकीं विद्यां न्यायवैशेषिकादितर्कशास्त्रम् । "आन्वीक्षिकी दण्डनीती तर्कविद्यार्थशास्त्रयो"रित्यमरः । अत्र माधवं प्रति मालत्याः स्वाभिप्रेतविशेषानुरागसाधनाय बहुविधकीर्त्तनात् "अस्ति विदर्भाधिपतेरित्यादि "स एष माधवो नाम" इत्यन्तसन्दर्भे सिद्धि र्नाम नाट्यलक्षणं । तथा च दर्पणे—

"बहूनां कीर्त्तनं सिद्धिरभिप्रेतार्थसिद्धये ।"

---

(१) विद्यामान्वीक्षिकीमधिगच्छति, स एव माधवो नामेति, इति पाठान्तरम् ।

माल । सानन्दं जनान्तिकम् । सहि ! लवङ्गिए ! सुदं महा-उलप्पसूदो महाभाओ त्ति (१) । (ठ)

लव । जनान्तिकम् । सहि ! कुदो वा महोदहिं वज्जिय पारिजादस्स उग्गमो त्ति । (ड)

नेपथ्ये शङ्खध्वनिः ।

काम । अहो ! कालातिपातः । सम्प्रति हि । (ढ)

क्षिपन्निद्रामुद्रां मदनकलहच्छेदसुलभा-(२)
मवाप्तोत्कण्ठानां विहगमिथुनानां प्रथमतः ।

(ठ) सखि ! लवङ्गिके ! श्रुतं महाकुलप्रसूतो महाभाग इति ।

(ड) सखि ! कुतो वा महोदधिं वर्जयित्वा पारिजातस्य उद्गम इति ।

(ठ) मालेति । महाभागो माधव इत्यर्थः । अत्र पुनर्माधवं प्रति विशेषानुरागोदयात् उद्भेदो नाम मुखसन्धेरङ्गम् । यथा दर्पणे—

"बीजार्थस्य प्ररोहः स्यादुद्भेदः ।"

(ड) लवेति । महोदधिं वर्जयित्वा विद्यमानात् कुतोऽन्यस्मात् पदार्थादित्यर्थः, तेन नैककलङ्कत्वहानिरिति भाव्यम् । यथा महोदधेरन्यत्र पारिजातस्योत्पत्ति र्न सम्भवति तथा देवरातादन्यस्मान्माधवस्याप्युत्पत्ति र्न सम्भवतीति भावः । अतएवात्र समादप्रस्तुतात् प्रस्तुतस्य समस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः ।

(ढ) कामेति । कालातिपातः विशालकथाप्रसङ्गादतीतोऽपि कालो नावगत इत्यर्थः । नायमुचितः क्षत इति भावः ।

क्षिपन्निति । असौ श्रूयमाणः, अनिभृतः अगुप्तः विशालभावेन प्रकाशित

---

(१) सहि ! सुदं तुए इतिमात्रः पाठः क्वचित् ।

(२) सुभगामिति पाठभेदः ।

दधानः सौधानामलघुषु निकुञ्जेषु घनता-
मसौ सन्ध्याशङ्खध्वनिरनिभृतः खे विचरति ॥१२॥

वत्से ! सुखं स्थीयताम् (१) । इत्युत्तिष्ठति । (ख)

इत्यर्थः सन्ध्याशङ्खध्वनिः प्रतिदिननियतः सन्ध्यासूचकः शङ्खनिनादः प्रथमत आदौ अवाप्ता प्राप्ता उत्कण्ठा भाविविरहावधारणादौत्सुक्यं यैस्तेषां विहगमिथुनानां चक्रवाकदम्पतीनां मदनकलहच्छेदेन कन्दर्पजनितोद्दामव्यापारपरिसमाप्त्या सुरतपरिसमापनेनेत्यर्थः सुलभां अनायासलभ्यां निद्रामुद्रां स्वापसङ्कोचं निद्रया सङ्कोभावमिति तात्पर्यं क्षिपन् रजनीसान्निध्यज्ञापनेन भाविदुःसहविरहसूचनात् अपसारयन् । तथा अलघुषु विशालेषु सौधानां राजसदनानां निकुञ्जेषु अभ्यन्तरेषु घनतां प्रतिध्वनिना गाढतां विशालतामित्यर्थः दधानो वहन् खे गगने विचरति प्रसरति । सुतरामिदानीमस्माकमितो गमनमावश्यकमिति भावः ।

अत्रैकस्य शङ्खध्वनेः क्रमेण चक्रवाकदम्पतीकर्णेषु, सौधाभ्यन्तरेषु गगने च विचरणात् पर्य्यायनामाऽलङ्कारः । तथा चक्रवाकमिथुनानामिति विशेषे वक्तव्ये विहगमिथुनानामिति सामान्योक्तिः विशेषेऽविशेषाख्यदोषः, स च 'रथाङ्गद्वन्द्वानां प्रथममुदितोत्कण्ठमनसा'मिति पाठेन समाधेयः । निकुञ्जशब्देन लतादिपिहितोदराभिधानेऽपि तद्वत् सौधाभ्यन्तरस्य नानाविधवस्तुविन्यासेन निविडताप्रतिपादनप्रयोजनवशेन तत्र लक्षणाश्रयणात् न नेयार्थत्वदोषः ।

विहगमिथुनानामिति व्यक्तिभेदाद्बहुवचनम् । शिखरिणी वृत्तम् ॥ १२ ॥

---

(१) तदुत्तिष्ठाम इति पाठान्तरम् ।

माल। अपवार्य्य। कधं उवहारीकिदह्मि राइणो तादेण, राआराहणं क्खु तादस्स गुरुअं ण उण मालदी। माधव। हा ताद! तुमं वि णाम मम एव्वं त्ति सव्वधा जिदं भोअ-तिह्नाए। मानन्दम्। कधं महाउलप्पभवो वि (१) सो महाणु-भाओ * सुट्ठु भणिदं (२) पिअसहीए "कुदो वा महोदहिं वज्जिअ पारिजादस्स उग्गमो" त्ति। अवि णाम तं पुणोवि पेक्खिवस्सं। (त)

अव। अवलोइदे! इदो एहि, एदिणा सोवाणेण ओदरह्म (३)। (थ)

(त) कथमुपहारीकृतास्मि राज्ञस्तातेन, राजाराधनं खलु तातस्य गुरुकं न पुनर्मालती। हा तात! त्वमपि नाम ममैवमिति सर्वथा जितं भोगतृष्णया। कथं महाकुलप्रभवोऽपि स महानुभावः, सुष्ठु भणितं प्रियसख्या, "कुतो वा महोदधिं वर्जयित्वा पारिजातस्य उद्गम" इति। अपि नाम तं पुनरपि प्रेक्षिष्ये।

(थ) अवलोकिते! इत एहि, एतेन सोपानेनावतराव:।

(त) मालति। महाकुलप्रभवोऽपि न केवलमशेषविद्यारूपलावण्यशाली-त्यपेरर्थः। स महानुभावो माधवः। तं माधवम्।

(थ) अवेति। इतः अस्यां दिशि। अत्र केवलावलोकितायाः सम्बोधनेन तया सार्द्धं लवङ्गिकायाः कोऽपि निभृतालापो व्यज्यते।

---

(१) महाउलप्पसूदो सो इति पाठभेदः।

* महाभाओ इत्यपि पाठः।

(२) सुभणिदं इति क्वचित् पाठः।

(३) अवलोइदे! इदो एदिणा संजमवेण ओदरह्म इति पुस्तकान्तरे पाठः।

काम। अपवार्य्य। अवलोकिते! (१) साधु सम्प्रति मया तटस्थयैव मालतीं प्रति निसृष्टार्थदूतीकृत्यस्य (२) लघूकृतो भारः। तथाहि (३)। (द)

वरेऽन्यस्मिन् द्वेषः (४) पितरि विचिकित्सा च जनिता
पुरावृत्तोद्गारैरपि च कथिता कार्य्यपदवी।

(द) कामेति। तटस्थयैव उदासीनया सत्यैव उदासीनभावमवलम्ब्यैव न तु माधवपक्षपातलेशमपि प्रकाश्य इत्येवशब्दार्थः। अन्यथा यदि संशयीतेति भावः। निसृष्टार्थदूतीकृत्यस्य "निसृष्टार्थदूतीकल्पस्त्वन्वयितव्य" इति यत् प्राक् प्रतिपादितं तादृशदूतीकार्य्यस्य। लघूकृतः माधवं प्रति मालत्या गाढ़ानुरागोत्कर्षजननादल्पीकृतः। बहुतर एव कर्त्तव्यांशः सुसम्पादितः, इदानीमल्पमात्रमवशिष्यत इति भावः। निसृष्टार्थदूतीलक्षणमुक्तम्। आशङ्कितकर्त्तव्यांशसम्पादनसङ्कलनाभिधानपूर्वकमवशिष्टं कर्त्तव्यांशमभिधातुमाह तथाहीति।

वर इति। अन्यस्मिन् वरे नन्दने द्वेषो जनितः मालत्या वैतृष्ण्यमुत्पादितं, तथा पितरि जनके भूरिवसौ विचिकित्सा च 'भोगलालसायाः प्रबलतया मत्सुखशान्तिनैरपेक्ष्येण नन्दनाय मां प्रतिपादयेत्, किंवा तनयोचितवात्सल्यात् मम सुखशान्तिसापेक्षतयैव माधवाय मां समर्पयेत्' इत्यं संशयश्च। जनिता मया कौशलेन उत्पादिता। अपि च तथा, पुरावृत्तानां शकुन्तलोर्वश्यादिवृत्तान्तानां उद्गारैः प्रकाशैः कार्य्यपदवी कर्त्तव्यमार्गः पितृनैरपेक्ष्येणाभिमतवराय स्वयमात्मदानानुकूला रीतिरित्यर्थः कथिता

---

(१) कुत्रचित् 'अवलोकिते' इति सम्बोधनं नास्ति।
(२) निसृष्टार्थदूत्यस्य, निसृष्टार्थदूतीवृत्तस्य, इति पाठभेदौ।
(३) कुत इति पाठान्तरम्।
(४) दोष इत्यपि पाठः।

स्तुतं माहाभाग्यं (१) यदभिजनतो यच्च गुणतः
प्रसङ्गादेतत्सख्येत्यथ खलु विधेयः (२) परिचयः ॥ १३ ॥

मयीति शेषः। प्रसङ्गात् अन्यप्रसङ्गात् लवङ्गिकाया जिज्ञासाप्रसङ्गेनेत्यर्थः वत्सस्य माधवस्य माहाभाग्यं महाभाग्यवत्त्वं स्तुतं प्रशंसितं। प्रसङ्गं विना अकस्मात्तन्माहाभाग्य-प्रशंसायां यदि मम माधवपक्षपातमाशङ्केतेति भावः। किन्तन्माहाभाग्यमित्याह यदिति। अभिजनतो वंशतः महामात्यदेवरातादुत्पत्तेर्हेतोरित्यर्थः यन्माहाभाग्यं, तथा गुणतो रूपलावण्यविद्यादिगुणवशात् यच्च माहाभाग्यं वत्सस्य वर्त्तत इति शेषः। कृतमभि-धाय इदानीमवशिष्टं कर्त्तव्यांशमाह अथेति। अथ इति इतः परं, परिचयः, समागमवशात् उभयोरेव मालतीमाधवयोरीदृशतया परस्परविशेषज्ञानं, विधेयः अस्माभिः कर्त्तव्यः। एतन्मात्रमवशिष्यत इति भावः।

अत्र भारलघुकरणकार्य्यं प्रति बहुतरकारणोपन्यासात् समुच्चयोऽलङ्कारः। यच्छब्द-द्वयस्योत्तरवाक्यगतत्वेन तच्छब्दानपेक्षत्वात् 'स्तुतं माहाभाग्य'मिति वाक्यस्य प्रथममभि-धानेऽपि न विधेयाविमर्शदोषः। अत्र प्रकृतसमागमाय उद्यमाभिधानात् करणं नाम मुखसन्धेरङ्गम्। तथा च साहित्यदर्पणे—

"...करणं पुनः। प्रकृतार्थसमारम्भः।"

अनेन कामन्दक्या वात्स्यायनकामशास्त्राभिज्ञत्वं प्रतिपादितम्। तथा च वात्स्यायनकामशास्त्रे कन्यासंप्रयुक्तकाधिकरणे निसृष्टार्थदूतीकर्त्तव्यनिरूपणप्रकरणे सूत्राणि—

"अन्यतरपितृणाञ्च दोषानभिप्रायविरुद्धान् प्रतिपादयेत्।" "मातापित्रोश्च गुणा-नभिज्ञतामनपेक्षतां लुब्धतां शठतां चपलतां बान्धवानाम्।" "याश्चान्या अपि समान-

---

(१) तन्माहात्म्यमिति पाठोऽपि दृश्यते।

(२) विधिविधेय इति क्वचित् पाठः।

इति निष्क्रान्ताः सर्वे । (ध)

इति मालतीमाधवे (१) द्वितीयोऽङ्कः ॥

जातीयाः कन्याः शकुन्तलाद्याः स्वरुच्या भर्त्तारं प्राप्य मोदन्त स्म तास्ताभ्याः प्रदर्शयेत् ।"

शिखरिणी वृत्तम् ॥ १२ ॥

(ध) इतीति । जना इत्यध्याहार्य्यस्य विशेषणत्वात् सर्व्वे इति पुंस्त्वस्य नानुपपत्तिः

इति श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशविरचितायां मालतीमाधवटीकायां

भावमनोहरायां द्वितीयाङ्कविवरणं समाप्तम् ॥ ० ॥

(१) धवलकट्टी नाम इत्यधिकः पाठः क्वचित् ।

तृतीयोऽङ्कः ।

—∽*∽—

ततः प्रविशति वुद्धरक्षिता ।

वुद्ध । परिक्रम्य । आकाशे । अवलोइदे ! अवि जाणासि कहिं भअवदात्ति (१) । (क)

(क) अवलोकिते ! अपि जानासि कस्मिन् भगवतीति ।

(क) वुद्धेति । परिक्रम्य कियन्तं पादक्षेपं कृत्वा । आकाशे शून्ये वदतीति शेषः । आकाशभाषितलक्षणं यथा त्रिपुरारिधृतम् ।

"अप्रविष्टैः सहालापो भवेदाकाशभाषितम् ।"

"इतःप्रभृति चतुर्थाङ्कसमाप्तिपर्य्यन्तः प्रतिमुखसन्धिः : यथा साहित्यदर्पणे—

फलप्रधानोपायस्य मुखसन्धिनिवेशिनः ।

लक्ष्यालक्ष्य इवोद्भेदो यत्र प्रतिमुखञ्च तत् ॥"

तथाच "ततसर्वथा सङ्गमनात्र यतः प्राणव्ययेनापि मया विधेय" इत्यनेन प्रयत्नावस्था, "तदास्यताम्, किञ्चिदाख्यातुकामास्मि" इत्यादिना "यदि तद्विषयोऽनुरागबन्ध" इत्यन्तेन लवङ्गिकया कामन्दक्या च मालतीमाधवयोर्मदनविकारवर्णनात् तयोः परस्परसमागमरूपफलविषयकप्रधानोपायभूतानुरागस्य लक्ष्यता, पुनश्च तस्य नन्दनविवाहनिश्चयेनालक्ष्यता, तथा "आविर्भवन्ती"त्यादिश्रामामाश्लोकेन विन्दुनामाधप्रकृतिश्च निरूपितेति तत्र तत्रानुसन्धेयम् । प्रयत्नावस्थादीनां लक्षणानि तु तत्र तत्र वक्ष्यन्ते । एवमस्य विलासादीनि त्रयोदशाङ्गानि यथास्थानं सन्निवेश्य लक्षणानि प्रदर्शयिष्यन्ते ।

(१) कुत्रचित् 'त्ति' इति पाठो नास्ति ।

प्रविश्य अवलोकिता। बुद्धरक्खिदे! किं पमुद्धासि। * कोवि अ कालो भअवदीए पिण्डवादवेलं वज्जिअ (१)मालदीं अणुवत्तमाणाए। (ख)

बुद्ध। हुं, तुमं उण कहिं पत्थिदासि। (ग)

अव। अहं क्खु भअवदीए माहवसआसं अणुप्पेसिदा। सदिट्ठं अ तस्स, जधा सङ्करघरसम्बद्धं कुसुमाअरं णाम (२)

(ख) बुद्धरक्षिते! किं प्रमुग्धासि। कोऽपि च कालो भगवत्याः पिण्डपातवेलां वर्जयित्वा मालतीमनुवर्त्तमानायाः।

(ग) हुं, त्वं पुनः क्व प्रस्थितासि।

(घ) अहं खलु भगवत्या माधवसकाशमनुप्रेषिता। सन्दिष्टञ्च तस्य, यथा शङ्करगृहसम्बद्धं कुसुमाकरं नाम उद्यानं गत्वा कुञ्जकनिकुञ्जपर्य्यन्त रक्ताशोकगहने तिष्ठेति। गतश्च तत्र माधवः।

(ख) प्रविश्येति। प्रमुग्धासि मोहं प्राप्तासि। कथमन्यथा सम्यगवगतविषयेऽपि पुनर्जिज्ञासेति भावः। तथापि तवाग्रहाद्वोधीत्यभिप्रायेणाह कोऽपि चेति। पिण्डपातवेलां निर्दिष्टमाहारसमयं, वर्जयित्वा अतिक्रम्य, मालतीमनुवर्त्तमानायाः केवलं मालतीमेवानुसरन्त्याः। कोऽपि च अनिर्वचनीयः अतिदीर्घ इत्यर्थः, कालः समयः। इदानीं गच्छतीति शेषः। इदानीमपि मालत्यर्थमेव गतेति भावः।

(घ) अवेति। शङ्करगृहसम्बद्धं प्रतिष्ठितशिववाटीसंलग्नं। कुञ्जकः

* विस्मृतासीति पाठान्तरम्।

(१) ओ कोवि कालो भअवदीए पिण्डपारणवेलं विसज्जिअ इति पाठभेदः।

(२) सङ्करघरसंबन्धि कुसुमाअरुज्जाणं इत्यपि पाठः।

उज्जाणं गदुअ कुब्जअ-णिउज्ज-(१) पेरन्तरत्तासोअगच्छे चिट्ठत्ति। गदो अ तत्थ माहवो। (घ)

बुद्ध। (२) किंत्ति तहिं माहवो अणुप्पविसदो ?। (ङ)

अव। अज्ज कसणचउद्दसीत्ति (३) भअवदीए (४) समं मालदी सङ्करघरं (५) गमिस्सदि। तदो एव्वं किल सोहग्गं वड्ढदित्ति देवदाराहणणिमित्तं सहत्थकुसुमावचअं उद्दिसिअ

(ङ) किमिति तस्मिन् माधवोऽनुप्रविष्टः ?।

(च) अद्य कृष्णचतुर्दशीति भगवत्या समं मालती शङ्करगृहं गमिष्यति। तत एवं किल सौभाग्यं वर्द्धत इति देवताराधननिमित्तं स्वहस्तकुसुमावचयमुद्दिश्य

(पुं) पुष्पवृक्षविशेषः। कुजा इति ख्यात" इति शब्दकल्पद्रुमः। तस्य यो निकुञ्जः लतादाच्छतस्थानं तस्य पर्य्यन्ते शेषभागे यत् रक्ताशोकानां गच्छं वनं तत्र।

(ङ) बुद्धेति। किमिति किमर्थं केन हेतुना। तस्मिन् कुसुमाकरोद्याने।

(च) अवेति। इति हेतोः। "शिवस्येष्टा चतुर्दशी"ति स्मृते चतुर्दश्यां शिवार्च्चनमतीवप्रशस्तमित्यभिप्रायः। भगवत्या कामन्दक्या। ततः परं। एवं किल इत्थमनुष्ठिते खलु, स्वहस्तार्च्चितैः कुसुमैः शिवार्च्चने कृते इत्यर्थः। इति

(१) कुब्जणिउज्ज इति पाठोऽपि दृश्यते।

(२) अवलोइदे इत्यधिकः कुत्रचित् पाठः।

(३) तत्थ इत्यपि कुत्रचिदधिकः पाठः।

(४) अणणीए इति पाठभेदः।

(५) सङ्करउरं इति पाठान्तरम्।

लवङ्गिआदुदीआं मालदीं भअवदी ज्जेव (१), कुसुमाअरुज्जाणं आणइस्सदि। तदो अण्णोण्णदंसणं भविस्सदित्ति (२)। तुमं उण कहिं पत्थिदा ?। (च)

बुद्ध। अहं क्खु सङ्करघरं (३) ज्जेव पत्थिदाए पिअसहीए मदअन्तिआए आमन्तिदा। तदो भअवदीए पादवन्दणं कदुअ तहिं ज्जेव गच्छामि। (छ)

भव। तुमं क्खु भअवदीए जस्सिं पओअणे णिउत्ता, तत्थ को वुत्तन्दो ?। (ज)

लवङ्गिकाद्वितीयां मालतीं भगवत्येव कुसुमाकरोद्यानमानेष्यति। ततः अन्योन्यदर्शनं भविष्यतीति। त्वं पुनः कस्मिन् प्रस्थिता ?।

(छ) अहं खलु शङ्करगृहमेव प्रस्थितया प्रियसख्या मदयन्तिकया आमन्त्रिता। ततो भगवत्याः पादवन्दनं कृत्वा तस्मिन्नेव गच्छामि।

(ज) त्वं खलु भगवत्या यस्मिन् प्रयोजने नियुक्ता, तत्र को वृत्तान्तः ?।

इत्थं बोधयित्वेत्यर्थः। "कुशपुष्पसमिद्धारि ब्राह्मणः स्वयमाहरे" दिति शास्त्रात् ब्राह्मणपदस्य चोपलक्षणत्वादिति भावः। अन्योन्यदर्शनं मालतीमाधवयोः परस्परसाक्षात्कारः भविष्यति, इति हेतो माधवस्त्वयानुप्रेषित इत्यर्थः।

(ज) भवेति। यस्मिन् प्रयोजने मदयन्तिकामकरन्दयोः संयोजनरूपे कार्ये।

---

(१) तं एव इति भिन्नः पाठः।

(२) भोदुत्ति इति पाठोऽपि दृश्यते।

(३) सङ्करउरं कुत्रचिदीदृशः पाठः।

बुद्ध । मए क्खु भअवदीए समादेसेण तासु तासु विस्सम्भकधासु ईरिसो तारिसो त्ति मअरन्दस्स उअरि पिअसहीए परोक्खाणुराओ तहा दूरं आरोविदो जहा से मणोरहो (१) अवि णाम तं पेक्खामि त्ति । (झ)

अव । साहु, बुद्धरक्खिदे ! साहु (२) । (ञ)

(झ) मया खलु भगवत्याः समादेशेन तासु तासु विस्रम्भकथासु ईदृश-स्तादृश इति मकरन्दस्योपरि प्रियसख्याः परोक्षानुरागस्तथा दूरमारोपितः, यथाऽस्या मनोरथः, अपि नाम तं प्रेक्षे इति ।

(ञ) साधु, बुद्धरक्षिते साधु ।

(झ) बुद्धेति । विस्रम्भकथासु निभृतप्रणयालापेषु । ईदृशः शौर्यविद्यादि विशेषगुणवान्, तादृशः मदन इव रूपलावण्यवान् मकरन्दः । इति इत्थं वचनो-पन्यासेनेत्यर्थः । प्रियसख्याः मदयन्तिकायाः । दूरमारोपितः वृद्धिं नीतः । अस्या मदयन्तिकायाः, मनोरथ इत्यमभिलाषः अभूदिति शेषः । कीदृगसावित्याह अपीति तं मकरन्दं । प्रेक्षे साक्षादवलोकयामि । 'साक्षान्मकरन्दमवलोक-यितुमर्हामि किं' इति मनोरथोऽभूदिति तात्पर्य्यम् । तस्मिन्नेतावान् तस्याः जात इति भावः ।

(ञ) अवेति । साधु अनुष्ठितमिति शेषः ।

---

(१) पिअसहीए मदअन्तिआए दूरं आरोविदो परक्खाणुराओ एसो अ से मणोरहो इत्यपि पाठः ।

(२) साहु, बुद्धरक्खिदे ! साहु । एहि गच्छम्ह । इति पाठान्तरम् ।

बुद्ध। एहि गच्छावः (१)। (ट)

इति निष्क्रान्ते (२)।

प्रवेशकः (ठ)।

प्रविश्य कामन्दकी (३)।

तथा विनयनम्राऽपि मया मालत्युपायतः।
नीता कतिपयाहोभिः (४) सखीविस्रम्भसेव्यताम् ॥१॥

(ट) एहि गच्छावः।

(ठ) प्रवेशक इति। तल्लक्षणमुक्तम्। अत्र "गतश्च तत्र माधव" इत्यादिना वृत्तकथांशानां निदर्शनम्, "मालती शङ्करगृहं गमिष्यती"त्यादिना च वर्त्तिष्यमाणकथांशानां निदर्शनं बोद्धव्यम्।

तथेति। मया, तथा तेन प्रकारेण सातिशयभावेनेत्यर्थः, विनयेन गुरुजनो-चितभक्तियुक्तेन कुलकन्यायोग्यस्वभावेन नम्राऽपि ममान्तिके अवनताऽपि मालती, उपायतः कैश्चिदुपायैः कतिपयाहोभिः अल्पैरेव दिवसैः सखीविस्रम्भसेव्यतां सखी-वदात्मनि विश्वासव्यवहारयोग्यतां नीता प्रापिता।

तथाच मालती पूर्वं गुरुसमीप इव मम समीपे भक्तिश्रद्धातिशयेनापरकुलकन्य-केव परममवनतासीत्, इदानीन्तु मया कवरीबन्धन-कुचद्वयपत्रलेखानिर्म्माण-रहस्या-लापादिभिरुपायैः लवङ्गिकाप्रभृत्यन्यतमसखीजन इव मयि विश्वासव्यवहारकारिणी विहितेति सरलार्थः। तदियमिदानीमवश्यमेव मदुपदिष्टपथं गमिष्यतीति भावः।

---

(१) कुत्रचिदयं पाठो नास्ति।

(२) इति परिक्रम्य निष्क्रान्ते इत्यपि पाठः।

(३) ततः प्रविशति कामन्दकी इतिमात्रः पाठः कुत्रचित्।

(४) कतिपयाहेन इति पुस्तकान्तरे पाठः।

सम्प्रति हि (१)।

व्रजति विरहे वैचित्त्यं नः, प्रसीदति सन्निधौ,
रहसि रमते, प्रीत्या देयं (२) ददात्यनुवर्त्तते।
गमनसमये कण्ठे लग्ना निरुध्य निरुध्य मां
सपदि शपथैः प्रत्यावृत्तिं प्रणम्य च याचते ॥ २ ॥

अत्र सखीविस्रम्भसेव्यतामिति लुप्तोपमाऽलङ्कारः। कतिपयाहोभिरिति-समासान्तविधेरनित्यतया न अदन्तता ॥ १ ॥

सख्यामिवात्मनि विश्वासव्यवहारमेव विवृणोति व्रजतीति। नोऽस्माकं विरहे वैचित्त्यं दौर्म्मनस्यं व्रजति, तथा सन्निधौ प्रसीदति निवृत्तचित्ता भवति, रहसि निर्जनस्थाने, रमते मया सह नर्म्मालापादिना क्रीडति, तथा प्रीत्या देयं प्रणयेन दातव्यं कर्पूरादि वस्तु, ददाति मह्यमुपहरति, अनुवर्त्तते प्रियसम्भाषणासनदानादिना ममानुगत्यं करोति। तथा गमनसमये मत्प्रस्थानकाले कण्ठे लग्ना भुजाभ्यां मम गलदेशमवलम्ब्य मां निरुध्य निरुध्य अतिशयेनानुरुध्य प्रणम्य च शपथैः 'यदि त्वमिदानीमेव नागच्छसि तदा मम मस्तकं खादसि' इत्यादिभिः शपथवाक्यैः सपदि तत्क्षणात् प्रत्यावृत्तिं मम प्रत्यागमनं याचते प्रार्थयति।

अत्र व्रजतीत्यादीनामनेकक्रियाणां कण्ठे लग्नेत्यनेनोपस्थितमालतीरूपैककर्त्तृकारकत्वात् दीपकमलङ्कारः, तथा सख्यामिवात्मनि विश्वासव्यवहारप्रतिपादनकार्य्यं प्रति बहुतरकारणोपन्यासात् समुच्चयश्च, अनयोरेकाश्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः।

हरिणीवृत्तम् ॥ २ ॥

---

(१) क्वचित् 'हि' शब्दोनास्ति।

(२) चापमिति, दायमिति च पाठभेदौ।

इदञ्च तत्र साधीयः प्रत्याशानिबन्धनम् (१)। (ङ)
शाकुन्तलादीनितिहासवादान्
प्रस्तावितानन्यपरैर्वचोभिः।
श्रुत्वा मदुत्सङ्गनिवेशिताङ्गी
चिराय चिन्तास्तिमितत्वमेति ॥ ३ ॥

तदद्य माधवसमक्षमुत्तरमुपक्रमिष्ये (२)। नेपथ्याभिमुख-मवलोक्य (३)।

(ङ) इदञ्चेति। किञ्चेति चार्थः। इद अनुपदमुच्यमानं, तत्र मालती-माधवयोः समागमविषये, साधीयो दृढतरं प्रत्याशायाः सत्यमेवासौ मदुपदिष्टमाच-रिष्यतीत्येवंरूपाया आशायाः, निबन्धनं हेतुः।

किन्तदित्याह शाकुन्तलादीनिति। अन्यो मालतीभिन्नो जनः, परस्तात्पर्य्य-विषयो येषां तैरन्यपरैः, मुखतोऽन्योद्देशेन प्रवृत्तवदवभासमानैः वास्तविकपक्षे तु तदुद्देशेनैव प्रवृत्तैरित्यर्थः ; वचोभि र्वाक्यैः प्रस्तावितान् मया प्रसञ्जितान् शाकुन्तला-दीन् शकुन्तलावृत्तान्तादिकान् इतिहासवादान् पुरावृत्तवाक्यानि श्रुत्वा मदुत्सङ्गे ममाङ्के निवेशितानि स्थापितानि अङ्गानि भुजयुगलग्रीवामस्तकानि यया सा तथोक्ता मालती, चिराय बहुकालं यावत्, चिन्तया 'कथं मया शकुन्तलादिवदाचरितव्यम्, कोवा तत्रोपायः' इत्यादि भावनया स्तिमितत्वं स्तब्धीभावं एति प्राप्नोति। इदमेव लक्षणं मम प्रत्याशायाः साधीयो निबन्धनमिति भावः।

इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोर्मेलनादुपजाति र्वृत्तम्।
"अनन्तरोदीरित लक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः।
इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु वदन्ति जातिष्विदमेव नाम ॥" इतिलक्षणात् ॥३॥

---

(१) सम्प्रत्याशानिबन्धनमिति पाठभेदः।
(२) उपक्रमिष्याम इति पाठान्तरम्।
(३) नेपथ्याभिमुखमितिमात्रः पाठः कुत्रचित्।

वत्से ! इत इतः । (ढ)

ततः प्रविशति मालती लवङ्गिका च ।

माल । स्वगतम् । 'कथं उवहारीकिदह्मि' इत्यादि पूर्वोक्तं पठति (१) ।

लव । सहि ! एसो क्खु महुर-महुरसाद्द-(२) मञ्जरी-कवलण-केलि कल-कोइलउल--कोलाहलाकुलिद--सहआर-सिहरुड्डीण-चडुल--चञ्चरीअ-णिअर--व्वदिअरुद्दलिद-दल-कराल-चम्पआहि-

(ण) सखि ! एष खलु मधुर-मधुरसार्द्र-मञ्जरी-कवलन-केलिकल-कोकिल-कुल-कोलाहलाकुलित-सहकारशिखरोड्डीन-चटुल-चञ्चरीकनिकर-व्यतिकरोद्दलित-दल-कराल चम्पकाधिवास-मनोहरः, मराल-मांसल-जघन-परिणाहोद्वहन-मन्थरोरुभर-

(ढ) तदर्थेति । तत् तस्मात् अनया मदुपदिष्टस्यावश्यकर्त्तव्यत्वावधारणात् हेतोरित्यर्थः । माधवस्य समक्षं प्रत्यक्षं उत्तरं परकर्त्तव्यं उपक्रमिष्ये आरप्स्ये । "प्रोपाभ्यामारम्भे" इत्यात्मनेपदम् । नेपथ्याभिमुखमवलोक्य नेपथ्याभिमुखावलोकनेन मालत्यागच्छतीति दृष्ट्वेत्यर्थः । वत्से ! मालति ! इत इत आगम्यतामिति शेषः ।

(ण) सखेति । मारुतस्य विशेषणद्वयम् । मधुरः सुस्वादः, यो मधुरसः पुष्पनिर्य्यासद्रवः, तेन आर्द्रा क्लिन्ना या मञ्जरी चूतवल्लरी तस्याः कवलनं ग्रसनं मुखार्पणमेव केलिः क्रीड़ा, तया कलो मधुरास्फुटो यः कोकिलकुलस्य पिकसमूहस्य कोलाहलः कलकलः, तेन आकुलितात् व्याप्तात् सहकारशिखरात् चूतपल्लवात् उड्डीनः आसनोत्पतितः, चटुलः चञ्चलः, यश्चञ्चरीकनिकरः मधुकरसमूहः, तस्य व्यतिकरेण विमर्द्देन उद्दलितानि विकासितानि दलानि पत्राणि येषां तानि,

(१) 'कधं उवहारीकिदह्मि' इत्यादिः 'अविणाम तं पुणोवि पेक्खिस्सं' इत्यन्तः सकल एव सन्दर्भः कस्मिंश्चित् पुस्तके लिखितः ।

(२) महुरसोल्लोल्ल···इति पाठभेदः ।

वास-मणोहरो, मराल-मंसल-जहण (१) परिणाहुव्वहण-मन्थरोरुभर-विसंठुल-क्खलिद-चलण-संचलणोवणीद (२) सेप-सीभर-सुहाविन्दुज्जल-(३) मुद्ध-मुह-चन्द-चन्दणाअमाण-सीअल-प्फंसो, तुमं परिस्सअइ कुसुमाअरुज्जाणमारुदो। ता सहि! इदो परिक्कमामो (४)। (ग) इति परिक्रम्य प्रविशतः।

विसंठुल-खलित-चरण-सञ्चरणोपनीत-स्वेद-शीकर--सुधा--विन्दूज्ज्वल--मुग्ध-मुखचन्द्र-चन्दनायमान-शीतलस्पर्शः, त्वां परिष्वजति कुसुमाकरोद्यानमारुतः। तत् सखि! इतः परिक्रमावः।

अपसारितकलिकाभावानीत्यर्थः, अत एव करालानि दन्तुराणि असमानानि यानि चम्पकानि चाम्पेयकुसुमानि तेषामधिवासेन सौरभेण मनोहरः चित्ताह्लादकरः। तथा मराली मसृणः, मांसलः स्थूलः, यो जघनपरिणाहः कट्या विस्तृतः पुरोभागः, तस्य उद्वहनेन भारवहनेन मन्थरं मन्दं तथोरुभरेण विसंष्ठुलं विषमं तथा खलितं इतः कर्त्तव्ये ततः कृतमित्यर्थः यत् चरणसञ्चरणं तव पादन्यासः, तेन उपनीता उपस्थापिता जनिताः स्वेदशीकरा घर्म्मविन्दव एव सुधाविन्दवः विशदतया अमृत-कणाः, तैर्मुग्धो मनोहरः यो मुखचन्द्रः तव वदनचन्द्रमाः, तत्र चन्दनायमानः चन्दनवदाचरन् चन्दनतुल्य इत्यर्थः। तथा शीतलस्पर्शो यस्य स तथोक्तः। एतेन शैत्यसौगन्ध्यमान्द्यरूप-गुणत्रयवैशिष्ट्यं वायोः सूचितम्। परिष्वजति आलिङ्गति स्पृशतीत्यर्थः। तत्तस्मात् इतः अस्मिन् प्रदेशे परिक्रमावः कियन्तं पादविक्षेपं कुर्व्वः। ईदृशसुशोभनवायुसेवनार्थमिति भावः।

---

(१) मरालजहण इति पाठान्तरम्।

(२) चलणसंचारमसिणगमणोवणीद इति भिन्नः पाठः।

(३) विन्दु इज्जल इति पुस्तकान्तरे पाठः।

(४) ता पविसम्ह इत्यपि पाठः।

ततः प्रविशति माधवः ।

माध । सहर्षम् । हन्त ! परागता भगवती । इयं हि मम (त)

आविर्भवन्ती प्रथमं प्रियायाः

सोच्छ्वासमन्तःकरणं करोति ।

सन्तापदग्धस्य शिखण्डियूनो (१)

दृष्टेः पुरस्तादचिरप्रभेव ॥ ४ ॥

"चटुल. (पुं) चञ्चलः"। "चञ्चरीकः (पुं) भ्रमरः।" "मरालः।... मसृणे त्रि"। "मांसलः (त्रि)...स्थूलः।" इति च शब्दकल्पद्रुमः।

मन्ये, भवभूतिः किल दुरूहशब्दानामीदृशसमासराशिविन्यासेन सामाजिकानां मानसरसशोषणमेव निर्म्माणनैपुण्यं मन्यते स्म।

(त) माधेति। हन्त हर्षे। परागता उपस्थिता। भगवती कामन्दकी इयं कामन्दकी।

आविरिति। सन्तापदग्धस्य ग्रीष्मतापतप्तस्य शिखण्डियूनः तरुणमयूरस्य दृष्टेः पुरस्तात् अग्रतः आविर्भवन्ती अचिरप्रभा विद्युदिव इयं कामन्दकीप्रियाया मालत्याः प्रथमं पूर्व्वं आविर्भवन्ती प्रादुर्भवन्ती सती सन्तापदग्धस्य विरहानलतापतप्तस्य मम अन्तःकरणं मनः पुनर्दर्शननैराश्यान्मृतप्रायमिति भावः, सोच्छ्वास सजीवं प्रफुल्ल-मित्यर्थः करोति।

यथा वृष्ट्यागमं सूचयन्ती विद्युत् ग्रीष्मतापतप्तस्य मयूरस्य अन्तःकरणमुच्छ्वसितं करोति, तथा प्रादुर्भवन्ती खल्वियं कामन्दकी मालत्यागमनं सूचयन्ती सती तद्विरहा-नलतप्तस्य ममान्तःकरणमुच्छ्वसितं करोतीति सरलार्थः।

अत्रोपमाऽलङ्कारः। तेन च मयूरस्य वृष्टिरिव ममापि मालती तापानन्तरं नितान्तशान्तिदायिनीत्युपमा व्यज्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः। यौवनकाले

(१) निदाघसन्तप्तशिखण्डियून इति पाठान्तरम्।

दृष्ट्वा (१)। अये ! लवङ्गिकाद्वितीया मालत्यपि। (थ)

आश्चर्य्यमुत्पलदृशो वदनामलेन्दु-
सान्निध्यतो मम मुहुर्जड़िमानमेत्य।
जात्येन (२) चन्द्रमणिनेव महीधरस्य
सन्धार्य्यते द्रवमयो मनसा विकारः (३) ॥५॥

सर्व्वेषामेव विशेषोत्तापो भवतीति युवशब्देन विशेषोत्तापद्योतनात् न अपुष्टार्थत्व-दोषः। द्वितीयाङ्के नन्दनाय मालतीदान-वृत्तान्तेन—प्रकृतकाव्यार्थविच्छेदे प्राप्ते अत्र पुनर्माधवस्य मालतीदर्शनाभिलाषस्तस्याविच्छेदहेतुरिति विन्दुर्नामार्थप्रकृतिः। तथा च साहित्यदर्पणे—

"अवान्तरार्थविच्छेदे विन्दुरच्छेदकारणम्।"

इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ४ ॥

(थ) दृष्ट्वेति। दृष्ट्वा लवङ्गिकया सह मालतीमागच्छन्तीमवलोक्य। अये इति वलवदानन्दजनितसम्भ्रमे। न केवलं कामन्दकी मालत्यपि आविर्भूता इत्यपेरर्थः। एतेनानन्दातिशयो व्यज्यते।

आश्चर्य्यमिति। महीधरस्य अचलस्येव धीरस्येत्यर्थः मम मनसा उत्पलदृशः पद्मलोचनाया मालत्याः, वदनं अमलेन्दुः निर्म्मलचन्द्र इव तस्य सान्निध्यतः सामीप्या-द्धेतोः मुहुः सातिशयं जड़िमानं जड़त्वं कर्त्तव्यविमूढ़त्वमिति यावत् जलप्रकृतिकत्वञ्च एत्य प्राप्य, जातौ साधुरिति जात्यः, तेन उत्कृष्टेनेत्यर्थः चन्द्रमणिना चन्द्र-कान्तमणिनेव द्रवमयः तरलतारूपः आनन्देन विगलिततास्वरूप इत्यर्थः, पक्षे

---

(१) दिष्ट्या इति पाठभेदः।

(२) जात्येन इत्यपि पाठो दृश्यते।

(३) मनसो विकार इति भिन्नः पाठः।

सम्प्रति रमणीयतरा मालती । (ट)

ज्वलयति मनोभवाग्निं मदयति हृदयं, कृतार्थयति चक्षुः ।
परिम्लदितचम्पकावलि-विलासललितालसैः (१) रङ्गैः ॥ ६ ॥

अलमयः, विकारः अन्यथाभावः सम्भाव्यते अवलम्ब्यते इत्याशयः म् । अचलवज्जीरस्यापि मम मनसो यत् द्रवीभावधारणं तदाश्चर्य्यमिवेति भावः ।

अत्र उत्पलद्दश इति लुप्तोपमा, तथा चन्द्रमणिनेव इत्युपमानुसारात् 'वदनामलेन्दु' इत्यत्रापि लुप्तोपमैव न तु रूपकमित्युपमाचयं, तथा अन्यत् मनसो द्रवमयत्वं अन्यच्च चन्द्रकान्तमणेरिति भेदेऽपि श्लेषेणाभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिश्चेत्येतेषामङ्गाङ्गीभावेन सङ्करः ।

उत्कृष्टचन्द्रकान्तमणेः प्रचुरजलनिर्गमसूचनार्थं आत्येनेत्युक्तम् । काकाक्षिगोलकन्यायेन चन्द्रकान्तमणिनेवेति इवशब्दस्य उभयत्राप्यन्वयः प्रत्येतव्यः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ५ ॥

(ट) सम्प्रतीति । रमणीयतरा पूर्वावस्थातः समधिकसौन्दर्य्यशालिनी । मदिरईक्षणैव ईषत्कृशत्वात् यूनत्वाच्चेति भावः ।

ज्वलयतीति । परिम्लदिता सातिशयपवनान्दोलनादिना म्लाना, या चम्पकावलिः चाम्पेयकुसुममाला, तस्या विलास इव विलासो विभ्रमो येषां तानि, तथा ललितानि मदनेनान्दोलितानि अलसानि कार्श्यात्पटूनि च तैः तथोक्तैः, अङ्गैः, मनोभवाग्निं मम मदनानलं ज्वलयति उद्दीपयति, हृदयं मम मनः, मदयति आनन्दपरवशं करोति, तथा चक्षुः मम नयनं कृतार्थयति द्रष्टव्यचरमसीमादर्शनेन चरितार्थं करोति । सर्वत्र मालतीति पूर्वगद्यस्थं कर्तृपदं बोध्यम् । इदानीमीदृशीऽस्याः सन्दर्शनेन नितरामाकुलोऽस्मीति भावः ।

अत्र ज्वलयतीत्याद्यनेकक्रियाणामेककर्तृकारकत्वाद्दीपकमलङ्कारः, तथा

---

(१) ललितालसैरिति पाठान्तरम् ।

माल। सहि! इमस्सिं कुज्जअणिउञ्जे (१) कुसुमाइं अवचिणुह्म। (ध)

माध। प्रथमप्रियावचनसंश्रवस्फुरत्- (२)
पुलकेन सम्प्रति मयाऽवलम्ब्यते (३)।
घनराजि-नूतनपयः-समुक्षण--
क्षणवद्ध कुट्मल-कदम्बडम्बरः॥ ७॥

(ध) सखि! अस्मिन् कुब्जकनिकुञ्जे कुसुमान्यवचिनवः।

मनोभवाग्निमिति निरङ्गं केवलरूपकं द्वितीयार्द्धे लुप्तोपमा चेत्येतेषामङ्गाङ्गि-भावेन सङ्करः।

"प्रेङ्खोलितस्तरलितो लुलितान्दोलितावपि" इति शब्दकल्पद्रुमः।

ननु "अन्तर्निविष्टकर्म्मकधातोरकर्म्मकत्व"मिति नियमात् कथं कृतार्थयतीत्यस्य चक्षुरिति कर्म्मपदमिति चेत्, सत्यं, अकर्म्मकत्वमिति कर्म्मपदेन विधेयकर्म्मैव विवक्षितं, तेन फलयति फलमिति विधेयकर्म्म न स्यात्। उद्देश्यं कर्म्म तु भवत्येव, तेन चक्षुरित्यस्य उद्देश्यीभूतकर्म्मत्वान्न दोषः। अन्यत्रापीदृशः प्रयोगो दृश्यते यथा शाकुन्तले "अवतंसयन्ति दयमानाः प्रमदाः शिरीषकुसुमानि।" "कथं न सा मद्गिरं-माविलामपि स्वसेविनीमेव पवित्रयिष्यति!" इति नैषधेऽपि। आर्य्या जातिः॥६॥

(ध) मालतीति। कुब्जकः पुष्पवृक्षविशेषः 'कुजा' इति ख्यातः।

प्रथमेति। सम्प्रति, प्रथम आदिमः यः प्रियाया मालत्या वचनसंश्रवः 'सहि' इत्यादिवाक्यश्रवणं तेन स्फुरन्तः प्रकाशमानाः पुलका रोमाञ्चा यस्य तेन तथोक्तेन

(१) कुज्जणिउञ्जे इति कुत्रचित् पाठः।
(२) संश्रवस्फुरत् इति पाठभेदः।
(३) विडम्ब्यते इति पाठोऽपि दृश्यते।

लव। सखि! एवं करेम्ह। (न)

पुष्पावचयं नाटयतः।

माध। अपरिमेयाश्चर्य्यमाचार्य्यकं भगवत्याः। (प)

(न) सखि! एवं कुर्वः।

मया घनराजि मेघमालाया यानि नूतनपयांसि नवजलानि तैः समुल्लसणे सेचन-समये प्रथमवर्षाकाल इत्यर्थः बद्धानि धृतानि कुट्मलानि मुकुलानि येन तस्य, तथोक्तस्य कदम्बस्य नीपवृचस्य डम्बरः सादृश्यं अवलम्ब्यते आश्रीयते।

अत्रार्थी उपमाऽलङ्कारः छेकानुप्रासश्चेत्यनयोः संसृष्टिः। आश्चर्य्यमित्यादिषु त्रिषु श्लोकेषु माधवस्य रतिभोगार्थायाः समीहायाः प्रतीतेः विलासो नाम प्रतिमुख सन्धेरङ्गम्। तथाच दर्पणे—

"समीहा रतिभोगार्था विलास इति कथ्यते।"

एतच्चतुर्थचरणमविकलमुत्तररामचरित-षष्ठाऽङ्केऽपि रामेण पठितम्।

मञ्जुभाषिणी वृत्तम्॥ ७॥

(प) माधेति। भगवत्याः कामन्दक्याः आचार्य्यस्य शिक्षयितुर्भाव इत्याचार्य्यकं उपदेशकौशलमित्यर्थः अपरिमेयानि अस्माभिरियत्तया परिच्छेत्तुमशक्यानि आश्चर्य्याणि यत्र तादृशम्। तथा च येनाहं, नन्दनाय प्रदाने राज्ञ एवानुरोधात् पुनरसम्भवदर्शना-मेवामिमेकाकिनीं कुसुमचयनाय समुन्नमितभुजयुगलतया स्खलितवसनत्वात् स्पष्ट-लक्ष्यमाणकुचयुगलां निःशङ्कमवलोकयितुमर्हामीति भावः।

अत्र पूर्व्वं दृष्टायाः पश्चाददर्शनं गताया मालत्याः पुनरनुसर्पणात् परिसर्पो नाम प्रतिमुखसन्धेरङ्गम्। तथा च दशरूपके—

"परिसर्पस्तु वीजस्य दृष्टनष्टानुसर्पणम्।" 'दृष्टनष्टानुसरणं परिसर्पश्च कथ्यते" इति साहित्यदर्पणलक्षणमपि सङ्गच्छत इति द्रष्टव्यम्।

माल। सहि ! इदो वि अण्णस्सिं अवचिणुह्म। (१) । (फ)

काम। मालतीं परिष्वज्य। अयि ! विरम, (२) निःसहासि जाता। तथाहि (३)। (व)

खलयति वचनं ते, स्रंसयत्यङ्गमङ्गं, (४)
जनयति मुखचन्द्रोद्भासिनः स्वेदविन्दून्।
मुकुलयति च नेत्रे सर्वथा सुभ्रु ! खेद-
स्त्वयि विलसति तुल्यं वल्लभालोकनेन ॥ ८ ॥

(फ) सखि ! इतोऽपि अन्यस्मिन् अवचिनुवः।

(फ) मालेति। इतोऽपि स्थानात्, अन्यस्मिन् स्थाने, अवचिनुवः कुसुमानीति शेषः।

(व) कामेति। विरम पुष्पचयनादित्यर्थः, येन निःसहासि अमेण पुनश्चेतु-मशक्तासि।

खलयतीति। हे सुभ्रु ! शोभनभ्रुयुगलि ! खेदः कुसुमचयनजनितः परिश्रमः ते तव वचनं खलयति गद्गदं करोति, अङ्गमङ्गं सर्व्वानवयवान् हस्तादीन् स्रंसयति अवसादयति, मुखचन्द्रोद्भासिनः मुखचन्द्रस्य कान्तिविशेषजननशीलान् स्वेदविन्दून् घर्म्मलवान् जनयति, तथा नेत्रे चक्षुषी मुकुलयति निमीलयति च ; अत एव वल्लभस्य दयितस्य आलोकनेन दर्शनेन तुल्यं समानं वल्लभदर्शनमिवेत्यर्थः त्वयि सर्व्वथा विलसति प्रवर्त्तते प्रभावं प्रकटयतीत्यर्थः। तथा च वल्लभावलोकनमपि कर्त्तृ युवत्या वचनं गद्गदं

---

(१) सहि ! जेण इदो वि अवरस्सिं अवचिणुह्म इति पाठोऽपि दृश्यते।

(२) विरम विरम इति द्विरुक्तिः कुवचित्।

(३) कुवचित् तथाहीति नास्ति।

(४) संश्रयत्यङ्गमङ्गमिति पाठान्तरम्।

मालती लज्जां नाटयति। (१)

लव। सोहणं भअवदीए आणत्तं। (भ)

(भ) शोभनं भगवत्या आज्ञप्तम्।

करोति, अङ्गावसादं जनयति मुखचन्द्रे घर्म्मबिन्दूनुत्पादयति, निरतिशयामन्दजननात् नेत्रे च निमीलयति। तवायं पुष्पचयनजनितः श्रमोऽपि तथैव दृश्यते, सुतरामितः पुष्पचयनात् विरमेति भावः।

अत्र आर्थी पूर्णोपमाऽलङ्कारः ग्लपयतीत्यादिनामनेकक्रियाणां खेद इत्येककर्त्तृकारकत्वाद्दीपकं वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्च, इत्येतेषामेकाश्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः। लताकुञ्जान्तरितमाधवकर्त्तृकावलोकनं पुष्पचयनश्रमश्च, एतौ युगपत्त्वयि वर्त्तेते इति वस्तु व्यज्यते। सुभ्रु इत्यत्र भ्रूशब्दस्य उवङ्स्थानीयत्वेन "नेयङुवङ्स्थानावस्त्री"ति नदीसंज्ञाप्रतिषेधात् "अम्बार्थनद्योर्ह्रस्व" इति ह्रस्वत्वप्रसङ्गाभावेऽपि "अप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीना"मित्यत्र भाष्यकारेण अलावूः कर्कन्धूरित्युदाहरणात् "ऊकारादप्युङ्प्रकृते"रिति वामनोक्तेश्च ऊकाराप्युङन्तत्वाङ्गीकारात् नदीत्वेन ह्रस्वत्वम्। कलापमते तु नदीत्वादेव ह्रस्वत्वं। तथा च "ह्रस्वश्च ङवति" इत्यत्र टीकायां दुर्गः "स्त्रीवचने तु सर्व्वत्र नदीसंज्ञाऽस्त्येव"। कुमारसम्भवेऽपि, यथा—"विमानना सुभ्रु! कुतः पितुर्गृहे"। अन्यत्रापि "सुभ्रु! त्वं कुपितेत्यपास्तमशनं, त्यक्ता कथा योषिताम्" इत्यादि। "जाता सुभ्रु! मनोरमे। तदवशे"ति श्रीपतिनाऽपि लिखितं। अत एवात्र न च्युतसंस्कारतादोषः।

अत्र नर्म्म नाम सन्ध्यङ्गम् "परिहासवचो नर्म्म" इति दर्पणलक्षणात्।

मालिनी वृत्तम्॥ ८॥

(भ) लवेति। शोभनं साधु युक्तियुक्तं। आज्ञप्तं। उक्तं। ममाऽपि श्रमस्य लक्ष्यमाणत्वादस्याः पुष्पचयनादिदानीं विराम एव सङ्गच्छत इति भावः। उक्तमिति वक्तव्ये गौरवद्योतनाय आज्ञप्तमित्युक्तमिति बोध्यम्।

(१) लज्जते इत्यपि पाठः।

माध। हृदयङ्गमः परिहासः। (म)

काम। तदास्यताम्। किञ्चिदाख्येयमाख्यातुकामास्मि। (य)

सर्वा उपविशन्ति।

काम। मालत्याश्चिबुकमुन्नमय्य। शृणु विचित्रमिदं सुभगे ?। (र)

माल। अवहितास्मि। (ल)

काम। अस्ति तावदेकदा प्रसङ्गतः कथित एव मया माधवाभिधानः कुमारः, यस्त्वमिव मामकीनस्य (१) मनसो द्वितीयं निबन्धनम् (२)। (व)

(ल) अवहितास्मि।

(म) माधेति। परिहासः स्खलयतीत्यादि परिहासवाक्यं हृदयङ्गमो मनोहरः। वल्लभावलोकन-परिश्रमयोः समानानुभावयोजनादिति भावः।

(य) कामेति। तत्तस्मात्, आस्यतां उपविश्यतां, आख्येयं वक्तव्यं आख्यातुकामा वक्तुकामा।

(र) कामेति। विचित्रं आश्चर्य्यम्। सुभगे सौभाग्यवति !।

(ल) मालेति। अवहितास्मि श्रोतुं दत्तावधानाऽस्मि। अत्र नर्म्मद्युति नाम प्रतिमुखसन्धेरङ्गम्। यथा दर्पणे

"...धृतिस्तु परिहासजा, नर्म्मद्युतिः॥"

(व) कामेति। माधवाभिधानः माधवनामा, कुमारः अविवाहितावस्थः कश्चित्। मामकीनस्य मदीयस्य। द्वितीयं त्वमेकं यो द्वितीयमित्यर्थः। निबध्यते स्नेहेनावरुध्यते यस्मिन्निति निबन्धनं आवद्धीकरणस्थानं परमस्नेहपात्रमित्यर्थः। "ममेदमित्यर्थः—खीनेकौ च कि अस्मद कत्वात्मदादेशे अस्य च ममकादेशे वृद्धौ मामकीन"मिति दुर्गादासः।

---

(१) मामकीयस्येति पाठान्तरम्। (२) बन्धनमिति पाठभेदः।

लव। सुमरामो। (अ)

काम। स खलु मदनोद्यानयात्रादिवसात् प्रभृति दुर्मनायमानः परवानिव शरीरोपतापेन। (ष)

यदिन्दावानन्दं, प्रणयिनि जने वा न भजते,
व्यनक्त्यन्तस्तापं, तदयमतिधीरोऽपि विषमम्।
प्रियङ्गुश्यामाङ्गप्रकृतिरपि चापाण्डु मधुरं
वपुः क्षामं क्षामं वहति, रमणीयश्च भवति॥ ८॥

लव। एदं (१) वि तस्सिं अवसरे भअवदीं तुवराअन्तीए अवलोइदाए उदीरिदं आसि, जधा अस्सत्यसरीरो माहवोत्ति। (स)

(अ) स्मरामः।

(स) एतदपि तस्मिन्नवसरे भगवतीं त्वरयन्त्या अवलोकितया उदीरितमासीत्, यथा अस्वस्थशरीरो माधव इति।

(अ) लवेति। स्मरामः भवत्याभिहितं तं माधववृत्तान्तमिति शेषः।

(ष) कामेति। दुर्मनायमानः दुःखितमना इवाचरन्। शरीरोपतापेन करणेन परवानिव पराधीन इव संवृत्त इति शेषः। स्वभावानुसारेण किमपि कर्त्तुं न शक्नोतीति भावः।

विशेषमाह यदिन्दाविति। यद् यस्मात् इन्दौ चन्द्रे प्रणयिनि जने वा सातिशयप्रेमभाजने जने वा विषये दृष्टे सति वा आनन्दं न भजते न प्राप्नोति, आनन्दानुभवलक्षणं न प्रकाशयतीत्यर्थः, तत्तस्मात् अतिधीरोऽपि सातिशयधैर्य्यशीलोऽपि, अयं माधवः, विषमं दुःसहं, अन्तस्तापं व्यनक्ति प्रकटयति। चन्द्रं प्रणयिजनं वा

(१) एवमिति कुत्रचित् पाठः।

काम। यावदहमशृणवं, मालत्येवास्य मन्मथोन्मादहेतुरिति। ममापि स एव निश्चयः। कुतः (१)। (ह)

अनुभवं वदनेन्दुरुपागम-
मियत मेष (२) यदस्य महात्मनः।
क्षुभितमुत्कलिकातरलं मनः
पय इव स्तिमितस्य महोदधेः॥ १०॥

विलोक्य आनन्दाप्रकाश एव मनस्तापलक्षणमित्यर्थः। प्रियङ्गुवत् फलिनीफलवत् श्यामा श्यामवर्णा अङ्गप्रकृतिः देहाकृतिर्यस्य सः, तथाविधोऽपि सन् आपाण्डु विरहेण ईषच्छुक्लतवर्णं अतएव मधुरं मनोहरं चामं क्षामं अतिक्षीणं वपुः शरीरं वहति बिभर्त्ति। नचेयं रोगजनिता पाण्डुता क्षीणता वेत्याह रमणीयश्रीति कान्तिमात्रावशेषेण सुन्दराकृतिर्भवतीत्यर्थः।

अत्र इन्दुप्रणयिजनदर्शनरूपहेतौ सत्यपि आनन्दरूपतत्फलाभावात् विशेषोक्तिरलङ्कारः, तथा आपाततः प्रियङ्गुश्यामाशब्दयोः पुनरुक्ततप्रतीतावपि परञ्च प्रियङ्गुवत् श्यामवर्णेतिपर्य्यवसानात् भिन्नाकारशब्दगतत्वाच्च पुनरुक्तवदाभासः, तथा तत्रैव चरणे विरोधाभासश्चेति मिथोनैरपेक्ष्यादेषां संसृष्टिः।

"श्यामातु महिलाह्वया। लता गोवन्दनी गुन्द्रा प्रियङ्गुः फलिनी फली"त्यमरः।

शिखरिणी वृत्तम्॥ ९॥

(ह) कामेति। अशृणवं श्रोत्रपरम्परया श्रुतवती। ननु जनरवः कदाचित् मिथ्यापि भवेदित्याह ममापीति। तादृशनिश्चये हेतुमभिधातुमाह कुत इति।

अनुभवमिति। एष इति मालत्याश्चिबुकं धृत्वा निर्दिशति। यद् यस्मात् एष वदनेन्दुः मालत्या मुखचन्द्रः अस्य महात्मनः धीरस्वभावस्य माधवस्य अनुभवं चाक्षुषप्रत्यक्षगोचरतां उपागमत् प्राप्तवान्। अतएव मनो माधवस्य चित्तं स्तिमितस्य निश्चलस्य

---

(१) कुत इति क्वचिन्नास्ति। (२) नियतमेवेति पाठान्तरम्।

माध। अहो! उपन्यासशुद्धिः। अहो! मम च महत्त्वारोपणे यत्नः। अथवा। (ख)

शास्त्रेषु निष्ठा (१) सहजश्च बोधः
　　प्रागल्भ्यमभ्यस्तगुणा च वाणी।
कालावबोधः (२) प्रतिभानवत्त्व-
　　मेते गुणाः कामदुघाः क्रियासु ॥११॥

महोदधेः समुद्रस्य पयो जलमिव, उत्कलिकातरलं उत्कण्ठया कल्लोलैश्च चञ्चलं तथा क्षुभितं अधीरं उद्वेलितञ्च अभूदिति शेषः। इति नियतं निश्चितम्। माधवसदृशधीरप्रकृतेः स्वसदृशतरुणीदर्शनमन्तरेणाधीरता न सम्भवति, विशेषतश्च 'मालतीमिवावलोक्य माधवोऽधीरो जातः' इति जनरवश्च श्रुतः सुतरां तव मुखचन्द्रावलोकनमेव माधवस्योन्मादहेतुरित्यनुमानेन निश्चीयत इति भावः।

अत एवात्र उपमाऽलङ्कारकृतविच्छित्तिवशात् माधवमनःक्षोभचञ्चलतारूपकार्य्येण मालतीमुखदर्शनरूपकारणानुमितेरनुमानाऽलङ्कारः। "जानीमहेऽस्या हृदि सारसाक्षा" इत्यादौ जानीमहे इत्यादिवत् नियतमित्यनुमानद्योतकम्।

द्रुतविलम्बितं वृत्तं "द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ" विति लक्षणात् ॥ १० ॥

(ख) माधेति। उपन्यासस्य वाग्विन्यासस्य शुद्धिः पूर्वापरविरोधादिदोषराहित्यम्। महत्त्वारोपणे अस्य महात्मन इत्यनेन अवास्तविकप्राधान्यस्थापने।

शास्त्रेष्विति। शास्त्रेषु निष्ठा स्थितिः नीत्यादिसकलशास्त्रपर्य्यालोचनमित्यर्थः, सहजः स्वाभाविको बोधः ज्ञानञ्च अनभिगतदुरूहविषयेष्वपि स्वभावत एव प्रवेशशालिनी सूक्ष्मबुद्धिः, प्रागल्भ्यं चातुर्य्यं, अभ्यस्ता असकृदुपात्ता गुणाः प्रसादमाधुर्य्यादयो यया सा

---

(१) शास्त्रे प्रतिष्ठा इत्यपि पाठः।

(२) कालानुरोध इति पाठोऽपि दृश्यते।

काम॰। अत (१) स्तेन जीविताहुद्विजमानेन दुष्करमपि न किञ्चिन्न क्रियते। असौ हि, (२) (क)

धत्ते चक्षुर्मुकुलिनि रणत्कोकिले बालचूते
मार्गे गात्रं क्षिपति बकुलामोदगर्भस्य वायोः।

वाणी वाक्यञ्च। कालाववोधः समयज्ञानं अवसरप्रतीचेति यावत्, तथा प्रतिभानवत्त्वं प्रतिभाशालित्वं एते गुणा धर्म्माः क्रियासु कर्त्तुमभिलषितेषु कार्य्येभावेषु कामदुघाः अभिलाषपूरकाः। अतएव सततमेभिर्गुणैरन्वितायाः भगवत्या उपन्यासशुद्धिप्रभृतिकं नाश्चर्य्यमिति भावः।

अत्राप्रस्तुतात् क्रियासामान्यात् प्रस्तुतविशेषदूतीक्रियाप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः, गुणसमुच्चयश्च, इत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः। तेन च मदभिलषितौ मालतीसमागमो ऽवश्यमेव सम्पत्स्यत इति वस्तु व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः।

कामं दुहन्तीति कामदुघाः "दुहेः कौ घश्चे"ति कप्रत्ययो घश्चान्तादेशः।

इन्द्रवज्रा वृत्तम्॥ ११॥

(क) कामेति। अतः मनसोऽधीरत्वात्, तेन माधवेन जीविताात् जीवनात् उद्विजमानेन विभ्यता। दुष्करमपि किञ्चित् कार्य्यं न क्रियत इति न अपि तु क्रियत एव। तथा च मम जीवनमेवेदानीमीदृशदुःसहदुःखकारणमिति मत्वा जीवनाद्विभ्यता तत् परित्यागेच्छया दुष्करमपि कार्य्यं क्रियत इति सरलार्थः। हि तथाहि, असौ माधवः।

धत्त इति। मुकुलिनि कोरकिते, रणन्तः शब्दायमानाः कोकिला यत्र तादृशे बालचूते बालत्वेन स्निग्धत्वान्मनोहरे सहकारतरौ चक्षुः सत्यपि बहुशो धर्म्मे स्थापयति। कोकिलरूपमदनसैन्यकोलाहलविशिष्टादस्मात् सहकारान्निर्गतेन कोरकरूपमदनबाणेन

---

(१) अत इति पाठभेदः।

(२) तथाहीति पाठान्तरम्।

दावप्रेक्षा (१) सरसविसिनीपत्रमात्रोत्तरीय (२)
स्ताम्यन्मूर्त्तिः श्रयति बहुशो मृत्यवे चन्द्रपादान् ॥१२

माध। अन्य एवासुखः कथाप्रकारो भगवत्याः (३)। (ख)

माल। स्वगतम्। एव्वं दुक्करं करेदि सो (४)। (ग)

काम। तदेवं प्रकृत्या सुकुमारः कुमारः कदाचिदप्यन्यथा-

(ग) एवं दुष्करं करोति सः।

मम मृत्युर्भवतु इत्यभिप्रायेणेति भावः। बकुलामोदः वकुलकुसुमसौरभं गर्भे मध्ये यस्य तस्य वायो र्दक्षिणसमीरणस्य मार्गे सञ्चारपथे गात्रं देहं मृत्यवे बहुशः क्षिपति न्यस्यति। मदननाराचनिक्षेपवायुरयमिति मत्वेति भावः तथा सरसं मार्द्रं यत् विसिनीपत्रं सन्तापशमनाय परिजनानीतं पद्मपत्रं तन्मात्रं उत्तरीयं प्रावरणं यस्य सः, ताम्यन्ती ग्लानिं प्राप्नुवती मूर्त्तिर्देहो यस्य सः, दावप्रेक्षा दावानलपक्षपातेन इमे चन्द्रपादा दावानला एव इति भ्रान्तेनेत्यर्थः मृत्यवे मरणाय बहुशो वारं वारं चन्द्रस्य पादान् किरणान् श्रयति अवलम्बते। एभि र्मम देहदाहो भवतु इत्याशयेनेति भावः।

अत्र मुकुलिनीत्यादीनां विशेषणानां साभिप्रायत्वात् परिकराऽलङ्कारः, तथा मृत्यु-साधिकानां धत्त इत्यादिबहुक्रियाणामुपादानात् समुच्चयश्चानयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः।

"दवो दाव इति ख्यातो वनाग्निवनयोरपि।" इति विश्वः "पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्य्यांशाः" इत्यमरः।

मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ १२ ॥

(ख) माधेति। अन्यएव साधारणोक्तकथाप्रकाराद्भिन्न एव अलौकिक एवेत्यर्थः असुखः अदृष्टः।

(ग) मालेति। स माधवः।

(१) दावप्रेक्षा इति क्वचित्पाठः। (२) मात्रान्तराय इति पाठोऽपि।
(३) क्वचिदयं पाठो नास्ति। (४) अदिदुक्करं करेदि इति पाठान्तरम्।

परिक्लिष्टपूर्वस्तपस्वी। यतोऽधुना (१) शक्यमनेन मरणमप्य-नुभवितुम्। (घ)

माल। जनान्तिकम्। सहि! अत्तणो कारणादो मच्चलोआल-ङ्कारभूदस्स तस्स किं वि आसङ्कमाणा भूदाविट्ठा विअ ण आणामि किं पड़िवज्जदि त्ति (२)। (ङ)

माध। दिष्ट्या अनुकम्पितोऽस्मि भगवत्या। (च)

(ङ) सखि! आत्मनः कारणात् मर्त्यलोकालङ्कारभूतस्य तस्य किमपि आशङ्कमाना भूताविष्टेव न जानामि किं प्रतिपद्यत इति।

(घ) कामेति। प्रकृत्या स्वभावेन सुकुमारः कोमलः कुमारो माधवः। अन्यत्र अन्यस्यां तरुण्यां विषये अपरिक्लिष्टपूर्वः ईदृशकामवेदनया पूर्वं क्लेशं न प्राप्तः। अतएव तपस्वी अनुकम्पनीयः। यतः सौकुमार्य्यात्। अनेन माधवेन। अत स्त्वमप्यनुरक्ता सती एनमासन्नविपत्तेः परित्रायस्वेति भावः। कुमार इत्यनेन जीवत्-पितृकत्वं अविवाहितावस्थत्वञ्च व्यज्यते, अन्यत्रेत्यनेन च त्वमेव प्रथमानुरागविषय इति ध्वन्यते।

"तपस्वी तापसे चानुकम्प्ये त्रिष्वथ योषिति। मांसिकाकटरोहिण्यो"रिति मेदिनी।

(ङ) मालेति। आत्मनः स्वस्याः। किमपि मत्पक्षे विषमविपत्तिरूपत्वेन वक्तुमशक्यं मरणमित्यर्थः। भूतेन रुद्रानुचरदेवयोनिविशेषेण आविष्टा ग्रस्ता। प्रतिपद्यते अत्र किमुत्तरं दीयते, इति न जानामीत्यन्वयः। अतस्त्वमेवोत्तरं देहीति भावः।

(च) माधेति। अनुकम्पितोऽस्मि, ईदृशोपन्यासेन मालत्या अप्यनुरागसम्भवा-दिति भावः।

---

(१) कुत्रचिदधुनाशब्दो नास्ति।

(२) भोदाविदाम्हि ता किं दाणि एत्थ पड़िवज्जिस्सं इति पाठान्तरम्।

लव। भअवदी एव्वंवादिनी त्ति आअक्खीअदि। अह्माणं वि भट्टिदारिआ, भवणासण्णरच्छामुहमुहुत्तमण्डणस्स तस्स ज्जेव बहुसो अणुभूददंसणा भविअ रविकिरणासिलिट्ठ मुद्धकमलिणी-कन्दसुन्दरावअवसोहाविभाविदाणङ्गवेअणाधिअदर (१) रमणी आवि परिअणं दूणेदि। (क)

(छ) भगवती एवंवादिनीति आख्यायते। अस्माकमपि भर्त्तृदारिका, भवनासन्नरथ्यामुखमुहूर्त्तमण्डनस्य तस्यैव बहुशोऽनुभूतदर्शना भूत्वा रविकिरणाश्लिष्टमुग्धकमलिनीकन्दसुन्दरावयवशोभाविभावितानङ्गवेदनाधिकतररमणीयापि परिजनं दुनोति।

(क) लवेति। एवं वादिनी माधवस्य मदनावस्थाप्रकाशिनी, इति हेतोः, आख्यायते मालत्या अप्यवस्था मयोच्यते। यथा शिष्यजनस्य गुरुजनान्तिके कस्यापि मदनावस्थावर्णनं लज्जावशादसम्भवं तथा शिष्यजनान्तिकेऽपि गुरुजनस्य, किन्तु माधवस्य विपत्तिमाशङ्कमानेव भवती तं भावमपहाय माधवस्य मदनावस्थां वर्णितवती, सुतरां मयापि तथैव मालत्यावस्था समाख्यायते, इति न मे धृष्टतादोषो मन्तव्य इति भावः। भर्त्तृदारिका स्वामिकन्या मालती। तस्यैव माधवस्य। अनुभूतदर्शना प्राप्तदर्शना। रविकिरणैः आश्लिष्टं स्पृष्टं मुग्धं मनोहरं यत् कमलिनीकन्दं पद्मिनीमूलं मृणालमित्यर्थः तद्वत् सुन्दर्य्या श्वेतत्वेन मनोरमया अवयवशोभया देहकान्त्या विभाविता सूचिता या अनङ्गवेदना तया अधिकतरं यथा स्यात्तथा रमणीयाऽपि सती परिजनं मादृशं सेवकजनं दुनोति सन्तापयति। क्लेशदर्शनेऽपि सहसातत्प्रतिकारोपायकरणासम्भवादिति भावः। "कन्दोऽस्त्री सूरणे मूले" इति त्रिकाण्डशेषः।

(१) व्वदिअर इत्यपि पाठः।

णाभिणन्दिदि कलाकीलाओ (१)। केवलं कमलाअमाण (२) कन्तहत्थपल्हत्थगण्डमण्डला दिअसाइं गमेदि। (ज)

अवि अ, विअसिदारविन्द-मअरन्द णिस्सन्दसुन्दरेण दरदलिअकुन्दमाअन्द महुविन्दुसन्दोहवाहिणा भवणुज्जाण (३) परन्तमारुदेण उत्तम्मदि। (झ)

(ज) नाभिनन्दति कलाक्रीड़ाः। केवलं कमलायमान-कान्त-हस्त-पर्य्यस्त गण्डमण्डला दिवसानि गमयति।

(झ) अपि च, विकसितारविन्द-मकरन्द-निष्यन्दसुन्दरेण दर-दलित-माकन्द-मधुविन्दु सन्दोहवाहिना भवनोद्यानपर्य्यन्तमारुतेन उत्ताम्यति।

(ज) नाभिनन्दतीति। कलाः नृत्यगीतादीः, क्रीड़ाः कन्दुकादिखेलाः, नाभिनन्दति न आद्रियते। एतेनारतिरुक्ता। कमलायमानः पद्मवदाचरन् कान्तः सुन्दरः यो हस्तः पद्ममिव सुन्दरं यत् पाणितलमित्यर्थः, तत्र पर्य्यस्तं न्यस्तं गण्डस्य मण्डलं यया सा। एतेन चिन्ताऽभिहिता।

(झ) अपि चेति। विकसितारविन्दस्य मकरन्दनिष्यन्देन रसस्रवेण तत्-सम्पर्केणेत्यर्थः सुन्दरः सौरभान्मनोहरः, तेन, तथा दरदलितौ ईषद्विकसितौ यौ कुन्दमाकन्दौ कुन्दकुसुमचूतकुसुमे तयो मधुविन्दुसन्दोहं रसविन्दुसमूहं वहतीति तेन तथोक्तेन, परमसौरभाविशिष्टेनेत्यर्थः। भवनोद्यानस्य अमात्यपुरसंलग्नोपवनस्य पर्य्यन्तमारुतेन भवनासन्नसीमासञ्चारिणा वायुना, उत्ताम्यति अधीरा भवति। एतेनोद्दीपनविभावविहित वेदनाऽभिहिता।

"दराऽव्ययं मनागर्थे"। "माकन्दः सहकारेऽस्त्री धात्रीनगरभेदयोः। इति च मेदिनी।

---

(१) केलिकलाओ इत्यपि पाठः।

(२) मिलाअन्त इति पाठोऽपि। (३) भवणुज्जाण इति पाठान्तरम्।

अणं अ, जदो प्पहुदि (१)तस्सिं जत्तादिअहे णिअ-महूसव वभुदअदंसणत्थं (२) पडिवस्करूवस्स भअवदो कामस्स (३) विअ कामकाणणालङ्कारकारिणो तस्स विविहविव्भमाहिरामं अणुरूआणराआणुवन्ध-महग्घीकिद-जोव्वणारम्भं (४) अणोण्ण दिट्ठिविणिवाद-वञ्चणावसर जुवरिद(५) चित्त-तुवरन्तकोदूहलं, (६)समुल्लसिद सद्दस त्थम्भमन्थरावअवपड़िलग्ग-सेद-पुलअ-उक्कम्प सुन्दरं (७) आनन्दिदसहीअणं पिअसहीए (८) परप्परावलोअणसुहं समासादिदं । (अ)

(अ) अन्यच्च, यतः प्रभृति तस्मिन् यात्रादिवसे निजमहोत्सवाभ्युदयदर्शनार्थं प्रतिपन्नरूपस्य भगवतः कामस्येव, कामकाननालङ्कारकारिणः तस्य विविधविभ्रमाभिरामं, अनुरूपानुरागानुबन्धमहार्घीकृतयौवनारम्भं, अन्योन्यदृष्टिविनिपातवञ्चनाऽवसरज्वरित-चित्त-त्वरमाण कौतूहलं, समुल्लसित साध्वसस्तम्भ-मन्थरावयव-प्रतिलग्नस्वेद-पुलकोत्-कम्पसुन्दरं, आनन्दित-सखिजनं प्रियसख्या परस्परावलोकनसुखं समासादितम् ।

(अ) अन्यच्चेति । निजः स्वकीयो महोत्सव एवाभ्युदय स्तस्य दर्शनार्थं प्रतिपन्नरूपस्य अनङ्गत्वे सत्यपि स्वकीयदैवप्रभावेण गृहीतमूर्त्तेः । कामकाननालङ्कार-

(१) जत्ते तिमात्रः पाठः पुस्तकान्तरे ।

(२) ...दंसणपडिवस्करूवस्स इति कृतसमासः पाठभेदः ।

(३) मम्महस्स इति भिन्नः पाठः ।

(४) विविहविब्भमाणुराआणुवन्ध...इति पाठान्तरम् ।

(५) खिज्जमाण इति पाठोऽपि दृश्यते । (६) कुत्रचि दत्रापि समासो न कृतः ।

(७)...कम्पाणन्दिअ सहीअणं इत्यपि पाठः पुस्तकान्तरे ।

(८) कुत्रचित् पिअसहीए इति पाठो नास्ति ।

तदो प्पहुदि सविसेसदूसहाआस-विजिम्भमाणुद्दाम-देहदाह दारुणं (१) दसापरिणामं अणुभवन्ती, मुहुत्तमेत्तसंपत्तपुण्ण-चन्दोदआ बालकमलिणी विअ पम्मलाअदि (२)। (ट)

(ट) ततः प्रभृति सविशेषदुःसहायासविजृम्भमाणोद्दामदेहदाहदारुणं दशा-परिणामं अनुभवन्ती, मुहूर्त्तमात्रसम्प्राप्तपूर्णचन्द्रोदया बालकमलिनीव प्रम्लायति।

कारिण: असौन्दर्य्यप्रकाशेन तन्मदनाद्यानशोभाविधायिन:, तस्य माधवस्य, विविध-विभ्रमै र्नानाप्रकारविलासैः अभिरामं मनोरमं तथा अनुरूपो योग्यो योऽनुराग स्तस्य अनुवन्धेन अनुसरणेन द्वारा महार्घीकृतः दुर्लभीकृतः श्लाघनीयः कृतः यौवनारम्भो येन तत् तथोक्तं। तथा अन्योन्यदृष्टिविनिपात एव वञ्चना परस्मिन् काले दुःख-करत्वात् प्रतारणा तस्या अवसरे समये त्वरितं कामावेशेन सन्तप्तं यच्चित्तं तस्मिन् त्वरमाणं सत्वरं जायमानं कौतूहलं दर्शनस्यैव कौतुकं यस्मिन् तत्। तथा समुल्ल-सितं उत्पन्नं यत् साध्वसं भयं तेन यः स्तम्भो निश्चेष्टता, तेन मन्थरेषु मन्देषु कार्य्या-क्षमेषु अवयवेषु हस्तपदाद्यङ्गेषु प्रतिलग्ना उत्पद्य स्थिताः, ये स्वेदपुलककौतुकम्पा धर्म्मरोमाञ्चकम्पाख्याः, सात्विकभावाः, तैः सुन्दरं, अतएव आनन्दिताः स्वयोग्य-जनस्यैव दर्शनेनानुरागादियमवस्थेत्यामोदिताः सखीजना येन तत्। प्रियसख्या मालत्या। समासादितं प्राप्तम्।

(ट) तत इति। सविशेषः सातिशयः अतएव दुःसहो य आयासः कष्टं मदनवेदनेति यावत् तेन विजृम्भमाणो वर्द्धमान उद्दामो महान् यो देहदाहः शरीर-सन्तापः तेन दारुणं दशापरिणामं अवस्थापरिणतिं कामविकारमित्यर्थः। मुहूर्त्त-मात्रं अत्यल्पकालमात्रं सम्प्राप्तः चक्षुषालब्धः दृष्ट इत्यर्थः पूर्णचन्द्रोदये उदित-

---

(१)...विअम्भनुद्दामदारुणं इति पाठान्तरं।

(२) परिमिलाअदि इति पाठभेदः।

तह विअ (१) मुहुत्तमेत्तहिअअ विणिहिद-वल्लहसमागमा, (२) णिव्भरसलिलासार सिच्चमाणा विअ मेदिणी सीदलाअदि त्ति जाणामि। (ठ)

जेण पप्फुरिद-रदणच्छदुज्जलन्त-दन्तमोत्तिअ-पन्ति (३) कन्तिमविसेस सोहिदं, णिरन्तरुल्लसिद-पुलअ-पह्मल-कवोल-

(ठ) तथापि च, मुहूर्त्तमात्र हृदयविनिहितवल्लभसमागमा, निर्भरसलिलासारसिच्यमानेव मेदिनी शीतलायत इति जानामि।

(ड) येन प्रस्फुरित रदनच्छदोज्ज्वलद्दन्तमौक्तिकपङ्क्ति कान्ति सविशेषशोभितं, निरन्तरोल्लसित पुलक पक्ष्मल कपोल घूर्णमान सन्ततानन्दवाष्पस्तवकं, ईषद्विकशित निस्पन्द-मन्दतारोत्ताण-मसृण मुकुलायमान नेत्रनीलोत्पलं, अविरलोद्भिन्नस्वेदजल-बिन्दु-सुन्दर-ललाटपट्टं, नवचन्द्रलेखामनोहरं, मुग्धमुखपुण्डरीकं उद्वहन्ती, विदग्ध-सहचरीचित्तसंशयितकौमारभावा भवति।

पूर्णचन्द्रो यया सा, विशेषणमेतत् कमलिनीपक्षेऽपि योज्यम्। बालकमलिनी बालत्वेन नितान्तकोमला पद्मिनीव प्रम्लायति विशेषकामावेशेन अवसीदति, पक्षे सङ्कुचिता भवति। अत्राप्युद्दीपनविभावजनितवेदना सूचिता।

(ठ) नन्वीदृशवेदनानुभवे कथं जीवतीत्याह तथापि चेति। तादृशमदनवेदनाऽवसादे सत्यपीत्यर्थः। मुहूर्त्तमात्रं कियन्तं कालं हृदये विनिहितः स्थापितः केवलमनःसङ्कल्पेनानुभूत इत्यर्थः वल्लभस्य प्रियस्य माधवस्य समागमो यया सा, अतएव निर्भरेण अतिमात्रेण सलिलासारेण वृष्टिधारासम्पातेन सिच्यमाना आर्द्री-

(१) तह वि इत्येतन्मात्रः पाठोऽपि।

(२) विनिहिदणिम्भाअन्तवल्लहसमागमा इति कुत्रचित् पाठः।

(३) पप्फुरिद कन्त-दसणच्छदुच्छलन्त मुत्तिआवलि इति पाठान्तरम्।

घोलन्त-संददाणन्द-वाहत्थवश्रं, ईसि-विश्रसिद-णिप्फन्द-मन्द तारुत्ताण (१) मसिण-मउलाश्रन्त-णेत्त णोलुप्पलं, अविरलुब्भि-ण्णसेश्रजलविन्दु सुन्दर-ललाड़पट्टं (२) णवचन्दलेहामणोहरं, मुहमुहपुण्डरीश्रं उव्वहन्ती, विश्रड्ढसहचरीचित्त-संसइद कोमारभावा भोदि। (ङ)

क्रियमाणा मेदिनीव शीतलायते उपरतमदनतापतया शीतलेवाचरति। इति जानामि अनुमिनोमि। अतएव जीवतीति भावः। एतेन सङ्कल्प उक्तः।

(ङ) कथमीदृशमनुमानमित्याह येनेति सङ्कल्पोपनीत प्रियचुम्बनानुभावमाह प्रस्फुरितेत्यादि। प्रस्फुरिताभ्यां स्पन्दमानाभ्यां रदनच्छदाभ्यां ओष्ठाभ्यां उज्ज्वलन्ती दीप्यमाना या दन्तमौक्तिकपङ्क्तिः दन्तरूपमुक्तावली तस्याः कान्त्या शोभया सविशेषं सातिशयं शोभितं तथा निरन्तरोल्लसितैः अतिनिविड़भावेनोत्पन्नैः पुलकैः रोमाञ्चैः पच्मलौ असमौ यौ कपोलौ गण्डौ तयोरुपरीत्यर्थः घूर्णमानः पतित्वा इतस्ततो-ऽभिष्यन्दमानः सन्ततः अविच्छिन्नधारः आनन्दवाष्पस्तवकः चुम्बनानन्दानुभवादश्रुजल-पुञ्जो यत्र तत् तथोक्तं।

सङ्कल्पोपस्थापितवल्लभं प्रति दृष्टिप्रकारानाह ईषदित्यादि। ईषद्विकसिते लज्जादि-हावावशात् कदाचित् किञ्चित् प्रकाशिते, निष्पन्दे परमसौन्दर्य्यात् क्वचित् निश्चले, मन्दतारे कौतुकोद्दीपणात् कदापि स्तोकविकसिततारादये, उत्ताणे उन्नतमुखदर्शनाय कदाचिदुन्नमिते, मसृणे अतुलनीयप्रेमानुभवात् कदापि कोमले, मुकुलायमाने च आलिङ्गनाद्यलौकिकसुखास्वादनात् कदापि मुद्रितप्राये च नेत्रनीलोत्पले नयनेन्दीवर-द्वयं यत्र तत्।

(१) ईसविसमनिप्पन्दमन्थरतारुत्ताणे इति पाठभेदः।

(२)... सुन्दरणिडलचन्दलेहामणोहरं इत्यपि पाठः।

किं अ, उद्दाम-ससिमऊह-निउरुम्ब-चुम्बिद-पउत्तणिस्सन्द-चन्दमणिहारधारिणी, पउर-कप्पूर-सविसेस सिसिर चन्दणरस-च्छड़ासारणिअर-दन्तुरिद-वालकदलीपत्त-सअणा, (१) पादसंवाहणादिवावार-तुवरन्त-सहअरीसत्थ-विरइदोवणीद-कमलिणीदल जलद्द-तालउन्ता (२) उण्णिद्दा एव्व (३) रअणीओ गमेदि । (ढ)

(ढ) किञ्च, उद्दामशशिमयूख निकुरम्ब चुम्बित—प्रवृत्तनिष्यन्द चन्द्रमणिहार-धारिणी, प्रचुर-कर्पूर-सविशेष-शिशिर-चन्दनरस-च्छटासारनिकर दन्तुरित—बालकदली-पत्रशयान, पादसंवाहनादिव्यापार-त्वरमाण-सहचरीसार्थ-विरचितोपनीत-कमलिनीदल-जलार्द्र-तालवृन्ता, उन्निद्रैव रजनी गमयति ।

सङ्कल्पोपनीतदयितेन सह रतेःश्रमानुभावमाह .अविरलोद्भिन्नेत्यादि । अविरलं घनं यथा स्यात्तथा उद्भिन्ना उत्पन्ना ये स्वेदजलविन्दव स्तैः सुन्दरं ललाटपट्टं भाल-देशो यस्मिन् तत् ।

नवचन्द्रलेखामनोहरं नवोदितचन्द्रकलासुन्दरं मुग्धं मूढं सङ्कल्पोपस्थापितप्रिय-तमान्तिके सरलताव्यञ्जक मित्यर्थः यत्मुग्धपुण्डरीकं वदनसिताम्भोजं तत् उद्वहन्ती धारयन्ती मालती, विदग्धाभिः सुचतुराभिः सहचरीभिः सखीभिः चित्ते स्वस्वमनसि कंथयितः सन्देहविषयीकृतः कौमारभावः अविवाहिताऽवस्थत्वं यस्या सा तथोक्ता भवति, यादृशी खल्वियमकस्मात् कामातुरा सञ्जाता, ततः किं स्वयमेव पतिं वृणुयात् नवेति सखीनां संशयविषयभूता भवतीत्यर्थः । एभिर्लक्षणै स्तथाऽनुमान-मिति भावः ।

(ढ) रजन्यवस्थामाह किञ्चेति । उद्दामेन महता सौन्दर्येणेत्यर्थः शशि-मयूखानां चन्द्रकिरणानां निकुरम्बेण समूहेन चुम्बितः स्पृष्टः, अतएव प्रवृत्तः

(१) सअणा, पाद, इति पदद्वयमपि कुत्रचि न्नास्ति । (२) जलद्दासअणीये इति कुत्रचित् पाठः । (३) कुत्रचित् एव्वशब्दो न प्रस्त

कधं वि उवलद्धणिद्दासुहा, सेदप्पसिद (१) पादपल्लवुव्वन्त पिण्डालत्तअरसा, (२) थरथराअन्तपीवरोरुमूलपास-(३) विसंवादि-णीविबन्धणा, उक्खुब्भन्त (४)-हिअअन्तरुत्तरङ्ग-णिस्सास-बिसम-समुच्छसन्त-पुलअ-(५) पह्मल-पओहरोवरि णिहिद-बेबन्त-भुअलदा बेट्ठनबन्धणा, (६) झत्ति पडिबोध-

---

(च) कथमपि उपलब्धनिद्रासुखा, स्वेदप्रसृतपादपल्लवोद्वान्त-पिण्डालक्तक-रसा, थरथरायमाण-पीवरोरुमूलपार्श्व-विसंवादि-नीविबन्धना, उत्क्षुभ्यमानहृदयान्त-रुत्तरङ्ग-निःश्वास--विषम- समुच्छ्वसत्पुलक-पक्ष्मल-पयोधरोपरि-निहित- वेपमान-भुजलता--वेष्टन-

---

सञ्जातो निष्यन्दो जलस्रावी यस्मात् स प्रवृत्तनिष्यन्दः, यश्चन्द्रमणिहारः चन्द्रकान्त-मणिनिर्म्मितहारः तं धारयति कण्ठे दधातीति सा।

प्रचुरेण कर्पूरेण सविशेषशिशिरा सातिशयशीतला या चन्दनरसच्छटा चन्दन-द्रवसमूहः, तस्या आसारनिकरेण धारासम्पातसमूहेन प्रवाहप्रदानेनेत्यर्थः दन्तुरितं असमीकृतं वालकदलीपत्रमेव शयनं शय्या यस्याः सा।

तथा पादसंवाहनादिव्यापारे त्वरमाणः सत्वरीभूतः यः सहचरीसार्थः सखीसमूहः, तेन विरचितं आदौ निर्म्मितं उपनीतं अनन्तरमानीतं कमलिनीदलमेव जलार्द्रं तालवृन्तं व्यजनं यस्याः सा। आदौ सखीजनाः पादसंवाहनगात्रस्फोटनादिकर्म्मणि व्याप्टता आसन्, परन्तु तापातिशयमवलोक्य झटिति जलार्द्रकमलिनीदलेन व्यजनं विरचय्य

---

(१) पक्खालिद पाद—, सेदपप्फुरिद पाद—इति पाठभेदौ।

(२)—पल्लवुव्वमन्त इति पाठान्तरम्। (३) वास इति भिन्नः पाठः।

(४) उक्खुब्भन्त इति पाठोऽपि। (५) कुत्रचित् पुलअशब्दो न दृश्यते।

(६) वेट्टबन्धण। इति पाठभेदः।

वेला-विसज्जिदुव्विग्ग-दिट्ठिविणिवाद-विसाद- (१) सुण्ण-सय-णिज्ज-सञ्जाद-मोहमीलन्तलोअणा, ससम्भम-सहीअण--पवत्त-पडिवस-मुच्छाविच्छेअ-समअ--संगलिद- दीह-णीसास--अणिद-जीविदासा, (२) किंकादव्वदामूढ़ (३) पढमपत्थिद-णिग्ग-

बन्धना, झटिति प्रतिबोधवेला-विसर्जितोद्विग्न-दृष्टिविनिपात-विषाद-शून्य-शयनीय सञ्जात-मोहमीलल्लोचना, ससम्भ्रम-सखीजन-प्रयत्न-प्रतिपन्न-मूर्च्छाविच्छेदसमय-सङ्गलित-

तेन वीज्यमानेत्यर्थः ; उन्निद्रेव उत्सृष्टनिद्रेव जागरितेव रजनीर्गमयति बहुतरा रात्रीरतिवाहयति। एतेन जागरावस्था प्रतिपादिता।

अत्र नित्यसमासवादिनां मते अवयवार्थाननुसन्धानात् समुदायेनैव विशेषार्थप्रत्यायनात् तालवृन्तपदेन व्यजनमात्रमेवाभिधीयते, अतएव "व्यजनं तालवृन्तक" मित्यमरेण व्यजनमात्र एव तालवृन्तपदं पर्य्यायीकृतम्।

तथा च शाकुन्तलेऽपि "सञ्चालयामि नलिनीदलतालवृन्तम्।"

(ग) कथमिति। कथमपि अतिकष्टेनेत्यर्थः, उपलब्धं निद्रासुखं निद्राकालीन स्वप्नजनितप्रियतमसम्भोगानन्दो यया सा, अतएव स्वेदप्रसृतेन स्वप्नज-सुरतश्रमजनित-वास्तविक-घर्म्म जलस्रावेण पादपल्लवाभ्यां चरणकिसलयद्वयात् उद्वान्त उद्गीर्णः विधौत इत्यर्थः पिण्डालक्तकरसः कालान्तरे शुष्कत्वात् पिण्डीभूतो लाक्षाद्रवो यस्याः सा।

पुनश्च थरथरायमाणं स्वप्ने वल्लभस्योऽहर्ग्रनाक्रमणानुभवात् कम्पमानं यत् पीवरोरुमूलं तस्य पार्श्वात् समीपात् विसंवादि अवस्रंसि स्खलितमित्यर्थः नीविबन्धनं यस्याः सा। एतेन पुनःसम्भोगानुभवो दर्शितः। थरथरायमाणमिति देशीयपदम्।

पुनरपि स्वप्नजालिङ्गनानुभवमाह उत्क्षुभ्यमानेति। उत्क्षुभ्यमानं मदनवेदनया क्षुब्धीक्रियमाणं यत् हृदयं तस्य अन्तर्मध्ये उत्तरङ्गा निरोधवशात् उद्वेलिता ये निःश्वासाः, तैर्विषमम् सातिशयं यथा स्यात्तथा समुच्छ्वसद्भिः उत्पद्यमानैः पुलकै रोमाञ्चैः

(१)...विसज्जिआपण्णदिट्ठि विणिवाद विसाण—इत्यपि पाठः।

(२) ··णीसास वेस जीविदा इति पाठान्तरम्। (३) मूढ़दाए इति कुत्रचित् पाठः।

जीविदावसाणं, दुव्वार-देव्व-विलसिदोवालम्भमेत्तव्वावारं अम्हा-रिसं जनं (१) करेदि। (ग)

दीर्घनिःश्वास-जनित-जीविताशा, किंकर्त्तव्यतामूढं प्रथमप्रार्थित-निज-जीवितावसानं, दुर्वार-दैव-विलसितो-पालम्भमात्रव्यापारं अस्मादृशं जनं करोति।

पक्ष्मलयोः असमीकृतयोः पयोधरयोः स्वकुचयो रुपरि निहिताभ्यां वल्लभधारणेच्छया स्थापिताभ्यां भुजलताभ्यां स्वकीयबाहुलताभ्यां आवेष्टनबन्धनं परिवेष्टनेन वल्लभस्यालिङ्गनं यस्याः सा।

जागरणकालीनावस्थामाह झटितीति। झटिति शीघ्रं, प्रतिबोधवेलायां जागरण-समये विसर्जिता त्यक्ता उद्विग्ना वल्लभस्याविद्यमानत्वशङ्कया सभया या दृष्टिः, तस्याः विनिपातेन सम्पर्केण विज्ञातं अवगतं शून्यं वल्लभरहितं यत् शयनीयं शय्या, तस्मिन् सञ्जातः वल्लभशून्यतादर्शनात् तत्रैव शयनीये उत्पन्नो यो मोहो मूर्च्छा तेन मीलती मुद्रिते लोचने यस्याः सा।

ससम्भ्रमा मूर्च्छापनोदनाय सत्वरा ये सखीजनाः, तेषां प्रयत्नेन शीतलजल-सेकादिना व्यापारेण प्रतिपन्नः सम्पन्नः, यो मूर्च्छाविच्छेदः तस्य समये सङ्कलितेन निःसृतेन दीर्घनिःश्वासेन जनिता सखीजनानामुत्पादिता जीविताशा जीवनमस्तीत्याशा यस्यां सा तथोक्ता मालती, अस्मादृशं जनं सखीजनमित्यर्थः किंकर्त्तव्यतामूढं प्रथम-प्रार्थितं निजजीवितस्य, स्व-स्व-जीवनस्य अवसानं विनाशो येन तं, तथा दुर्वारं मनुष्यैर-शक्यबाधं यत् दैवं नियतिः तस्य यत् विलसितं कार्य्यं तस्य उपालम्भमात्रः निन्दामात्रः व्यापारः कार्य्यं यस्य तं तथोक्तं करोति। मालत्या स्तादृशीं दशामवलोक्य वयं सर्वाः किंकर्त्तव्यतामूढा भवामः, तथा मालत्या अचिरेण विषमां विपत्तिं विभाव्य तद्दुःखस्य सोढुमशक्यत्वात् तत्पूर्वं स्वस्वमरणमेव प्रार्थयामः, तथा अनन्योपायत्वात् तद्दुःखजनकी-भूत दुर्निवारदैवचरित्रमेव केवलं निन्दाम इति सरलार्थः।

(१) सहीजणं इति पाठोऽपि।

ता पेक्खदु भअवदी, इमेसु दाव लावस्सभूइट्ठणिम्माण-परिपेसलेसु (१) अङ्गेसु दारुणविदम्भिदस्स किअच्चिरं कुसलावसाणदा मम्महस्स भविस्सदि (२)। (त)

कधंअ, इमाइं रमणकेलि-कलह-कोवोवराअ-पल्लविद-केरलीकवोल कोमलुज्जलन्त-विमल-चन्दिओदाम (३) दलिद-तिमिरावरणाइं विहावरीमुहाइं, इमे अ, उल्लसिद-दुद्ध सिन्धु-

(त) तत् प्रेचतां भगवती, एषु तावल्लावण्यभूयिष्ठनिर्म्माण-परिपेशलेषु अङ्गेषु दारुणविजृम्भितस्य कियच्चिरं कुशलावसानता मन्मथस्य भविष्यति।

(थ) कथञ्च, इमानि रमणकेलि-कलह-कोपोपराग-पल्लवित-केरली-कपोल-कोमलोज्ज्वलविमलचन्द्रिकोद्दाम-दलित तिमिरावरणानि विभावरीमुखानि, इमे च उल्लसित दुग्धसिन्धु-पूरधवलोज्ज्वल ज्योत्स्ना-प्रक्षालित-नभोऽङ्गनाः, परिमलित-पाटला-वकुल-निर्म्मथन बहुल-परिमलोद्गार-संवलन--मसृण-मांसलायमान--मलयमारुतोद्गमा-

(त) तदिति। तत्तस्मात्, प्रेचतां योगलब्धस्वकीयज्ञाननयनेन निरूपयतु। लावण्यमेव भूयिष्ठं बहुलं येषु तानि, तथा निर्म्माणेनैव सृष्टिमात्रेणैव परिपेशलानि सर्वतः शोभनानि च तेषु, अङ्गेषु मालत्या देहावयवेषु दारुणविजृम्भितस्य भयङ्करभावेन वृद्धिं गतस्य मन्मथस्य कियच्चिरं कियन्तं कालमतीत्येर्थः कुशलेन मालतीजीवनस्वरूप मङ्गलेन अवसानं यस्य तस्य भावः स। मालत्या जीवने तिष्ठति सति अयं मदना-वेगो निवृत्तिं यास्यति नवेति ज्ञाननयनेन निरूप्य अस्मान् ब्रवीत्विति सरलार्थः।

(१)...परिवेसलेसु इति भिन्नः पाठः। (२) कुत्रचित् भविस्सदि इति पाठोनास्ति।
(३) चन्दचन्दिओ द्दाम इति पाठोऽपि दृश्यते।

(१) पूरधवलुज्जल-(२) जोण्हा-पक्खालिअ गहोरूणा, (३) परिमलिद-पाड़ला-बउल-(४) गिम्महुण्ण-बहुल (५) परिमलुग्गार-सब्बलण-मसिण-मंमलाअंन्त (६) मलअमारुदुवुमाविद-दसदिसामुहा, बसन्तरअणीपरिणाहा अणत्थकारिणो भविस्सन्ति पिअसहीएत्ति (७)। (थ)

यित-दशदिशामुखाः, वसन्तरजनीपरिणाहाः, अनर्थकारिणो भविष्यन्ति प्रियसख्या इति।

(थ) कथञ्चेति। इमानि आसन्नप्रायाणि, रमणकेलिकलहेन रतिक्रीड़ाविषयकविवादेन यः कोपस्तेन य उपरागो रक्तिमा तेन पल्लवितौ पल्लववद्रारक्तीकृतौ यौ केरलीकपोलौ केरलदेशीयस्त्रिया गण्डद्वयं तद्वत् कोमला मृदुला उद्वल्गन्ती उल्लसन्ती विमला च या चन्द्रिका ज्योत्स्ना, तया उद्दामं सातिशयं यथा स्यात्तथा दलितानि नाशितानि तिमिरावरणानि अन्धकाररूपावरणानि येषां, तानि तथोक्तानि, विभावरीमुखानि प्रदोषकालाः, कथं कीदृशानीत्यर्थः अनर्थकारीणि भविष्यन्तीति परेणान्वयः। तदपि प्रेचतां भगवतीति भावः। अनिर्वचनीयदुःखदायीन्येव भविष्यन्तीति व्यज्यते।

रजनीपरिणाहा इति सामान्यत उक्तेऽपि प्रदोषे विशेषकामोद्दीपनासूचनार्थं विभावरीमुखानीति विशेषणोक्तं। केरलदेशीयस्त्रीकपोलस्यातिकोमलत्वात्तदुपादानं तत्सादृश्यञ्च कोमलत्वांशएवेति च बोध्यम्।

---

(१) दुग्धधारा इति पाठोऽपि। (२) धवलुज्ज्वलन्त इत्यपि पाठः।

(३) गन्धवाहूणा इति पाठान्तरम्। (४) सुउल इति कुत्रचित् पाठः।

(५) वहल इति पाठभेदः। (६) मंसल इतिमात्रः पाठः कुत्रचित्।

(७) अणत्थआरिणो होन्ति रअणीपरिणामा अ पिअसहीए इति भिन्नः पाठः।

काम। सर्वाङ्गिके!।

यदि तद्विषयोऽनुरागबन्धः—

स्फुटमेतद्धि फलं गुणज्ञतायाः॥

इमे च अदूरवर्त्तिनः, उल्लसिता उद्दीप्ता दुग्धसिन्धुपूरवत् क्षीरोदसागरप्रवाहवत् धवला उज्ज्वला च या ज्योत्स्ना, तया प्रक्षालितं विधौतं तिमिरापसारणेन परिष्कृतमित्यर्थः नभोऽङ्गनं गगनप्रदेशो येषु ते। तथा परिमलितानि सञ्जातपरिमलानि यानि पाटलावकुलानि पुष्पविशेषाः तेषां निर्मथनेन विमर्द्दनेन ये बहुलपरिमलोद्गाराः प्रभूतसौरभनिर्गमाः तैः संवलनेन मिश्रणेन मसृणः कोमलः मांसलायमानः बलवानिवाचरन् प्रबलो यो मलयमारुतः दक्षिणसमीरणः, तेन धूमायितानि उद्गतधूमायमानानि कृतानि दशदिशामुखानि सकलदिङ्मुखानि येषु ते तथोक्ताः। वसन्तरजनीपरिणाहाः वसन्तरात्रिविशालताः विरहेणातिदीर्घवत् प्रतीयमाना वसन्तकालरजन्य इत्यर्थः प्रियसख्या मालत्याः कथं कीदृशा अनर्थकारिणः विपत्तिविधायिनो भविष्यन्ति। इति च भगवती प्रष्टव्यामिति भावः।

कथं वि उवलङ्गनिद्दामुद्दा इत्यादितदन्तवाक्येषु मालत्याः स्वादृशदारुणक्लेश निवारणस्योपायादर्शनात् तापनं नाम प्रतिमुखसन्धेरङ्गम्। तथा च दर्पणे—

"उपायादर्शनं यत्तु तापनं नाम तद्भवेत्।"

परिमलितेति—तारकादित्वादितच्। उद्गता धूमा येषु तानि उद्धूमानि, तानीव आचरन्तीति उद्धूमायाणि आचन्तात् कर्त्तरि पचादित्वादच्, तानि कृतानीति पुनः करोत्यर्थेऽन्तात् कर्म्मणि क्त इति उद्धूमायितानि। दिशा इति क्षुधाशब्दवत् टावन्तः।

अहो! सौभाग्याद्भवभूति रिदानीं किञ्चिद्विरतः, यावत् समासराश्यन्तरं नारभते, तावद्भवन्तः खल्वध्यापयितारोऽध्येतारः श्रोतारश्च निःश्वासमुन्मुच्य किञ्चिज्जीवन्तु।

यदीति। अनुरागबन्धः मालत्या गाढानुरागः यदि तद्विषयः माधवालम्बनः अभवदिति शेषः। तदा एतद्धि एतदेव गुणज्ञतायाः स्फुटं स्पष्टं फलं। माधवोऽ-

इति नन्दितमप्यवस्थयाऽस्या

हृदयं दारुणया विदार्य्यते मे॥ १३ ॥

माध। अहो ! स्थान एवाभ्युल्लासो (१) भगवत्याः। (द)

काम। अहो ! प्रमादः। (ध)

प्रकृतिललितमेतत् सौकुमार्य्यैकसारं

वपुरयमपि मत्यं दारुणः पञ्चबाणः।

तीव्रगुणवानिति तत्रानुरागः सर्वेषामेवानन्दकरत्वादभिमत इति भावः। इति हेतोः नन्दितमपि आह्लादितमपि मे मम हृदयं दारुणया अस्या मालत्या अवस्थया मदनात्याचार पीड़ितदशया विदार्य्यते।

अत्र भङ्गीविशेषेण माधवस्य गुणवत्ताऽभिधानात् पर्य्यायोक्तमलङ्कारः, तथा कारणभूताऽवस्था मालतीगता, तत्कार्य्यभूतं विदारणन्तु कामन्दकी-हृदयगतमिति कार्य्यकारणयो र्वैयधिकरण्यादसङ्गतिर्नामाऽलङ्कारश्चेत्यनयोर्मिथोनैरपेक्ष्यात् संसृष्टिः।

मालभारिणी नाम वृत्तम्। "विषमे ससजा यदा गुरू चेत् सभरा येन तु मालभारिणीयं।" इति लक्षणात्॥ १३ ॥

(द) माधेति। अभ्युल्लासः दारुणोद्वेगः। स्थान एव युक्त एव। अस्याः शरीरस्य कृशतादिदर्शनेनाचिरेणैवानिष्टसम्भावनादिति भावः। उल्लासस्य आनन्दस्य अभि धर्षणं विमर्द्दक इत्यभ्युल्लास। "अभि (व्य)—धर्षणमिति शब्दकल्पद्रुमः।"

(ध) कामेति। प्रमादः अस्माकमनवधानता। इतोऽपि यत्नविशेषेणानयोः समागमस्याविहितत्वादिति भावः।

प्रमादेन सम्भावनीयं दोषमुपपादयितु माह प्रकृतीति। एतत् वपुः मालत्याः शरीरं प्रकृतिललितं स्वभावसुन्दरं, तथा सौकुमार्य्यं कोमलतैव एक अद्वितीयः सारः स्थिरांश

---

(१) उल्लास इति पाठान्तरम्।

चलितमलयवातोद्धूतचूतप्रसूनः

कथमयमपि कालः स्वाक्चन्द्रावतंसः॥ १४॥

लव। अस्सस्स जाणिदं भोदु भअवदीए। एदं माहव-पडिच्छन्दअसणाहं चित्तफलअं। मालत्याः स्तनांशुकमपनीय। एसा वि

(न) अस्यास्य ज्ञातं भवतु भगवत्याः। एतन्माधवप्रतिच्छन्दकसनाथं चित्र-

उत्कृष्टांशो यस्मिन् तत्, अतीवकोमलमित्यर्थः। तथा अयं पञ्चबाणः कामोऽपि दारुणः। एकबाणत्वेऽपि नास्त्यव्याहतिः, अयन्तु पञ्चबाण इति भावः। ईदृश-कोमलशरीरे दारुणपञ्चबाणस्याक्रमणमतीवदुःसहमिति भावः। इत्यवधारणं सत्यमित्यर्थः। विशेषणस्य चलितेति। चलितेन प्रवहता मलयवातेन चन्दनस्पर्शि वायुनेत्याशयः उद्धूतानि कम्पितानि चूतप्रसूनानि सहकारकुसुमानि यस्मिन् स तथोक्तः, तथा चारुः तुषारमेघाभ्यामावरणाभावात् कालान्तरीयापेक्षया सुन्दरः चन्द्रः अवतंसो भूषणं यस्य स तादृशः, अयं कालः वसन्तसमयोऽपि वर्त्तत इति शेषः। विषादे कथं शब्दः। सुतरामस्माकमीदृशप्रमादेन विलम्बनं मालत्या अनिर्वचनीयानर्थकारण-मिति भावः।

अत्र स्वभावसुन्दरं नितान्तकोमलञ्च वपुः, दारुणः पञ्चबाणश्च इत्यनयोर्विरूपयोः सङ्घटनया विषमालङ्कारः, तथा अप्रस्तुतात् दारुणपञ्चबाणतादृशवसन्तकालरूप-कारणात् मालत्या अनिर्वचनीयदुःखरूपप्रस्तुतकार्य्यप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसा च, अनयो रङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः।

मालिनी वृत्तम्॥ १४॥

(न) लवेति। माधवस्य प्रतिच्छन्दकेन चित्रितप्रतिकृत्या सनाथं सहितं। वकुलमालाप्रदर्शनार्थं स्तनांशुकापनयनमिति बोध्यम्। तस्यैव माधवस्यैव, स्वहस्ताभ्यां रचिता निर्म्मितेति हेतोः आदरप्रदर्शनार्थमिति शेषः। जीवनं जीवनस्वरूपा। एतेन

तस्स ज्जेव सहत्थविरइदेत्ति कण्ठावलम्बिदा बउलमाला जीवणं पिअसहीए त्ति। इति वकुलमालां दर्शयति (१) ; (न)

माध। सस्पृहम्। (२)

जितमिह (३) भुवने त्वया यदस्याः
सखि! वकुलावलि! वल्लभासि जाता।
परिणतविसकान्तपाण्डुमुग्ध (४)
स्तनपरिणाहविलासवैजयन्ती॥ १५॥

नेपथ्ये कलकलः। सर्व्वे आकर्णयन्ति।

फलकं एषाऽपि तस्यैव स्वहस्तविरचितेति कण्ठावलम्बिता वकुलमाला जीवनं प्रियसख्या इति।

माधवं प्रति मालत्या अपि सुमहाननुरागो जात इत्यवधार्य्य भवत्या यत्नातिशयेन सत्वरं कर्त्तव्यं क्रियतामिति भावः।

जितमिति। हे सखि! वयस्याभूते! मालत्याहृतत्वादनुरागजनकत्वेनानुकूल्यकरणात् तत्कुचमण्डलगतत्वेन मत्स्थानपातित्वाच्चेति भावः। वकुलावलि! वकुलमाले! त्वया इह भुवने जितं उत्कर्षेण वृत्तं सर्वेभ्य एवोत्कर्षो लब्ध इत्यर्थः यत् यस्मात् त्वं, परिणतः परिपूर्णावयवः, यो विसकाण्डः मृणालदण्डः तद्वत् पाण्डुः श्वेतः मुग्धः सुन्दरश्च यः स्तनयोः परिणाहो विशालता विशालौ स्तनावित्यर्थः, तस्य विलासस्य सौन्दर्य्यस्य वैजयन्ती पताकारूपा सती संसूचिका सतीत्यर्थः अस्या मालत्या वल्लभा वक्षसि स्थापनरूपेणादरातिशयेन प्रिया जाता असि, 'अहं कथमस्याः सस्पृहलोचनगोचरीभवेयं, कथं वा कुचमण्डलाश्रयचरितार्थो भूयास' मित्यादिना सर्वदा मया

---

(१) अयं पाठः कुत्रचिन्नास्ति। (२) अयमपि पाठः कुत्रचिन्न दृश्यते।

(३) जितमिवेति पाठान्तरम्। (४) विसदण्डकाण्ड पाण्डु इति पाठभेदः।